

3092c

ГУЛОМЖОН АХМАДЖОНОВ

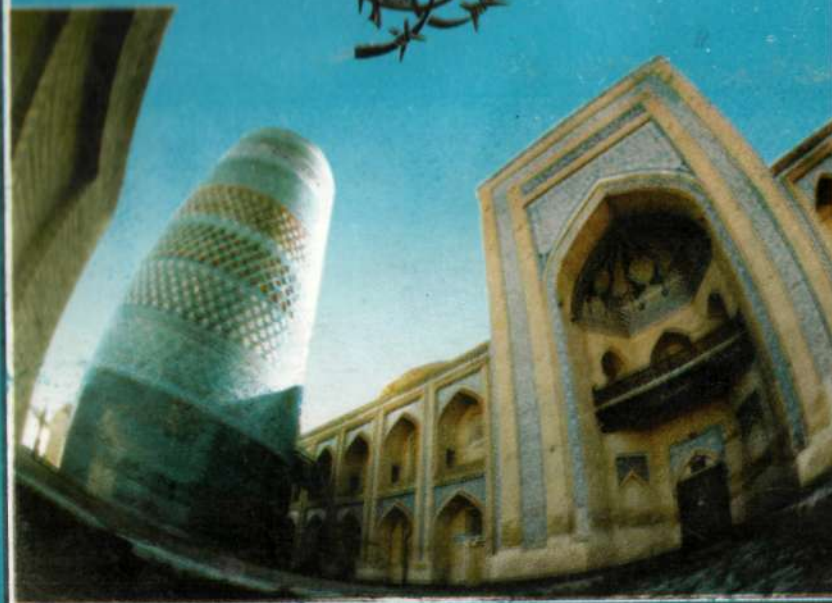
1928 йилда туғилган, шарқшунос олим, тарих фанлари доктори, профессор, икки марта олий таълим аълочиси. Қатор йирик монографиялар, рисоалар, ўқув қўлланмалари, юзлаб мақолалар муаллифи, йирик илмий-амалий анжуманлар қатнашчиси. Кўп йиллик илмий-педагогик фаолияти давомида юзлаб олий мадақали мутахассисларни тарбиялаб, вояга етказган.

3052
05
A39

Г. А. Ахмаджонов

**РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ
МАРКАЗИЙ ОСИЁДА**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Ғ.А. Аҳмаджонов

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ МАРКАЗИЙ ОСИЁДА

*(Чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик
сиёсати тарихи ва тарихнавислиги)*

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини
қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича
Республика мувофиқлаштириш комиссияси
таъсия этган*

Ғ. А. Аҳмаджонов. Россия империяси Марказий Осиёда. Т., М.Ч. «Таълим манбаи» жамияти, 2003, 270 б.

Ўқув қўлланма XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида Россия томонидан Туркистонни босиб олиниши ва чоризм ҳукмронлигининг ўрнатилиши, мустамлакачилик сиёсати ва тарихнавислигига бағишланган. Унда ўнлаб йиллар давомида Туркистоннинг чор империяси таркибига «ихтиёрий қўшилиши» тўғрисидаги сохта ақида рад этилади.

Муаллиф Россия империяси ҳудуди инсониятга буюк аломалар, инсонпарвар файласуфларни берган, қадимий маданиятга эга бўлган диёрни зўрлик билан босиб олиш орқали кенгайтирилганини ишонарли кўрсатиб берган. Шу боис, маданиятлар ва тарихнинг бойиши ҳақида гап борар экан, бу жараён илгари талқин қилинганидек бир томонлама эмас, ўзаро боғлиқ равишда кечган.

Китоб Марказий Осиё халқлари янги тарихини ўрганувчилар, ўқитувчилар, аспирантлар, магистрлар ва талабалар учун ўқув қўлланмаси сифатида тавсия этилади.

Масъул муҳаррир **Н. Иброҳимов**, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси академиги.

Тақризчилар **Ҳ. Зиёев**, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, профессор, **Г. Н. Желтова**, тарих фанлари доктори, профессор, **З. Мунавваров**, сиёсий фанлар доктори, профессор.

© М.Ч. «Та'лим манбаи» жамияти, 2003 й.

**Ўзбекистон Республикаси
мустақиллиги учун курашда
шаҳид бўлганлар хотирасига
бағишланади.**

МАСЪУЛ МУҲАРРИРДАН

Кейинги ўн йилликларда энг янги тарихнавислик тарих фанининг мустақил ва навқирон соҳаси сифатида ўз чегараларини кенгайтирди. Шўролар даврида тарихнавислик тадқиқотлари асосан мамлакат марказига тўғри келган бўлса, эндиликда, бундай изланишлар янги мустақил давлатларда ҳам ўз ўрнини топиб, фундаментал ҳаққоний тарихий тадқиқотларга алоҳида эътибор ажратилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, биз СССР таркибига бўлган вақтимизда, “қадимий ва буюк тарихига, маданиятига, равнақ йўлига эга бўлган, аҳолиси зич жойлашган йирик ҳудуд ҳақидаги барча ахборот сохталаштирилган эди”.

Дарҳақиқат, тарих фанининг сиёсатлаштирилиши туфайли Туркистон, шу жумладан Ўзбекистоннинг кўп асрлик тарихи ҳар жиҳатдан сохталаштирилиб, қўпол хатоликларга йўл қўйилган эди. Жумладан, Туркистоннинг босиб олиниши ва Марказий Осиёда Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши каби воқеа устида ҳаммиша қора парда тутиб туришга ҳаракат қилинди.

Ўнлаб йиллар давомида Туркистоннинг чор империяси таркибига ихтиёрий қўшилиши тўғрисидаги ақидани зўрлаб сингдиришга уриниб келинди. Аслида соғлом фикрловчи омма чор Россиясининг босқинчилигини, яъни Туркистонни босиб олиниши ва чоризм ҳукмронлигининг ўрнатилиши бу бепоён диёрни империянинг саноат районларини хомашё билан таъминловчи майдонга айлантириб, бу ерда яшаётган кўпчилик аҳолини ўз мустақил давлат тузумидан маҳрум қилганлигини яхши англади.

Мустақиллик шарофати ила ўтмиш ва ҳозирги замон тарихини холисона ўрганиш ва оммалаштириш имкони туғилди. Айниқса бу борада XIX аср ўрталаридан бу ёғини тарихий ёритишда ҳаққонийликка амал қилиш ниҳоятда муҳим. Чунки чалкаш, зиддиятли, айни вақтда баъзи ўринларда асоссиз тарихнавислик юзага келмаслиги даркор.

Шуниси қувончлики, бир қатор ўзбек олимлари ҳақиқат йўлидаги тўғаноқларни олиб ташлашга, ҳар бир маълумотга тарихий аниқлик киритишга ҳаракат қилмоқдалар.

Таниқли тарихчи олим ва тадқиқотчи Ф.А.Аҳмаджоновнинг 1995 йили рус тилида нашр этилган «Российская империя в Центральной Азии (история и историография колониальной политики царизма в Туркестане)» асари илмий жамоатчилик, кенг китобхонлар оммаси томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинган ва унга ижобий баҳо берилган. Мана энди профессор Ф.А. Аҳмаджонов томонидан янги маълумотлар билан тўлатилган ва қайта ишланган ушбу тадқиқот ўзбек тилида эълон этилмоқда. Бу билан муаллиф янада кенг илмий жамоатчилик ва китобхонлар томонидан бундай асарларга чанқоқлигини қондиради деган умиддамиз.

Ушбу кенг қамровли ва кўп қиррали асар бизнинг яқин ўтмишимизга бошқача назар билан қарашга, Туркистоннинг босиб олинishi ва Ўрта Осиёда Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши янги минтақаларнинг ўзлаштирилиши ёки демографик силжишлар натижаси эмаслигини тушунишга имкон беради.

Китобда Россия империяси ҳудуди инсониятга буюк алломалар, инсонларвар файласуфларни берган, қадимий маданиятга эга бўлган диёрни зўрлик билан босиб олиш орқали кенгайтирилгани ишонарли кўрсатиб берилган. Шу боис, маданиятлар ва тарихнинг бойиши ҳақида гап борар экан, бу жараён илгари талқин қилинганидек бир томонлама эмас, ўзаро кечганлигини таъкидлаш зарур.

Ўрта Осиё босиб олинishiдан олдин қандай мавқега эга эди? Муаллиф тўғри таъкидлаганидек, қадим замонларда Марказий Осиёда икки хонлик: Зарафшон дарёси хавзасида Бухоро амирлиги ҳамда Амударёнинг қуйи оқимида Хива хонлиги бўлган. XVIII аср аввалида Фарғона водийсида учинчи хонлик Қўқон хонлиги вужудга келди. Мазкур хонлик XIX аср бошида муҳим сано-сиёсий марказ ҳисобланмиш,

ушбу вақтда мустақил давлат — шаҳар мавқеи учун курашиб келган Тошкентни қўлга олади.

Марказий Осиё хонликлари орасида қатъий белгиланган чегара бўлмаган. Айни вақтда иқтисодий ва сиёсий вазиятдаги барқарорлик Бухоро ва Хива, айниқса, Бухоро ва Қўқон ўртасидаги қонли урушлар туфайли, хонликлардаги ички сиёсий фитналар сабабли бузилиб турар эди. Масалан, Бухоро амирлари Амударёнинг чап соҳилидаги аввалги мавқеларини тиклашга зўр бериб уринар, шунингдек, Шаҳрисабз феодалларининг ажралишга қаратилган ҳаракатларини куч билан босишга ҳаракат қилар эди.

Қўқонда эса турли гуруҳлар ҳукмронлик учун хунрезлик жангларини авж олдирган. Тошкент аввалги мустақиллигини қўлга киритишга ҳаракат қилади. Хивадаги ўзбек ва туркман феодаллари, Қўқондаги ўзбек хонлари ва қирғиз-қипчоқ зодагон уруғлари ўртасидаги рақобат минтақавий заифликка олиб келди.

Ана шу беқарор тарихий ва сиёсий вазият, Марказий Осиё давлатларининг Россияга нисбатан ҳарбий техник жиҳатдан маълум даражада орқада қолганлиги чор кўшинларининг Туркистонга нисбатан “осон” кириб келиши ва XIX асрнинг иккинчи ярмида Марказий Осиёда Россия империяси ҳукмронлигининг ўрнатилиши учун замин яратди.

Ажойиб табиий бойликлари ва қадимий равақ йўлига эга бўлган ҳудудлар Россия империясига киритиб олинди. Ўзбек хонликларининг истило қилиниши чор Россияси ҳукмрон доираларида мамнунлик уйғотганлиги ва Марказий Осиёда босиб олинган ерлар худонинг неъматини, чор тахтидаги энг қимбатбаҳо дурдона деб баҳоланганлиги, бежиз эмас.

Марказий Осиёда Россия ҳукмронлиги ўрнатилиши билан XIX асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий эксплуатация шакллари ҳам бошқача кўринишга эга бўлиб, сиёсий ҳукмронликнинг янги идоралари вужудга келди. Бироқ Ф.Аҳмаджонов ўз китобида таъкидлаганидек, 1865-1917 йиллардаги Россия ва Марказий Осиёга тегишли тарихни фақат чоризмининг, чор маъмурлари ва рус буржуазиясининг фаол ҳаракатлари билан изоҳлаш нотўғри бўлар эди. Ерли халқлар шаҳар аҳолиси ва деҳқонлар, илғор демократик зиёлилар тарихига ҳам адолатли баҳо бериш зарур.

Муаллиф ўз асарининг давомида Ўрта Осиё республикалари ва жанубий Қозоғистоннинг октябр тўнтаришидан кейинги даври тарихшунослиги ҳолатини ўрганadi. У бир қатор муҳим тарихий ҳодисалар талқинида мавжуд хатоликларни кўрсатиб, масаланинг миллий моҳиятини диалектик очиб берилмагани сабабли мазкур камчиликларга йўл қўйилган, деган фикрни билдиради.

Кўтарилган муаммонинг ва умуман Ғ.Аҳмаджонов тадқиқотининг илмий жиҳатдан янгилиги шундан иборатки, Туркистоннинг чоризм томонидан истило қилинишига оид Ўзбекистонда ва ҳозирда мустақил қўшни давлатларда тўпланган бой илмий маълумотлар йиғиндиси асосида тарихий асар яратишга ҳаракат қилинган.

Назаримизда, Туркистоннинг босиб олинлиши ва чоризм ҳукмронлигининг ўрнатилиши масаласига, унинг ички ва ташқи сиёсат соҳасида келтириб чиқарган оқибатларига доир турлича ёндашувларни таққослаш ҳамда қайта идрок этиш йўлида муваффақиятли қадам қўйилган.

Айтиш керакки, Ғ.Аҳмаджонов энг янги тарихнависликда мавжуд бўлган “нозик масалалар”ни четлаб ўтмайди. Маълумки, яқин вақтларгача рус бўлмаган халқларнинг Россия империяси таркибига “кириши” муаммоларига ёндашувда “халқлар дўстлиги” деган дабдабали сохта шиорга асосланиш талаб қилинар эди. Ижтимоий тараққиётнинг авторитар-турғунлик даврида сингдирилган бу ғоядан воз кечилганлиги қувонарли ҳолдир.

Бундай тарихий номувофиқлик, аслини айтганда, ёлгон сафсата эндиликда ижодий зиёлилар, толиби илмлар, жамоатчилик томонидан мутлақо қабул қилинмаслигини мустақиллик йилларида чоп этилган мақола ва илмий асарлар, дарсликлар ҳамда 3 томликдан иборат «Ўзбекистоннинг янги тарихи» исботлаб турибди.

Туркистондаги чор маъмуриятининг расмий ҳужжатларини, маҳаллий феодал ҳукмдорларнинг ёзишмаларини, Марказий Осиёда империал хизматда бўлган ёхуд истиқомат қилган рус олимларининг илмий асарлари ва мемуар ёдгорликларини, маҳаллий зиёлиларнинг, ёзувчи ва шоирларнинг асарларини ўргатиш ва таълиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Муаллиф мазкур мураккаб муаммо — чоризмнинг Марказий Осиёни истило қилиши ва Туркистоннинг ҳақиқий мустамлакага айлантирилиши масаласига ўзига хос ёндашуви ҳақидаги фикрларимизни шу ўринда мухтасар қиламиз. Профессор Ғ.Аҳмаджонов “Россия империяси Марказий Осиёда (чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати тарихи ва тарихнавислиги)” китобида эътиборингизга ҳавола этган бой ва қизиқарли маълумотларни ўзингиз диққат билан ўқиб чиқарсиз. Китоб билан танишув чоғида бугунги кунда замонавий тараққиётнинг энг олдинги марраларини кўзлаб мустақиллик йўлидан дадил бораётган ўзбек халқининг тарихидаги “очилмаган кўриқ”ларни ўзлаштириш учун ҳали талай ишлар қилиш кераклигини яна бир қарра ҳис этасиз.

Н.Иброҳимов,
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар Академиясининг академиги

КИРИШ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING МУСТАҚИЛЛИККА ЭРИШУВИ ВА РОССИЯ ИСТИБДОДИНИ ТАРИХИЙ ЖИХАТДАН ИЛМИЙ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ ЯНГИ ДАВРИ

Кейинги даврда, айниқса, Марказий Осиё республикалари, хусусан Ўзбекистон сиёсий-иқтисодий мустақилликни қўлга киритгач, тарихнавислик алоҳида фан сифатида ўз имкониятларини анча кенгайтириш билан бир қаторда тарихни ҳолис ёритиш борасида беқиёс фаолият майдонига эга бўлди. Совет тузуми ҳукм сурган вақтда тарихнавислик тадқиқотлари асосан «марказ»да олиб борилар эди. Эндиликда эса мустақил миллий давлатларда ҳам бу соҳада йирик фундаментал илмий ишлар юзага келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов, Республика давлати ва ҳукумати илм-фанни, жумладан тарих, манбашунослик ва тарихнавислик фанларини ҳам мазмунан, ҳам шаклан янги босқичга кўтариш, тадқиқотларда тарихни ҳаққоний, бўрттирмасдан, камситмасдан ифодаланишига эришиш юзасидан кўрсатаётган ғамхўрликлари ҳақида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Чунки юртбошимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек, СССР ҳали барбод бўлмаган даврда «шундай улкан тарихга, маданиятга, тараққиётга эга бўлган, аҳоли зич жойлашган минтақа ҳақидаги барча маълумотлар буйиб кўрсатилар эди». Айниқса Туркистонга нисбатан ўтказилган қонли босқинчилик сиёсати, Марказий Осиёда Россия ҳукмронлигини ўрнатиш масалаларига ёндашув борасида қорин парда тортиб қўйилган эди.

Ҳимми таш шуидаки, мустақилликка қадар Туркистоннинг чор империяси таркибига «ихтиёрий қўшиб олинishi» ҳақидаги гоя билан одамлар онги заҳарланиб келди. Ҳолбуки, соғлом фикрли кишилар Марказий Осиё Россия томонидан тўрлик билан, қон тўкишлар эвазига босиб олинган

ини билишар эди. Бу йўлда ҳақиқат сари қўйилган кичик бир қадам ҳам камида «сиёсий нонкўрлик», «миллатчилик» сифатида баҳоланар ва охир оқибатда сургин ёки ўлимга ҳукм қилиш билан ниҳоя топар эди.

Эндиликда бу соҳада юзага келган «чипта ямоқ» ўрни ҳаққоний тадқиқотлар, илмий изланишлар, публицистик мақолалар билан тўлдирилмоқда. Жумладан, вақтли матбуотда Россия босқинчилиги даврига ҳолис баҳо бериш юзасидан Б.Аҳмедов, Ҳ.Зиёев, Д.Алимова, Н.Абдурахимова, Ғ.Аҳмаджонов, Ҳ.Содиқов каби кўплаб олимлар ва тарихчилар ушбу масаланинг турли қирраларини янгича таҳлил этиб, шу пайтгача зулмат қўйнида қолиб келаётган тарихий фактларга ойдинлик киритдилар. Кейинчалик ана шу айрим кичик мақолалар юзасидан чуқур илмий тадқиқотлар олиб борилди, монографиялар яратилди. Булар жумласидан каминанинг «Российская империя в Центральной Азии (история и историография колониальной политики царизма в Туркестане)» — 1995; Ҳ.Зиёевнинг «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII–XX аср)» — 1998; Н.Абдурахимова ва Г.Рустамованинг «Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX — I четверти XX вв.», — 1999; Д.Алимованинг «Историческое мировоззрение жадидов и их проекция будущего Туркестана», «Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан» — 1996, асарларини кўрсатиш мумкин.

Илмий жамоатчилик ва китобхонларнинг кенг оmmasига тақдим этилган бу тадқиқотлар яқин ўтмишимизга бошқача кўз билан қарашга имкон яратади, Туркистоннинг босиб олинishi ва Ўрта Осиёда Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши илгари талқин этилганидек, янги жўрофий майдонларни ўзлаштиришга интилиш ёки демографик силжишлар натижаси эмаслигини ўша давр воқеаларини ва тарихий манбаларни чуқур илмий таҳлил қилиш орқали очиб беришга хизмат қилади.

Масаланинг яна шу жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда, шунингдек, асосий манбаларни мумкин қадар тўлақонли ўрганиб, уларни батафсил ёритишга ва мавзуга алоқадор бошқа адабиётларни бутун Марказий Осиё минтақаси миқёсида, яъни қардош қозоқ, қирғиз, тожик, туркман халқлари тарихи ва тарихнавислигини ўрганиб чиққан ҳолда ва ўртага

ташланган фикр-мулоҳазаларни таҳлил этиш йўлидан бордик. Бунда Марказий Осиё минтақасининг бош бўғини Туркистон, хусусан Ўзбекистон халқлари тарихи ва тарихнавислиги масалаларига алоҳида эътибор берилди. Зеро, Президент И.Каримов таъкидлаганидек: «Тарихга, меросимизга бўлган муносабат тубдан ўзгартирилиши лозим, яъни дарсликлардан тортиб, оддий китобчаларгача ҳаммасида ҳақиқат ёзилиши шарт. Бу бизнинг ота-боболаримиз руҳи олдидаги қарзимиздир!».

Дарҳақиқат, Ватанимиз мустақиллиги учун Россия истибдодининг дастлабки палласида ҳам, кейинчалик «қизил империя» зулми остида ҳам курашган, курашиб шаҳид бўлганлар руҳи бугун тарихчилар олдида қатта масъулият қўймоқда. Шўро ҳукуматининг «саллани ол деса, каллани кесиб келадиган» гумашталари томонидан беркитиб қўйилган миллатимиз тарихи қулфи очилди. Энди ўша қулф орқасига яширилган тарихий ҳақиқатни бирма бир халққа етказиш зарур.

Вақтли матбуотда номи зикр этилган истиқлол ва миллат озодлиги учун курашган Қозоқбек Додқоҳ ўғли мулла Солиҳбек Охунд (1812-1867) ва шунга ўхшаш қаҳрамонлар ҳаётига оид бор гапни рўй-рост ёзадиган пайт келди. Мулла Солиҳбекнинг ижтимоий-сиёсий, ҳарбий салоҳияти руслар Тошкентга бостириб келиб, шаҳарни қамал қилганда кўзга ташланади. У бутун бойлигини шаҳар мудофааси учун сарфлаб, 45 кунлик қамал чоғида халқни моддий-маънавий қўллаб туради. Руслар шаҳарга бостириб кирганларида Филип Назаровнинг «Тошкентликлар беғам, ҳашамдорлик, хушчақчақликка ҳаддан зиёд берилган, нозиклашган» таърифнинг тескарисини кўрадилар. «Тарихи жадиди Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») китобида келтирилишича, Мулла Солиҳбек Охунд Тошкент руслар қўлига ўтгач ҳам халқ манфаатларини кўзда тутадиган шартнома тузилишида бош-қош бўлади. Битимга кўра руслар Туркистон халқини дарахт кесишга, ҳарбий хизматга чақирилмаслиги, мусулмонларнинг қадимий урф-одатларини бузмаслиги, халқдан солиқ олмаслиги зарур эди. Аммо шартнома генерал Черняевга мақбул бўлмайди. Ушбу рус ҳарбий саркардасининг эътироф этишича, Мулла Солиҳбек эътиқодда қатъий, ногиқлик иқтидорига эга ҳамда хайр-саховати туфайли эл орасида обрў қозонган, нуфузли шахс». У деб тавсиф қилинган, кураш-

чан инсон ватандан йироқда заҳарлаб ўлдирилади. Чунки яна ўша Черняев фикрига кўра, «Мулла Солиҳбек ва у билан сургун қилинганларнинг ўлкага қайтарилиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас» эди.

Мазкур тарихий далилларни келтиришдан мақсадимиз, биринчидан, истибод ва зулм чанглари остида қолиб кетган бу фактлар рус босқинчилик сиёсати мутлақо «ихтиёрий қўшиб олиниши» деган таърифга тўғри келмаслигига ишора қилиш бўлса, иккинчидан, мустамлакачилик даври тарихига оид рус олимлари ёзиб қолдирган маълумотлар ҳам, ўзбек зиёлилари қаламига мансуб тарихий рисоалар, ҳужжатлар ҳам ҳанузгача илмий таҳлил этилмаган. Чунки мустақиллик қўлга киритилгунга қадар нафақат бу тарихий манбалар, балки барча ижтимоий-сиёсий воқеалар, бу воқеаларнинг инъикоси бўлмиш ижтимоий фикр ҳам жиловлаб турилар ва империяга маъқул келадиган оқимга солиб юборилар эди. Тошкент жадидларининг йўлбошчиси, ёзувчи, педагог, жамоат арбоби Мунаввар қори Абдурашидхонов (1878-1931) ҳам ана шу сиёсатнинг қурбони бўлганлардан бири. 1917 йил март ойида «хуррият берилмас, олинур. Ҳеч нарса ила олиб бўлмас. Фақат қон ва қурбон илангина олиб бўлур», деб халқни мустақиллик учун курашга чорлади ва ўзи ҳам шу кураш йўлига жонини бахшида этди.

Кўриниб турибдики, рус истилочилари ёввойи ўлкани эмас, балки кўҳна ва бой тарихга эга дунёга ажойиб маърифатпарвар, файласуф олимларни, шоиру-адибларни берган, табиий-жугрофий жиҳатдан ҳам Оллоҳнинг марҳамати ёғилиб турадиган мамлакатни босиб олган эдилар.

Шу жиҳатдан Туркистоннинг босиб олиниши тарихини ўрганиш, нима сабабдан бу жараён кўп эмас, кам эмас ўттиз йил (1865-1895) давом этганини аниқ тарихий далил ва ҳужжатларга асосланган ҳолда кўрсатиб бериш муҳим аҳамиятга эга. 1917 йилда рўй берган Октябр давлат тўнтаришидан сўнг Россия империяси олиб борган мустамлакачилик сиёсати шаклан ўзгарган бўлиб, моҳиятан ижтимоий эксплуатация тўлиқ давом эттирилавергани, сиёсий ҳукмронликнинг янгича усул ва воситалари яратилгани ҳақида тадқиқотлар олиб бориш шун олим ва фузалоларимиз олдида очилмаган кўриқ турибди. Ўзбек халқи, Марказий Осиё халқлари тарихида шу вақтга қадар ўрганилмаган, ўрганилса ҳам, ҳаққоний

акс эйтирилмаган бу мавзуни ростгўйлик билан ва тўлиқ ёритиш вақти келди.

Кўп қийинчиликларни бошдан кечирган тожик халқи машаққатли синовлар даврига кирди. Бошқа жойларда вужудга келган танглик ўчоқлари ҳали ҳамон тугатилганича йўқ. Аммо, соғлом фикр онгсизлик ва тарихий адолатсизлик устидан галаба қозониши турган гап.

Туркистоннинг босиб олинishi ва Марказий Осиёда Россия ҳукмронлигининг ўрнатилишига келсак, бу янги маконларни ўзлаштириш ёки демографик силжишларга боғлиқ жараёнларнинг оддий натижаси эмасди. Босқинчилар олдида, такрор айтамыз, турган ўлка ёввойи кўриқхона ёки кимсасиз ерлар ҳам эмасди. Инсониятга машҳур алломалар, маърифатчилар, файласуфлар, шоирларни етказиб берган қадимий тарихга эга минтақа Россия империясига қурол кучи билан қўшиб олинган эди.

Империя ҳудудига ажойиб об-ҳавога эга бўлган, Россия маданияти ва тарихининг бойишига хизмат қилган қадимий ривожланиш йўли бўлган ерлар киритиб олинди. Ўзбек хонликларининг босиб олинishi чор Россияси раҳбар доираларида мамнунлик уйғотгани, Ўрта Осиёда босиб олинган ерлар эса “рус тахтидаги дурдона” деб аталгани бежиз эмас. Россияга хотамтой хўжайин номини олиб берган Александр II Аляскани бадавлат Шимолий Америкага арзон гаров сотиб юборгани ҳолда, Туркистонни ҳам кимгадир бериб юборишга жазм эта олмасди.

Шу муносабат билан Туркистоннинг истило қилиниши ва Марказий Осиёнинг Россия таркибига қўшиб олинishi тарихини — роса ўттиз йил давом этган жараёни, ундан кейинги рус чоризмининг яна йигирма йилдан сал ортиқ 1917 йилгача давом этган мутлақ мустамлакачилик фаолиятини чуқур, ҳар томонлама ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Россия Ўрта Осиё устидан ҳукмронлик қилган ана шу давр, ундан кейинги “қизил империя”нинг сохта миллий эркинлик сиёсати изчил амалга оширилган, аслида ўша-ўша мустамлакачиликка таянган шўролар даври ҳаммаси бўлиб бир юз ўттиз беш йил давом этди. Бу ҳукмронлик Марказий Осиё халқларининг тарихий тақдирига катта таъсир кўрсатди. Ўрта Осиёда Россия ҳукмронлиги ўрнатилиши ва унинг XIX асрнинг иккинчи ярмида истило этилиши туфайли иж-

тимоий эксплуатация шакллари ўзгариб, сиёсий ҳукмронлиқнинг янги идоралари вужудга келди.

Бугунги кунда суверен Ўзбекистон келажаги буюк, ҳуқуқий, демократик давлат қурмоқда, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

Ўзбек олимлари ҳам мустақил республиканинг тикланишига ўз улушларини қўшмоқдалар. Халқимизга тарихий ҳақиқатни холис, бузмай-яширмай етказиш учун тарихчилар, шарқшунослар, фаннинг бошқа соҳалари вакиллари ҳали анча иш қилишлари керак. Зеро, муҳтарам юртбошимиз И.А.Каримов тарих соҳасида меҳнат қилаётган олим мутахассисларга мурожаат қилиб: «Сизлар миллатимизнинг ҳаққоний тарихини яратиб беринг, токи у халқимизга маънавий куч-қудрат бахш этсин, гурурини уйғотсин. Биз юртимизни янги босқичга, янги юксак маррага олиб чиқмоқчи эканмиз, бунда бизга ёруғ ғоя керак. Бу ғоянинг замирида халқимизнинг ўзлигини англаш ётади. **Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас**», — деб даъват этадилар.

Туркистоннинг босиб олинishi ва Марказий Осиёда Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши тарихи ва тарихнавислигини чуқур илмий таҳлил қилиш, унинг оқибатларини қайта идрок этиш мана шу вазифа йўлида хизмат қилади. Ўзбек халқининг оғир қисматини ёритишда мавжуд “очилмаган кўриқ”ларни йўқотиш вақти келди.

1 БОБ

ТУРКИСТОННИ РОССИЯ ТОМОНИДАН ИСТИЛО ЭТИЛИШИНING УМУМЖАҲОН ТАРИХИЙ ЖАРАЁНИДАГИ ЎРНИ (ЎХУД АКС САДОСИ)

Россия кўп миллатли давлат сифатида юзага келишида XIX аср муҳим ўрин тутди. Бу юз йиллик ҳарбий-сиёсий, халқаро аҳамиятга молик воқеаларга бой бўлиб, империянинг худуди Кавказорти, Ўрта Осиё, Сибир ва Узоқ Шарқнинг янги ўзлаштирилган майдонлари ҳисобига худди шу даврда анча кенгайди. Россиянинг Кавказортида ва Ўрта Осиёда ўз ҳукмронлигини ўрнатишидаги тафовут шундан иборатки, Кавказ истилосининг охири асрнинг биринчи чорагига, Ўрта Осиёники эса охирига тўғри келади.

Худудий жиҳатдан бир-бирига яқин турувчи икки минтақа — Кавказ ва Ўрта Осиё Россиянинг ташқи сиёсатидаги ўзаро боғлиқ бўлган икки йўналишни белгилаб берди. Чунончи, агар XIX асрнинг биринчи ярмида рус-инглиз ихтилофининг сабабчиси Кавказ бўлган бўлса, асрнинг иккинчи ярмига келиб Ўрта Осиё ана шундай омил бўлиб хизмат қилади. Таниқли тарихчилар Н.С.Киняпина, М.М.Блиев, В.В.Дегоев эътиборини тортган муаммо — Кавказ ва Ўрта Осиёда Россия тажовузининг тарихшунослигида ўзаро боғлиқлик худди шунда кўринади.

Ўрта Осиё босиб олинишидан олдин қандай мавқега эга эди? Бу вақтда Ўрта Осиёда Бухоро, Хива ва Қўқон сингари бир-биридан мустақил учта хонликлар мавжуд эди. У вақтларда Бухоро хонлигига Зарафшон ва Қашқадарё водийси, Туркменистоннинг Мурғобгача бўлган қисми, шимолда эса Туркистон шаҳригача бўлган ерлар кирган. Шунингдек, айрим вақтларда Бухоро хонлиги Хўжанд, Ўратепа ва Тошкентга эгалик қилган¹.

¹ Ҳамид Зиёев. Ўзбек хонликлари чоризм асоратида (XIX асрнинг 50-70-йиллари), Т., «Ҳазина», 1994, 43-6.

XVIII асрнинг бошларида ташкил топган Қўқон хонлиги эса ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши ва ривожланиши асосида худудлари кенг ва мавқеи ортиб бораётган давлатга айланган эди. У айниқса XIX асрнинг биринчи чорагида кучайиб кетди. Бу вақтларда хонликка Фарғона водийси, Хўжанд, Тошкент, Чимкент, Туркистон, Авлиё ота, Тўқмоқ, Бишкек айрим вақтларда Ўратепа, Дарвоз кирган. Унга Еттисувнинг бир қисми, Сирдарё бўйлаб кўчиб юривчи қозоқлар ва ҳозирги Қирғизистон ҳам қараган. Ўзбек хонликларининг аҳолиси ўзбеклардан, тожиклардан, қозоқлардан, туркманлардан, қирғизлардан ва қорақалпоқлардан ташкил топган. Ўзбеклар сон жиҳатдан салмоқли ўринни эгаллаган. Хонликларнинг аҳолиси ўтроқ, ярим ўтроқ ва кўчманчи халқларни ўз ичига олган эди. Ҳар учала хонликда ҳокимият ўзбек сулолалари кўлида бўлган. У ерларда феодал ва феодал-патриархал тузум ҳукм сурмоқда эди. Учта мустақил хонлиқнинг мавжудлиги ўлкани сиёсий парокандаликка олиб келган бўлсада, лекин иқтисодий ва маданий жиҳатдан умумийлик мавжуд эди. Чунончи, хонликлар ўртасида ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар узилмади. Бунга у ёки бу хонликларнинг ҳукмдорлари тўсқинлик қилишни хаёлларига ҳам келтирмади. Бироқ сиёсий жиҳатдан парокандалик ўзаро алоқаларни узвий равишда ривожланишига катта тўсиқ бўлди. Айниқса, узоқ давом этган ўзаро тахт учун урушлар минглаб кишиларнинг ёстигини қуритиб, ўлкани ич-ичидан тобора заифлаштириб борди. Натижада минтақада қоқоқлик ҳукм суриб мамлакат чуқур инқирозни бошидан кечирди. Унинг мудофаа қобилияти ниҳоятда пасайиб кетди.

Туркистонда воқеалиқнинг яна бир муҳим томони бор. Уни Президент И.А.Каримов ифода этиб берган. Яъни, тарихий нуқтан назардан олганда, Марказий Осиё давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш анъаналарига эга эмас эди. Бу ерда Россия томонидан мустамаला қилиб олинганча мавжуд бўлган ҳамма давлатлар асосан сулолавий ёки худудий (Бухоро, Қўқон, Хива хонликлари) тамойиллар асосида ташкил топган эди. Шуниси муҳимки, ҳар учала хонлик бир пайтлар мавжуд бўлган марказлашган давлатлар ва империялар ўрнида ташкил топган вақтида бу худудда кўп сонли ўтроқ ва кўчманчи қабилалар яшар эди.

Лекин биз қайд этган ҳолат чор Россиясининг босқинчилик сиёсатини амалга оширишга замин ҳозирлади.

Шўролар тузуми даврида Марказий Осиё халқларининг муштарак тарихи ва тақдирига мутлақо ёт бўлган сунъий айрим тарихнавислик яратилган ва барча ижтимоий тадқиқотларда унга амал қилинган. Қозоғистон тарихнавислигини ҳам кўриб чиқиш зарурияти қатор сабаблар билан изоҳланади:

- қозоқ аҳолиси яшаган ерларнинг асосий қисми, Ўрта Осиёда истиқомат қилиб турган бошқа халқлар — туркманлар, тожиклар, қирғизлар каби — Қўқон, Хива, Бухоро хонликлари таркибига кирар эди;

- мазкур катта майдонда яшаётган халқлар бир-бирига тил (тожиклардан ташқари), этник ва диний, маданий-маиший жиҳатдан томирдош ҳисобланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, истило қилиниши натижасида Туркистон Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги йирик иқтисодий, сиёсий, маданий марказга айландики, бу бутун Марказий Осиё ҳудудида ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Россия билан Англиянинг мустамлакачилик манфаатлари тўқнаш келиши сабабли ўзаро империалистик ихтилофлар ва халқаро муносабатлардаги чигаллик худди шу ерда юзага келди. Мазкур масала XIX аср билан XX аср туташган даврдаги умумжаҳон сиёсатининг алоҳида бир тармоғини ташкил этади.

Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши натижасида рус-қозоқ алоқалари фақат Оренбург йўналиши орқали эмас, балки Туркистон орқали ҳам амалга оширилди. Алоқалар аввалгига нисбатан анча жонланиб кетди. Чимкентнинг Тошкентга яқинлиги сабабли Қозоғистонни Туркистон генерал-губернаторлиги маркази билан бевосита боғлаб турувчи Чимкент йўлининг савдо-иқтисодий аҳамияти анча кўтарилди.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари — ўзбеклар, туркманлар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар ва қорақалпоқлар тарихи ва тарихнавислиги шу қадар бир-бирига чирмашиб, ўзаро боғланиб кетганки, уларни бир-биридан ажратган ҳолда ўрганиш услубият жиҳатидан нотўғри ҳамда мантиқан номuvoфиқ бўларди. Совет даври тарихчилари орасида биринчи бўлиб ўз тадқиқотига Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг Россия таркибида октябр тўнтаришидан кейинги янги мақоми ҳамда ривожланиш хусусиятлари тарихига оид тарихнавислик масаласини ёритган қозоқ олими профессор С.И.Асфандиёров 1935 йилдаёқ мазкур тарихий муаммо юзасидан бугунги нуқтаи назарга яқинлашиб келган. Олим ҳар

хил шартлардан холи бўлиб, масалани фақат рус истилоси жиҳатидан ёритган.

Ўрта Осиё халқларининг октябр давлат тўнтаришига қадарлик тарихига доир тарихнавислик СССР тарихнавислигининг таркибий қисми сифатида тадқиқ этилган бўлсада, жуда пала-партиш ва бўш ўрганилган. СССР тарихнавислиги бўйича дарсликнинг 491 бетидан фақат 2 бетигина мазкур муаммога ажратилганини кўрсатиб ўтишнинг ўзи кифоя. Бу камчиликни дарслик муаллифларининг ўзлари ҳам тан олишган¹. Россиянинг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик сиёсати тарихига оид тарихнавислик ҳам етарли ўрганилмаган. Бу мавзу умуман Ўрта Осиё тарихи тарихнавислигига тегишли асарларда узук-юлуқ баён этиб ўтилган, холос. Баъзи ҳолларда эса муаммонинг таҳлили баҳсга лойиқ, масалан, “Совет Қирғизистонида тарих фани тарихининг очерки” номли умумий маълумот берувчи асардаги хулосалар ана шундай фикр тўғдиради².

Ўрта Осиё ва Қозоғистонда чоризм истилоси ва ҳукмронлигининг ўрнатилиши даври тарихнавислигининг ўзига хос томонларидан бири шундаки, у кўп миллатли Россия давлати тарихнавислиги билан узвий боғлиқдир. XIX аср охири XX аср бошларида Европа, Кавказорти, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Сибир ва Узоқ Шарқ кенгликларига чўзилиб кетган тарихан номутаносиб, лекин ҳудудий жиҳатдан ягона боғлиқ, яхлит иқтисодий давлат юзага келишининг кўп асрлар давом этган жараёни ниҳоясига етди. В.И.Ленин “Россия географик, иқтисодий ва тарихий жиҳатлардан фақат Европага эмас, балки Осиёга ҳам мансубдир” деганида Россия давлатининг ана шу хусусиятини назарда тутган эди³.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, бунда В.И.Ленин Ўрта Осиё минтақасини, ҳатто Бухоро ва Хивани “мустамлака” деб атар экан, уни Британия мустамлакаси Ирландия ёки француз мустамлакаси Жазоир туридаги мустамлака деб

¹ Историография истории СССР, М., 1961.

² Шерстобитов В. П., Оразалиев К. К., Винник Д. Ф. Очерк истории исторической науки в Советском Киргизистане, Ф., 1961, 61-69-б.

³ Ленин В. И. ТАТ, 30 т., 377-б.

билмайди. Ҳуқуқий нуқтаи назардан Ленин Туркистонни Арманистон, Украина, Финляндия мақомига тенглашти- ради¹.

Лениннинг миллий-мустамлака ўлкалари тўғрисидаги бу фикрлари Ўрта Осиё ва Қозоғистонни Россия истило қили- шига доир совет тарихнависида анчадан бери сингиб, қотиб қолган “прогрессив оқибатлар” тўғрисидаги масалага янгича қарашга ўтиш заруриятини тақозо этади.

Чуқурроқ мушоҳада юритган киши Россия империяси сиёсатининг ижтимоий моҳиятини англаб олиши, шу жум- ладан турли миллатлар қатори Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқ- ларининг тақдири рус халқининг тақдири билан чирмашиб кетганлигини ҳис этиши қийин эмас. Гап шундаки, Россия ўзининг кўп асрлик тараққиёти давомида, дарҳақиқат, кўп миллатли давлат сифатида таркиб топгандир. Зеро тарихий тараққиёт гўёки икки хил ибтидога эга десак ҳам бўлади — биринчиси, мудофаа, бирлаштирувчи, яъни «прогрессив» жиҳати бўлса, иккинчи томондан истилочилик, агрессив хусусиятини кўрамыз. Россиянинг тахминан минг йиллик та- рихига оид совет тарихнависида бу даврни сохталашти- риб, гўё Россия шу йиллар давомида фақат мудофаа билан шуғулланган, тевтон орденлари кўшинлари, Швеция қирол- лари, поляк шляхтичлари ва сохта зодагонлари, турклар ва мўғил татарлар ҳужумларини қайтариш ва Европа мамлакат- ларини Шарқдан келаётган ана шу босқинчилардан ҳимоя қилган деган сафсатадан нарига ўтмайди. Бундай талқинга ишониладиган бўлса, Россия XIX асрнинг бошларида Евро- панинг Наполеондан озод бўлишида ҳам катта ўрин тутган- лигига ишониш лозим².

Юксак минбарлардан ана шундай ақидаларни илгари сур- ган сиёсатшунос корчалонлар рус ери қадим-қадимларданок кўчманчи қабилаларнинг ғарб томон юришини гўёки тўхта- тиб турганлиги, кейинроқ эса юзлаб йиллар давомида ғар- бий Европани Чингизхон, Боту ва бошқа босқинчилар та- жовузидан сақлаб, ўзи аёвсиз жанглар остида қолганлигини

¹ Ленин В. И. ТАТ, 32, 17, 285-бетлар.

² Бу борда, Россиянинг тарихий жараёнида «прогрессив роль» ўйна- ганлигини исботлаш учун рус адабиётида ҳатто Байрон асарларидан ҳам фойдаланиш ҳолатларининг гувоҳи бўламыз.-қаранг: Байрон Избр. про- изведения. М., 1953, с. 209-266 (перевод с англ).

исботлашга ҳаракат қиладилар. Рус халқи гўё ғарбдан бўла- ётган ҳарбий ҳужумларни ҳам қонлар ва жонлар эвазига қайтариб, Европани босқинчилар зулмидан асраб қолган бўлиб чиқади¹.

Ана шундай ёндашув асосида тарихий нуқтаи назардан узоқ муддат оралигида халқларни ва уларнинг тақдирини бирлаштириш жараёни мутассил давом этган, деб кўрсати- лади. 1654 йилда Украинанинг Россияга “ўз ихтиёри билан” кўшулуви, Қозоннинг Россияга “кўшилиши”, Сибирни “кўшиб олишнинг” бошланиши, халқлари гўёки турк ва эрон босқинчилари томонидан забт этилган ва зулм остида қолган Қозоғистоннинг шимолий ҳудуди, Қрим ва Кавказор- тининг “кўшиб олиниши” йирик тарихий воқеалар қато- рига киритилишига ҳам шу ғоя асос бўлган. Шубҳасиз, бу ўринда биз Россиянинг Европа мамлакатларини қулликдан сақлаб қолишига доир хизматларини, хусусан Болқондаги тарих тақозоси билан содир бўлган айрим хизматларини, 1878 йилда Булғориянинг миллий мустақилликка эришуви- ни инкор этмоқчи эмасмиз.

Бироқ кўп миллатли Россия империясининг тарихий тар- киби топишида агрессив, босқинчилик ибтидоси ҳамма вақт устин турганлигини ҳисобга олмаслик хато бўлур эди. Чо- ризмнинг босқинчилик юришлари кўпинча, айниқса, им- периянинг ваҳший атвори намоён бўлган жойларда кучли ва узоқ муддатли қаршиликка учраган.

Россия империясининг Москва юксалиш давридан бошла- ниб, узлуксиз давом этаётган босқинчилик хислати эндиликда авжга чиққан эди. Таниқли сиёсатшунос Юрий Афанасьев бу хусусда фикр юритар экан, Россия ҳамма вақт босқинчилик юришлари олиб борган, янги-янги ерларни эгаллаган. Россия тарихида нисбатан бўлса ҳам урушларсиз давом этган давр бўлма- ган. Ўзга ерларни босиб олиш ва мудофаа этиш давом этаверган. Шу аснода ҳеч қачон бу ерларда ҳаёт шароитини тартибга со- лиш эмас, балки фақат янада кўпроқ ҳудудларни босиб олиш ниятида бўлганлар, деб гувоҳлик беради.

Айни вақтда мазкур даврда кўп миллатли давлатнинг таш- кил топишида Россия империяси баъзи жиҳатлари билан бирлаштирувчи аҳамият касб этганлигини ҳам таъкидлаш ақидаси шаклланди.

¹ Қаранг: «Известия», 1986, 27 сентябр.

Бошқа буюк давлатлар, жумладан Буюк Британия тўғрисида ана шундай фикрни айтиб бўлмайди. Зеро, унинг мустамлакачилик манфаатлари Россиянинг ана шундай интилишлари билан тўқнаш келиб XIX асрда бу икки мамлакатнинг узоқ вақт рақобатлашувига олиб келди. Инглиз-афғон урушлари (1838-1841, 1878-1880 й.й.), Англиянинг Франция билан биргаликда 1853-1856 йиллардаги Қрим кампаниясида Туркия томонида туриб Россияга қарши қатнашуви, унинг бутун Яқин Шарқдаги сиёсати, Болқондаги, Кавказ ортидаги, Ўрта Осиёдаги фитналар ва унда Лондоннинг маъқеи — буларнинг ҳаммасида Буюк Британиянинг сиёсатидаги босқинчилик ва агрессив ибтидо намоён бўлиб туради. Ҳатто, буюк Байроннинг Грециядаги озодлик урушида қахрамонона шаҳид бўлиши ҳам Буюк Британияга шуҳрат келтирмади, зеро, бунга унинг Болқон масаласида ўша вақтда ҳам, кейинроқ, энг янги даврда ҳам (Черчилнинг иккинчи жаҳон уруши сўнгида тутган йўли) тўсқинлик қилди.

Инглиз халқининг Европадаги буюк миллат сифатида қарор топишида (француз ва немис миллатлари тўғрисида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин) метрополиядан ташқаридаги миллатларни бирлаштириш, мустамлака зулми остидаги халқларнинг тақдири инглиз халқи тақдири билан уйғунлашуви йўлидан борилмади. Аксинча, британия мустамлакалари истилочи билан нафақат жўғрофий жиҳатдан узоқда жойлашган эди, боз устига ҳукмрон халқ билан мазлум халқ ўртасида туб миллий зиддият сақланиб қолди ва янада кўпроқ илдиз ота борди. Неру таърифи билан айтганда, “икки дунё — инглиз маъмурлари дунёси ва миллионлаб ҳиндлар дунёси юзага келдики, уларнинг ўртасида бир-бирига нисбатан ўзаро адоватдан ўзга ҳеч қандай умумийлик йўқ эди”¹.

Бу Лондоннинг очикчасига олиб борган ирқий камситиш сиёсатининг оқибати бўлиб, унинг натижаси ўлароқ, Шимолий Ирландиянинг Англияга “конституцион” қўшиб олиниши бу мамлакат вужудида ҳозирга қадар қон тирқираб турган яра вужудга келишига сабаб бўлди.

Европа минг йиллар давомидаги тарихида неча-неча буюк салб юришларининг, швед қўшинлари ва поляк шляхтичларининг ўзга худудларга бостириб киришининг гувоҳи бўлди.

¹ Неру Ж. Открытие Индии. М., 1955. 322-б.

Буюк уйғониш ва жўғрофий кашфиётлар даври тезда аёвсиз мустамлакачилик урушлари ва ўзга юртларни ва халқларни таслим этишнинг узоқ муддатли даври билан алмашинди. Ҳатто, мустамлакачи империялар тамоман барбод бўлган ҳозирги бир паллада ҳамон ғарб мамлакатларининг неокOLONIAL сиёсати, иқтисодий қарамликда сақлаш ва камситиш сиёсати тамомил тугади, деб бўлмайди.

XIX-XX аср оралиғида Европа ва Осиё қитъаларининг улкан майдонларида жўғрофий, иқтисодий ва тарихий жиҳатдан ягона кўп миллатли Россия империясининг вужудга келиши батамом ниҳоясига етди. Тарих бу мамлакатни беқиёс, ҳеч бир давлат билан таққослаб бўлмайдиган даражага етиштириб қўйди. Ҳиндистон ва Хитой каби жўғрофий ва тарихий жиҳатдан ягона давлатлар ҳам бор эди, аммо, кўп миллатли Россиядан фарқли ўлароқ, Ҳиндистон Буюк Британиянинг мустамлакаси бўлса, ярим феодал давлат ҳисобланган Хитой тайпинларнинг деҳқон исёнлари оғушида қолганди. Европалик империалистик ваҳшийлар ва Россия худди шундан фойдаланиб, бу буюк мамлакатни таъсир кўрсатиш доираларига бўлиб олиб, унинг зиммасига ниҳоятда оғир аҳдномаларни илиб қўйишди.

Дунё ранг-баранг воқеаларга бой, лекин у тарихий жараён жиҳатидан ягона ва ўзаро боғлиқдир. Бу айниқса Россия давлати мисолида яққол намоён бўлди. У XIX асрда Европа ва Осиёнинг кўпгина мамлакатлари билан чегарадош бўлган кўп миллатли давлатга айланди. Чегарадошлар орасида буюк Хитой ҳам, 1895 йилда Помир чегараланиши ўтказилганидан сўнг сарҳадлари Россия худудига жуда яқинлашиб келиб қолган мустамлака Ҳиндистон ҳам бор эди.

Россиядаги озодлик ҳаракатининг учинчи, пролетар босқичига хос бўлган муҳим қирралардан бири шуки, большевикларнинг инқилобий партияси рус пролетариатини, деҳқонларини, мазлум халқларини октябр тўнтаришига олиб келди. Бу воқеа тарихий тараққиётнинг мантикий меъёрини бузиб, Россия империясини ўнлаб йилларга бошқа дунёдан ажратиб қўйди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё минтақаси, яъни Туркистон, Хива, Бухоро тўлиқ равишда Россия таркибига киритилди. Меҳнаткашларни эксплуатация қилаётган маҳаллий феодаллар ёнига чоризмнинг бешафқат зулмкорлиги

қўшилди. Рус бўлмаган миллатлар аёвсиз эксплуатация қилинарди. «Дунёнинг ҳеч бир ерида мамлакат аҳолисининг кўпчилиги Россиядагидек эзилаётгани йўқ» деб тан олган эди «рус большевизмининг доҳийси Ленин»!

Кўп миллатли давлат сифатида Россия бошқа буюк муштамлақачи салтанатлардан яна шуниси билан фарқ қилар эдики, бу метрополияда кўпчилик эксплуатация қилинувчилар руслар билан битта динга эътиқод қилсада, ирқий, қабилавий жиҳатдан турли ижтимоий қатламларга мансуб эди. Миллий чекка ўлкалар аҳолисидан ташқари бу ерда миллионлаб немислар, поляклар, корейслар, курдлар, бошқа турли миллат вакиллари яшар эди ва улар учун Россия Октябр тўнтаришидан сўнг ҳам иккинчи ватан бўлиб қолди. Ана шу шароитда мазлум ўлкалардаги миллий озодлик ҳаракати бутун мамлакатни қамраб олган инқилобий жараённинг таркибий қисмига айланиб кетган эди, деган мушоҳадалар ҳам илгари сурилади. Бу фикр мунозарали бўлиб, унга батамом қўшилиб бўлмайди. Зеро, туб рус халқининг ижтимоий-сиёсий фаоллигидан кўзда тутилган мақсад чор ҳукуматини ағдариб, ишчилар синфи ҳукмронлигини (аслида большевиклар империясини) ўрнатишдан иборат бўлса, чекка ўлкаларда моҳиятига кўра миллий озодлик, маърифатпарварлик, ижтимоий тараққиётнинг янги йўлларини излаш ҳаракатлари авж олган эди. Аммо, бу жараёнга яқин вақтларгача Россиядаги революцион ҳаракатларнинг айнан ўзи эди, деб нотўғри баҳо бериб келинди.

Шу муносабат билан айтиш мумкинки, 1871 йилда Бастилиянинг олиниси француз инқилобчиларининг якка-якка байналмиллатчилар иштирокида амалга оширилган бўлса, 1917 йилда Қишки саройга ҳужум кўп миллатли Россия давлатидаги алданган мазлум халқларнинг сиёсий чиқиши турли моҳиятга эга бўлсада, аммо озодлик ғоялари бирлаштирган турли миллат вакиллариининг буюк кўтарилиши натижаси эди.

XX аср бошларида Россия дунёдаги энг катта мамлакатлардан бирига айланган эди. 1894 йилда унинг умумдавлат бож сарҳадларига Бухоро, Хива, умуман бутун Ўрта Осиё қўшилганидан сўнг, ҳудудий майдони икки қитъага ёйи-

¹ Ленин В.И. ТАТ, 26 т, 365-б.

либ кетган мамлакат 22,8 млн. кв. км.ни ташкил этарди. Бу эса бутун ер юзи майдонининг 17 фоизи деган гап. 1897 йилдаги аҳолини рўйхатга олиш натижаларига кўра, ўша вақтда Россияда 125,6 млн. аҳоли истиқомат қиларди.

Ўзининг ҳудудига кўра Россия дунёдаги иккинчи мамлакат бўлиб, фақат Буюк Британиядан кейин турса, аҳолисининг сони жиҳатидан Хитой ва Буюк Британиядан кейин, учинчи ўринда турар эди.

Бироқ Россия йирик муштамлақачи давлатларнинг биронтасига ҳам ўхшамас эди. Ўз ҳудудий майдони ва аҳолисининг миқдори Буюк Британиядан орқанда бўлсада, муштамлақалари ҳамма қитъаларда сочилиб ётган инглиз истилочиларига нисбатан яхлит умумий минтақага эгалик қилиши жиҳатидан Россия имтиёзга эга эди.

Бошқа муштамлақачи давлатларнинг — масалан, Франция, Португалиянинг — эгалик қилаётган ерлари ҳам Британияникидан унчалик фарқ қилмас, яъни метрополия билан яхлит ягона майдонни ташкил этмасди.

Чор Россиясининг яна бир имтиёзи шунда эдики, метрополия, яъни Марказий Россиянинг аҳолиси ерли «қўшиб олинган» халқларнинг миқдоридан тўрт қарра кўпроқ эди.

Шуни назардан қочирмаслик керакки, Англиянинг метрополия майдони муштамлақа мамлакатлар майдонидан юз марта кичик, аҳолиси эса метрополиядагидан 9 марта кўпроқ бўлган. Франция муштамлақаларининг ҳудуди метрополиядан 21 марта катта, аҳолиси муштамлақа мамлакатларидагидан бир ярим марта кам бўлган. Россияда эса метрополия майдони унинг муштамлақаларидан уч марта кам бўлгани ҳолда, аввал айтилганидек, аҳолиси миллий ўлкалардагидан деярли тўрт баробар кўп эди.

Собиқ совет сиёсатшунослигида Маркс ўзининг «Капитал» асарига капиталистик ишлаб чиқариш жараёнининг саноат босқичидаги ривожланиш қонуниятларини очиб берган бўлса, Ленин капитализмнинг янги босқичи — империализм давридаги тараққиётини чуқур кўрсатиб берди, деган фикр илгари сурилар эди. Марксча-ленинча назариянинг ижтимоий тараққиёт ҳақидаги фикрлари ҳар қанча баҳсга лойиқлигини инкор қилмаган ҳолда, мавзу доирасидан четга чиқмаслик учун фақат қуйидаги фикрларни билдиришни

ўзимизга эп кўрдик. В.И.Лениннинг империализмнинг мустамлакачилик сиёсати тўғрисида ўзининг "Империализм — капитализмнинг энг юқори босқичи сифатида" номли аса-рида ёзган мана бу фикрларга қўшилмасликнинг иложи йўқ: «Империализм — тараққиётнинг шундай бир босқичидаги капитализмдирки, бунда монополиялар билан молия капи-талининг ҳукмронлиги вужудга келган, четга капитал чиқа-ришда катта аҳамият қозонган, халқаро трестлар томонидан дунёни бўлиш бошланган ва бутун ер юзининг территорияси бўлиб олинган бўлади»¹.

В.И.Ленин яна Россияда капитализмнинг 1861 йил ре-формасидан кейинги ривожини шу қадар тезлашдики, бир неча ўн йиллар давомида катта ўзгаришлар юз берди, бу-нинг учун баъзи Европа мамлакатлари учун асрлар ўлчами ҳам кам эди, деб таъкидлайди².

Россия ер куррасининг барча ҳудудини капиталистик мам-лакатлар ўртасида бўлиб олишда фаол қатнашди ва жаҳонда-ги энг йирик мустамлакачи салтанатлардан бирига айланиб, ўзининг жуғрофий-сиёсий манфаатларини биринчи ўринга қўя бошлади. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, жаҳонда-ги бошқа мустамлакачи мамлакатларга қиёсланадиган бўлса, Россия океанлар ортидаги узоқ ўлкаларни эмас, балки ҳуду-ди ўзига туташ бўлган қўшни юртларни босиб олди ва баъ-зан бу йўлда унчалик кўп ҳарбий куч ишлатишга тўғри кел-мади. Шундай қилиб, Россиянинг энг йирик мустамлакачи мамлакатга айланиши чегарадош давлатлар ҳисобига кенгай-иш орқали ягона иқтисодий ва сиёсий-ижтимоий тизим-нинг таркиб топганлиги билан ифодаланади.

Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши ҳам тарихий нуқ-таи назардан унчалик кўп вақтга чўзилмади. 1865-1895 йил-лар орасида кечган истилочилик жараёни ўзаро сарҳадлари аниқ белгилаб олинмаган Ўрта Осиё халқларини чоризм ном-ли салтанатга муте бўлишига олиб келди. Шу тариқа Ўрта Осиёнинг Россия томонидан зўрлик билан босиб олинishi XIX асрда метрополиянинг sanoat тараққиёти авж олган пал-лага тўғри келди.

¹ Ленин В.И. ТАТ, 27-б. 442-443-б.

² Ленин В.И. ТАТ, 27-б, ўша жойда.

Бироқ шунга қарамай, Россия иқтисодий ва техникавий равишда жихатидан Англия, АҚШ, Германия ва Францияга нисбатан анча орқада эди. Россия иқтисодиётининг ўзига хос томони sanoat қорхоналари, банклар, давлат аппарати мам-лакатга кириб келаётган хорижий капиталдан кенг миқёсда фойдаланар эди. Рус империализми ўзида капиталистик та-раққиётнинг энг янги кўринишларини мужассам этган эди — бу ерда биринчидан, монополия ва банкларнинг ҳукм-ронлиги хорижий капиталнинг олиб кирилишига тобе бўлса, иккинчидан, чоризмнинг ва дворян ер эгалитининг сақла-ниб қолганлиги мамлакат иқтисодий ва сиёсий ҳаётини бел-гиловчи омиллар ҳисобланарди.

Россия таркибида зўрлик билан босиб олинган мамлакат-ларнинг мавжудлиги ҳукмрон синфлар бўлмиш помещиклар ва буржуазия учун уларнинг ўзаро тўқнашувининг олдини оладиган бир қалқон вазифасини ўтаб турарди. Бироқ чоризм ҳамда помещиклар миллий ўлкаларни капиталистлар зулми остига бериб қўйганликлари ички зиддиятларни фақат вақ-тинчалик енгиллатиши мумкин эди. Зеро, бу ҳол капитализм иллатларининг чуқурлашувини камайтиргани билан кенгайи-шига сабаб бўлаётган эди. Айни чоғда империализм Россия-нинг турли вилоятлари: Петербург — Москва, Польша — Бол-тиқбўйи ўртасидаги тафовутни тобора кучайтирмоқда эди. Яъни sanoat районлари билан Ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ ва Сибир тамоман фарқ қилар эди. Миллий ўлкаларнинг бепоён кенгликларида ҳўжалик юритишнинг қолюқ шакллари сақла-ниб келинар, бу эса маҳаллий халқни мустамлакачилар эзи-ши учун замин яратар, шунингдек, sanoatchi-банкларга ўз товарларини сотиши учун қолюқ бозор ҳамда арзон хомашё базаси сифатида хизмат қилар эди.

Ҳукмрон синфлар Россияда капиталистик муносабатлар заминини кенгайтира бориб, капитализм доирасига янги-янги майдонларни жалб этиб, зиддиятлар янада кучайишига ва синфий курашнинг кескинлашувига омил яратмоқда эди-лар. Мамлакатдаги меҳнаткашлар оммаси чоризм, помещик-лар ва капиталистлар зулмининг барча жабру-жафосини тор-тишга мажбур бўлаётган эди. Бу зулм устига Россия меҳнат-кашларини чет эллик империалистларнинг мисли кўрилма-ган даражада талаши қўшилиб кетди. Рус ва хорижий эзув-

чиларнинг биргаликда ёпирилиши Россия халқларини бири-киб курашиши учун туртки бўлиб хизмат қилди.

Мамлакатда XX асрнинг бошларидаёқ, ишчилар синфининг чоризм ва буржуазияга қарши, деҳқонларнинг помешчик ер эгаллигига қарши ҳамда мустамлака халқларнинг ўз сиёсий ҳуқуқлари учун озодлик ҳаракатлари жунбушга келиб ягона бир ўзанга бирлаша бошлади. Иқтисодий ва сиёсий тараққиёт чор Россиясини зиддиятларнинг марказий нуқтасига айлантириб, империализм тизимининг энг мўрт ҳалқасига айлантормоқда эди. Шу тариқа, Россиянинг империализм палласига кириши барча зиддиятларни авж олдириб, мамлакатни муқаррар қонли исён, тўнтариш бўсағасига келтириб қўйди.

Чор империяси таркибига кириб қолган Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг тақдири бир қарашда камситилган рус халқи оммасининг, рус меҳнатқашларининг тақдири билан қўшилиб кетгандек туюлади. Шу боис масаланинг миллий жиҳатларига эътибор бермай, совет тарихнавислигида мустамлака ўлкалардаги миллий озодлик ҳаракати билан рус ишчилари инқилобини бир қолипга солишга уриниш мавжудлигини кўрамай. Тўғри, ўша давр шароитида миллий ўлкаларга Романовлар, помешчиклар ва чор Россиясининг зулми билан бирга, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Чернышевский, Добролюбов каби илғор фикрли Россиянинг ижобий таъсири ҳам кирганлигини мутлақо инкор этиб бўлмайди.

Туркистоннинг босиб олинishi ва Ўрта Осиёда Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши тарихий нуқтаи назардан ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан маълум силжишларга тамомла гов-тўсиқ бўла олмади. Жумладан, Ўрта Осиёда мавжуд бўлган феодал тузумнинг айрим ниҳоятда оғир ва норасо шакллари йўқолиб кетди. Хонликлар ўртасидаги қонли урушларга чек қўйилди, қулчилик унсурлари тугатилди, қорақалпоқ ва туркманларда мавжуд бўлган патриархал-уруғчилик муносабатлари барҳам топди. Рус капитализми бу ерга тез суръатлар билан кириб кела бошлади. Рус фабрикаларининг маҳсулотлари Ўрта Осиё бозорига ёпирилиб кирди, Россияга Ўрта Осиё хомашёси — пахта, ипак, қорақўлни олиб чиқиш тез ўсиб борар эди. 70-йиллар охирида бошланган

темир йўл қурилиши Ўрта Осиёни Россия маркази билан боғлади. Бу эса миллий ўлкаларнинг жаҳон товар айирбош-лашувига киришига имкон берди. Аммо, буларнинг ҳаммаси мустамлака мамлакатларни талон-тарож қилиш, уларнинг бойликларини сув текинга олиб чиқиб кетишга асосланганлиги туфайли, икки томонлама зулм кучайгандан кучайиб бораверди.

Хўжалик укладида капиталистик муносабатларнинг ўрнатилиши Ўрта Осиё темир йўлларида, саноат корхоналарида рус миллатига мансуб аҳоли вакиллари орасида ҳам, маҳаллий аҳоли орасида ҳам пролетариат синфининг дастлабки гуруҳлари вужудга келишига омил бўлди. Маданий-маърифий муассасаларнинг рус-тузем мактабларининг тузилиши туфайли зиёлиларнинг қатори Европанинг илғор фани ва маданиятидан хабардор кишилар билан тўлиб борарди. Россиядан келган илмий экспедициялар ўлкадаги кўпгина табиий бойликлар — нефт, кўмир, рангли металл конларини (албатта беғараз мақсадларда эмас) излаб топдилар. Ўрта Осиё фанида кўпгина янгиликларни кашф этган илмий гуруҳларга машҳур рус олимлари Семёнов-Тяншанский, Потанин, Прежевалский, Мушкетов, Северцов, Леман бошчилик қилар эдилар.

Маҳаллий аҳолининг руслар билан мулоқоти жараёнида илғор маданият сингиши билан бир қаторда, Ўрта осиеликларга хос бўлмаган ичкиликбозлик каби шариятда қатъиян ман қилинган турли иллатлар ҳам кенг ёйилиши ҳодисаси рўй берди. Маҳаллий зиёлиларнинг илғор фикрли намоёндалари ана шу икки томонлама таъсирни ўз асарларида акс эттиришга ҳаракат қилишган. Масалан, Фурқат “Русия”, деб ёзган бўлса, Худойберди шоир “Поезингни жиддирган ўтхонаси билан дўнглаги” дея нола қилади. Ана шундай ёзувчилар қаторида қозоқ маърифатпарварлари Абай Қўнонбоев, Шоқон Валихонов кабиларни ҳам санаб ўтиш мумкин.

Чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати, унинг ижобий ва салбий оқибатлари ҳақида фикр юритар эканмиз, собит шўролар даврида Россиянинг тарихда «цивилизаторлик» роли мутлақо асоссиз кўкларга кўтарилганлигини, эслатиш ўринлидир.

Аслида чоризмнинг Туркистонда олиб борган ваҳшиёна мустамлакачилик сиёсати бошқа империялар ўз мустамлакаларида олиб борган сиёсатидан фарқ қилмаган.

Шундай эканлигини Президент И. Каримовнинг фундаментал асари «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари»да баён этилган аниқ ва ишонарли мулоҳазалар тасдиқлайди¹.

Ҳа, шубҳасиз, йирик империялар бошқа мамлакатлар ва халқларни босиб олгани ҳамда бўйсиндиргани ҳолда, умумжаҳон тараққиётидан орқада қолган мамлакатларда муайян даражада маърифатчилик вазифасини ҳам адо этгандек кўрилади. Мустамлакачиликка бундай баҳо берувчилар империялар босиб олинган мамлакатлар инфраструктурасини, айрим ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришга, миллий кадрларни тайёрлашга, улар аҳолисини фаолиятнинг янги турларидан ва жаҳон маданияtidан баҳраманд қилишга қўшган ҳиссаларини таъкидлаб кўрсатадилар.

Бундай ҳолат тарих тақозоси ўлароқ юз берди. Лекин буюк империялар билан кам сонли халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар жараёнининг салбий жиҳати ҳам бўлган. Бу салбий оқибат ташқаридан олиб кирилган «цивилизация» натижаларидан кўра бир неча барабар ортиқ эди.

Энг аввало, мустамлакалар ва ярим мустамлакаларни ривожлантириш йўлидаги куч-гайратлар буюк давлатларнинг кундалик ва узоқ муддатли манфаатларига бўйсиндирилган. Шу жиҳатдан олганда, қарам халқларнинг манфаатлари ҳамма вақт иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган. Империялар қарам мамлакатлар тараққиётини, ўз манфаатлари доирасидан четга чиқмаган ҳолда, ҳаммаша қаттиқ чеклаб келган ва муайян йўлдан олиб борган. Хусусан, Марказий Осиёнинг инфраструктурасидаги ўзгаришлар, йўл қурилиши ва коммуникацияларнинг ривожлантирилиши, ана шу мақсадлар учун империяга хизмат қилувчи миллий кадрларни тайёрлаш — буларнинг барчаси империянинг манфаатларини қондирганлиги, у ҳолда арзон хом ашё ва энергия манбаларидан баҳраманд бўлишни кафолатлаши керак бўлганлиги учунгина амалга оширилган.

¹ Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 1997, 55-56-б.

Иккинчидан, буюк давлатларнинг цивилизаторлик ҳаракати мумтозлик ва атрофдагиларга менсимай қарашдан иборат ҳалокатли руҳиятини вужудга келтириб ва мустаҳкамлабгина қолмади, балки бу цивилизация зўрлик билан жорий қилингани, миллий нафсоният ва ифтихорини камситгани, миллий маданиятлар ва маънавий қадриятларнинг топталгани, уларнинг ифодачиларини жисмонан йўқ қилиб ташлагани учун бундай ҳаракат тегишли қаршиликка ҳам учрар эди.

Ниҳоят, илдиз отиб кетган бошқариш ва ақл ўргатиш одати ўзининг нуқсонсизлигига ишониш стратегик жиҳатдан хато қарорлар қабул қилишга олиб келиши мумкин. Бундай қарорларнинг оқибатлари империянинг ўзи учун портловчи модда бўлиб хизмат қилади. Чор ҳукуматининг ҳам, Совет давлатининг ҳам тақдири бунинг яққол далилидир.

XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида Туркистонда чоризм ҳукмронлигининг айрим ижобий ва салбий томонлари шундай кечган. Бу ҳукмронлик ҳолати Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Хитой каби қўшни мамлакатларга ҳам таъсир кўрсатган.

Афғонистон ва Эрон Россия билан чегарадош бўлганлиги сабабидан Англия мустамлакасига айланиш хавфидан сақланиб қолди. Инглизларнинг гарбий Хитой (Синцзян)га босқинчилик ҳужуми Россиянинг қатъий қаршичилигига дуч келди. Ҳиндистон халқлари инглизларнинг мустамлакачилигига қарши курашда, гарчанд оқилона иш бўлмасда, Россиянинг ҳимоясига таянишга ҳаракат қилдилар.

Афғонистон масаласида алоҳида тўхталиш зарур. 1878 — 1880 йиллардаги иккинчи инглиз-афғон уруши (Россиянинг Туркистонни истило этиши айна кучайган давр) инглиз империалистлари томонидан Ўрта Осиёда истиқомат қилувчи халқларни тобе этиб олиш учун бошланган бўлиб, бу ҳудудни хомашё манбаига, савдо бозорига ва капитални сарф этиш майдонига айлантиришни кўзда тутар эди.

Инглиз империализмининг мустамлака сиёсати назариётчиларидан бири Г.Роулинсон 1868 йил 9 ноябр куни Лондон география жамиятининг йиғилишида “Йўқ, энди Россия ва Ҳиндистон билан тўқнашувдан чўчимаймиз. Россия Кўқон, Қашқар, Фулжада ўз савдосининг ҳомийлиги учун

элчиларига ва вакилларига эга экан, биз ҳам Фулжа, Ёр-кент, Балх-Хиротда ва Ўрта Осиёда савдо қилишимиз учун йўл очадиган барча нуқталарда ўз консулларимизни жойлаштирамиз”¹, — деб даъво қилади.

Эронда (айниқса Хуросонда), Афғонистонда англиз босқинчилари кирдикорларининг кучайуви, Эрон ва Афғонистон ўртасида англиз жосусларининг фитнаси сабабли келиб чиққан Сеистон масаласидаги можарода (1870-1872 й.й.) қатнашуви, ниҳоят, мусулмон давлатлари — Қашқар, Афғонистон, Ўрта Осиё, Эрон ва Туркия — иштирокида ғайрирус бирлигини ташкил этишга уриниши каби аниқ тадбирларнинг барчаси Буюк Британия томонидан Ўрта Осиёни қўлга киритиш ва Россия билан курашиш мақсадида амалга оширилди.

Туркистон ўлкаси билан туташ бўлган Эрон, Афғонистон, Қашқар каби мамлакатлар англиз капиталистлари учун Роулинсон орзу қилган савдо ва ҳарбий йўлларни очиб бериши мумкин эди.

Инглизлар учун айнқса 1862 йилда уларнинг кўмаги билан Дўстмуҳаммад мулкига қўшиб олинган Хирот вилояти муҳим аҳамият касб этар эди.

Туркистондаги мустамлакачи руслар маъмурияти инглизларнинг қўшни Афғонистондаги кирдикорларини хушёрлик билан кузатиб борар эди. 1876 йилда чиққан “Туркистон тўплами”да Афғонистон Англия таъсири остида Ўрта Осиёдаги ўз ерларини кенгайтиришни давом эттириши тўғрисидаги материал берилган. “Маймана ҳанузгача ўз мустақиллиги билан фахрланиб келарди, у эндиликда Афғонистон ўлкасига айланди. Бундан ташқари, 1876 йилда Марвга юриш учун 10000 афғон Хиротда тўпланади. Бу ерни инглизлар аллазамондан бери Эронга ёки Афғонистонга қўшилишини истайдиларки, мақсад алқисса у Россияга ўтиб кетмасин”².

Иккинчи инглиз-афғон урушида инглиз саркардалари Хиротга айнқса катта эътибор ажратадилар. Зеро, бу ерни инглиз-ҳинд қўшинлари томонидан биринчи навбатда босиб олинниши кўзда тутилган эди.

¹ ЎзР МДТА, ф. 11-с. Оп1.д.7, л. 39.

² Туркестанский сборник. Т.10. 1876; Аҳмаджонов Ф.А., XIX асрда Хирот масаласи. Т., 1971. 82-б.

Бу борада 1878 йилга тегишли “Хорижий вакиллар ёзишмаларидан кўчирмалар” катта қизиқиш уйғотади¹.

Ҳиндистон ишлари бўйича англиз статс-котиби Кренбрукка 1878 йилнинг 9 сентябр санасида ёзилган мактубда Невил Чемберлен бошчилигидаги Афғонистондаги англиз миссияси тўғрисида, миссия вазифалари ва унга берилган йўл-йўриқлар борасида сўз юритилади. Мактуб Литтон, Кларк, Стокс, Томсон, Стречи ва Броун томонидан имзоланган. Хорижий вакилларнинг бу ўзаро ёзишмаларида Ҳиндистон бўйича қирол ноиб Литтоннинг Ўрта Шарқдаги англиз сиёсатига доир мулоҳазалари диққатга сазовор. Мазкур хатлар Чемберлен миссиясининг мақсад ва вазифаларини, шунингдек, Афғонистондаги Англия сиёсатининг ғайрирус йўналишини, Ҳиндистонга рус “хавфининг” моҳиятини очишга қаратилган.

Литтон “Англия ва Россиянинг Шарқдаги ютуқлари” бўлимида Россия Ҳиндистонга бостириб келаётганини исботлашга уринади. У Англиянинг Ўрта Шарқдаги ҳужумкорлик сиёсатини оқлашга ҳаракат қилади. Унинг “Англия чегаралари хусусида Россия ва Англиянинг ҳақиқий аҳволи”² мавзуидаги мулоҳазалари шундан далолат беради.

“Мавжуд бизнинг чегараларимиз бўйлаб, — деб ёзади Литтон, — ҳар бир йўлка, эътиборингиз учун, мустақил қабилалар қўлида бўлиб, улар душманлик қилишлари эҳтимол: биз эса ҳамиша мавжуд ўз чегараларимиздан қимирла-масликка қарор қилаверсак, улар бизнинг буюк рақибларимизнинг иттифоқчиларига ёки ҳатто мутеларига айланишлари мумкин”³. (Россия назарда тутиляпти. — Ф.А.).

Литтоннинг таъкидлашича, инглизлар “Россиянинг Қобулда мустаҳкам ўрнашиб олишига ва бизнинг чегараларимиз ҳамда Ҳиндистонга олиб борувчи йўлларга ўз ҳукмини ўтказишга эришувига йўл қўйиш орқали ўзига суиқасд қилган бўлур эди. Улар (руслар) Қобул ва Хирот атрофида истиқомат қилувчи ёввойи жангарилар сиймосида янги, де-

¹ СССР МДХТА, ВУА, 14 д. (Архивларда 1990 йилгача иш олиб борилгани сабабли уларнинг эски номи берилди).

² СССР МДХТА, ВУА, 445, 5 д. УК. С 7-129.

³ Ўша ерда, 14 д. Соболев Л.Н. Страницы из истории восточного вопроса, Англо-афганская распря. (очерк войны 1879-1880 г.) СПб., 1881, Т. II, вып. IV, с 995.

ярли тугаб битмайдиган ҳарбий кучни қўлга киритиб олган бўлар эдилар.

Россия ўз имтиёзи учун жуда кўп нарсага эришган бўлардики, ҳеч қачон уруш шароитида бу осонлик билан қўлга киритилган эмас, аммо, Шарқда ҳаминша мўъжизакор-сеҳрли кучга эга бўлган”. Литтон ана шу вазиятни кўрсатиш орқали Ўрта Осиёни босиб олишга қаратилган Англия сиёсатини асослашга уринади¹.

Ҳиндистон бўйича қирол ноиб Литтон 1878-1880 йиллардаги иккинчи инглиз-афғон урушининг ташаббускорларидан бири сифатида Ҳиротни эгаллаб олиш афғон-ҳинд чегарасини жиловлаш имконини яратиб, “бунинг оқибатида, Ҳиротни эгаллаб олинганидан сўнг, мазкур сарҳад ҳамда денгиз оралиғидаги бизнинг ҳарбий чегарамиз ҳеч вақт жиддий хавф остида қолмайди”², ҳолбуки, чегара узунлиги бир мунча чўзилади, деб ёзади.

Шундан сўнг Литтон ҳатто инглиз Ҳиндистонининг чегараларини ўзгартириш режасини тузишгача бориб етади. Унга мувофиқ “амалдаги сарҳад (Буюк Британия чегараси — Ғ.А.) Ҳиндикушдан тортиб Парапамиз бўйлаб Ҳиротга қараб бориши ва шундан кейин Афғонистоннинг ҳарбий чегараси ҳамда Белужистон орқали Араб денгизига бориб тақалиши керак”³.

Бу эса инглиз империалистлари Ўрта Шарқда ва Ўрта Осиёда Буюк Британиянинг ҳукмронлигини ўрнатиш учун Ҳиротга жуда катта аҳамият берганлигидан далолат беради.

Иккинчи инглиз-афғон уруши олдида инглиз ҳукмрон доиралари Ўрта Осиёни босиб олиш ва тобе этиш режаларини тузганлигига ҳеч қандай шубҳа қолмаслиги учун Британия бош вазири Биконсфилднинг қиролича Викторияга 1877 йилнинг 22 июнида ёзган хатини келтириш кифоя. Мазкур ҳужжатда шундай гаплар бор: «Агар Россияга Осиёдан ҳужум қилинадиган бўлса, қўшинлар Форс кўрфазига жўнатилиши зарур, Ҳиндистон маликаси ўз аскарларига Ўрта Осиёни московитлардан тозалаб, уларни Каспий томонга қувилгани буюриши даркор».

¹ СССР МДХТА. Ф. ВУА, 445, 14 д. эслатилган ҳужжат. П 15. Соболев Л.Н. эслатилган асар, 996.

² СССР МДХТА. Р. ВУА, 445, 14 д. Эслатилган ҳужжат, 79 вароқ.

³ СССР МДХТА. Р. ВУА, 445, 14 д. Эслатилган ҳужжат, 40 вароқ.

Айни вақтда инглиз ҳукумати Ўрта Осиёда ўз босқинчилик режаларини амалга ошириш учун фаоллик билан олиб борилаётган ғайрирус сиёсатида Туркия салтанати ва Эрондан фойдаланиш йўлида ҳеч нарсадан қайтмасликка тайёр эди. Россия билан дипломатик курашда ҳамда 1878-1880 йиллардаги иккинчи инглиз-афғон урушида Буюк Британия Туркистондаги рус ҳукмронлигини тугатиш ва Ўрта Осиё ҳамда Ўрта Шарқда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш мақсадини амалга оширишга уринмоқда эди. Буларнинг бари проф. Г. А. Ҳидоятонининг “Ўрта Осиёдаги инглиз-рус муносабатлари тарихига доир” монографиясида батафсил ёритилган¹.

Англия ҳукмрон доиралари Россиянинг Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқдаги мавқеига панд бериш учун барча воситалардан фойдаландилар. Британия махсус хизмат идоралари Ўрта Осиё халқларининг Россияга нисбатан нафратига ўт қалаб, панисломизм ташвиқотини авж олдириган, Ўрта Осиёга ўзининг турк эмиссарларини жўнатиб турар эди. Масалан, 1869 йилнинг январида Туркиядаги рус элчиси Н.П.Игнатов хабар беришича, Британия ҳукумати Бухорога турк уламиси, Суаби афандини жўнатган бўлиб, у Лондонда чоп этилган “Ёш Туркия” нашрини ташкил этишда қатнашган эди. Игнатовнинг ёзишича, унга ойига юз фунт стерлинг мойна тайинланган эди. Унга Буюк Британия манфаатлари йўлида жосуслик ҳамда ташвиқот ишларини олиб бориш вазифаси юклатилганди². Панисломизм ва пантуркизм гояларидан инглиз империалистлари усталик билан фойдаланар эдилар³. 1873 йилдаги Хивага юриш вақтида турк газеталари инглизларнинг топшириғи билан ғайрирус ташвиқотини авж олдириб юборишди. Туркистондаги аҳволга доир йирик мақолалар босиб чиқарилиди. Улардан бирида яқин вақт ичида; яъни Туркистоннинг чегаралари Британиянинг Ҳиндистондаги ерларигача чўзилиб келгудек бўлса, Шарқ мусулмонлари гарблагги мусулмон биродарларидан узилиб қолишлари мумкинлиги ҳақида таассуф билдирилган.

“Биз тадқиқ этиб ўрганишдан фахрланишимиз мумкин бўлган алломалар ва файласуфлар Ватанини руслар эгаллаб

¹ Ҳидоятон Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии. Т., 1969.

² СССР МДХТА. Ф. ВУА, 6810 д. 6 вароқ.

³ СССР МДХТА. Ф. ВУА, 6810 д. эслатилган вароқ.

олишган”, деб таъкидлайди Суави афанди. У, шунингдек, Туркистон, бутун Ўрта Осиё халқлари Россия истилоси натижасида ўз тарихини, ўз аجدодларини унутаётгани уқдирилади. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлганми? Бу саволга ҳам тасдиқ, ҳам инкор жавоб бериш мумкин. Чунки Туркистон халқлари ўз тарихларини унутишлари мумкин эмас. Бироқ Туркистондаги рус маъмуриятининг реакцион сиёсати янги авлодни ўз ўтмишидан йироқлаштиришга ҳаракат қилганлиги, “қизил империя” ҳам тарихга ноҳолис ёндашганлиги тўғрисидаги фактлардан кўз юмиб бўлмайди. Шу билан бир қаторда В.В.Бартолд, А.А.Семенов каби машҳур олимлар ҳамда уларнинг издошлари — Крачковский, Якубовский, Бертелс, Толстов ва бошқа инқилобдан аввалги демократик йўналишдаги рус маданияти вакиллари тадқиқотлари туфайли Ибн Сино, Беруний, Форобий, ал-Хоразмий сингари мутафаккирларимиз номи қайтадан дунёга танилганини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Помешчиклар ва чор Россияси амалдорлари томонидан ваҳшийларча эзилаётган рус деҳқонларнинг қашшоқларча турмуши, самодержавия зулми остида ўз ҳақхуқуқини ҳам йўқотиб қўйганлиги рус инқилобий ҳаракатига замин яратган бўлса, худди шу омилларнинг ўзи осиёликлар учун миллий озодлик ҳаракати илҳомчиси сифатида ҳам хизмат қилди.

Рус маъмурлари маҳаллий аҳолига нисбатан муносабатларда ниҳоятда эҳтиёткорлик кўрсатишар эди: уларнинг миллий урф-одатлари, диний анъаналарига нисбатан сиртдан қараганда мойиллик билдираётгандек қарар эдилар. Бироқ, аслида ерли туб аҳолини маънавий қадриятларидан узиб қўйиш сиёсати зимдан олиб борилганлиги энди-энди очилмоқда. Бу сиёсат инсонпарварлик ғоялари билан ниқобланар, жаҳон жамоатчилигига ижобий бўёқларда кўрсатишар эди. 1873 йилда Россия қўшинлари Хивага кириб келди. Ўша йилнинг августиде Кауфман ва хон Муҳаммад II ўртасида сулҳ шартномаси тузилиб, унда хон ўз тахтини сақлаб қолгани ҳолда, Россияга вассалларча қарамлиги тан олинган ҳамда ўзга хорижий давлатлар билан Россия розилигисиз ташқи сиёсий алоқалар ўрнатилиши, янги шартномалар тузилиши таъқиқланган эди.

Шунингдек, Хива хони товон тўлашни ва Россия савдогарларига хонликда бемалол иш юритиш учун шароит яра-

тиб беришни бўйнига олади. Амударёнинг ўнг қирғоғи Россия ихтиёрига ўтказилиб, у ерда генерал-губернаторликнинг Амударё бўлими ташкил этилди.

Худди шундай қисмат 5 йил олдин, яъни 1868 йили Самарқанд шаҳрини чор қўшинлари томонидан ваҳшийларча босиб олинишга рози бўлган амир Музаффар бошига ҳам тушган эди. Ўша йили имзоланган сулҳга кўра Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисми хонликдан ажратиб олиниб, Россия савдогарларига хонлик тасарруфида бемалол савдо-сотик ишлари билан шуғулланишга, ҳамда қарвон-саройлар қуришга ижозат берилди. Улар тўлайдиган савдо божлари миқдори бухороликлар тўлайдиган савдо божларидан ошмаслиги керак эди.

Натижада Бухоро ва Хива хонликлари ўз мустақилликларини йўқотиб, Россия таркибига киради. Гарчанд хонликлар сақланиб қолган бўлса-да, улар рус давлати манфаатлари доирасида иш юритишга мажбур этилганлар. Бухоро хонлигини 500 минг сўм, Хива хонлигини эса 2 миллион 200 минг сўм товон тўлашга мажбур этадилар. Хива тобе этилгач, Россия ҳукуматининг биринчи сиёсий тадбири бу ерда мавжуд қулчилик ва қуллар савдосини тугатганлиги бўлдики, натижада 40 минг қул озод этилди. Эронлик қуллар нафақат озодликка эришибгина қолмай, Россия маъмурияти назорати остида Эронга қайтариб юборилди. Россиянинг бу ҳаракатлари чет элда кенг акс-садога сабаб бўлди. Рус армияси ҳаракатларини рақибларча кузатиб турган Англия ҳам Россиянинг бу қадамини инсонпарварлик ҳаракати деб баҳолашга мажбур бўлди¹.

Қулчилик ва қуллар савдосининг тугатилиши, Россия билан мунтазам савдо муносабатларининг ўрнатилиши, уруғчилик урушларининг тўхтаганлиги, кейинчалик кўкнори савдосининг таъқиқланиши Туркистон ўлкасининг тараққий этишига ижобий таъсир кўрсатган воқеалардан бўлди. Буларнинг ҳаммаси ҳарбий ва феодал империализм устувор бўлган

¹ СССР МДХТА, ВУА, д. 6792, Хивага юриш ҳақида инглизларнинг фикрлари. Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев Б.В.дан кўчирма. Кўрсатилган асар 300 б. Хивада озод қилинган 40 минг қулдан 10 мингини руслар ҳаётий зарур воситалар билан сийлаб, Каспий денгизи орқали параходларда ўз юртига етказиб қўйишди. Қаранг: Хидоятлов Г.А. Ўрта Осиёда Британия экспансияси. Т., 1981. 53-б.

самодержавиянинг зулмқорлик руҳини асло инкор этмайди. Зеро, унинг сиёсати Англия, Франция, Португалия, Голландия, Испания каби мумтоз мустамлакачи мамлакатлар юргизаётган босқинчилик сиёсатидан жуда кам фарқ қилар эди.

Фақат самодержавиянинг Туркистондаги ҳукмронлигига тарихан кўп вақт бўлмаганлиги боисидан Ҳиндистонда деярли юз йилдан бери мустамлакачилик қилаётган Англиядан фарқи Маркс ибораси билан айтганда, чоризм Ўрта Осиёда Ҳиндистонда бўлгани каби ўзининг барбод этувчи кучини кўрсатишга улгурмаганлигида эди холос¹.

Ж. Неру юқорида эслатиб ўтилган “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” китобида инглизларнинг Ҳиндистондаги мустамлака сиёсатини мана бундай тавсифлаши бежиз эмас: “Уларнинг ватани бошқа мамлакат эди ҳамда уларнинг ва оддий ҳиндистонликларнинг ўртасида ўтиб бўлмас улкан жарлик — анъаналардаги, қарашлардаги, даромадлардаги, урф-одатлардаги тафовут ётарди. Инглиз ҳукмрон синфи Ҳиндистонда ўз обрў-имтиёзини ҳиндларни бегоналаштириш, ўз доирасидан ташқари чиқмаслик, ўзининг олий дунёсини тарк этмаслик орқали сақлаши керак, деб ҳисобланарди².”

Португалия, Белгия, Франциянинг ўз мустамлакаларидаги босқинчилик сиёсати инглизларнинг Ҳиндистондаги ҳукмронлигидан ўз бузғунчилиги ва зулмқорлиги жиҳатидан деярли фарқ қилмас эди. Кўшма Штатларнинг ўзида ҳам ўнлаб йиллар давомида геноцид ва ирқий камситиш сиёсати ўтказилиб келинди, туб маҳаллий аҳоли, ҳиндулар, хабашлар ва испан тилида сўзлашувчи аҳоли ижтимоий ҳуқуқсизлик азобини чекишга мажбур бўлди.

XIX аср охирида фуқаролар урушидан сўнг на иқтисодий, на сиёсий ҳуқуқларини қўлга кирита олмаган хабашларнинг аҳволи ниҳоятда оғирлашиб кетди. Кўп ҳолларда улар шафқатсизларча эксплуатация қилинадиган ҳиссадор-

¹ Палм Датт. Бугунги Ҳиндистон. II бўлим «Британиянинг Ҳиндистондаги ҳукмронлиги». М., 1948, 81-204-б. рус тилида.

² Неру Ж. Открытие Индии. М., 1955. С. 322.

и жарчиларга айланиб қолдилар. Хабашлар қарз ботқоғига шунчалик ботириб ташланган эдики, уларнинг аҳволи қулчилик давридаги қулларникидан яхшироқ эмасди. Улар Кучук-Кланга ўхшаш ташкилотлар зугумининг қурбонлари бўлиб қолган, Линч судига тортилар, бурчак-бурчакдан ўлдириб кетилар эди.

Тобора ғарб томонга сиқиб чиқарилаётган ва аёвсиз қириб ташланаётган ҳинду қабилалари фуқаролар урушидан сўнг янги таъқиблар остига олинди. Уларни зўрлик билан тоғлар ва саҳроларда жойлашган майдонларга кўчириб юбориб, аввалги истиқомат жойлари “бўш” ер ҳисобланиб, темир йўл компаниялари ҳамда ер олиб сотарлари томонидан забт этиларди¹.

Ж. Нерунинг Ҳиндистондаги инглиз мустамлакачилигининг хусусияти тўғрисидаги мушоҳадаларини келтирар ва миллий зулм ўтказиш сиёсатини геноцид даражасига етказган америка империализми табиатига назар ташлар эканмиз, биз чоризмнинг Туркистондаги сиёсатини мутлақо оқламоқчи эмасмиз. Аксинча, мустамлака сиёсати қайси ниқоб остига яширинмасин, барибир миллатлар қонини эзиб ичишга асосланишини яна бир қарра таъкидламоқчимиз, холос.

Дастлабки инқилобий уйғониш даврида ўзи ҳам мазлум бўлган рус пролетариати мустамлака мамлакатлар халқларига ҳам озодлик учун курашиш ғояларини олиб кирган, ёнма-ён туриб курашган бўлсада, кейинчалик ўзининг Фрунзе, Куйбишев, Рудзудак каби раҳбарлари тимсолида бошқа чекка ўлкаларда бўлгани каби Туркистон халқларининг ҳам иқтисодий, миллий-маданий бойликларини талаш, сиёсий жиҳатдан ўзини устувор тутиш йўлидан борди.

Ҳиндистондаги инглиз ҳукмронлиги шаклан бошқача эди. Чунки бу ерда мустамлака мумтоз хусусиятга эга бўлиб, бутунлай метрополияга қарам эди ҳамда бутун инглиз ҳукмронлиги давомида ҳинд халқи инглиз халқи билан унинг ишчилар синфи билан бевосита мулоқотда бўла олмас эди. Ҳиндистонга Англия меҳнаткашларининг вакиллари эмас, балки ҳукмрон синфларнинг вакиллари миллионлаб ҳиндлар-

¹ Новая история. М., 1984. С. 190.

нинг тақдирини бошқариш ва эгаллик қилиш мақсадида келар эдилар. «Улар бу ерга амалдорлар, банкирлар, фабрикантлар, савдогарлар сифатида келишар ҳамда миллион-миллион пул тўплаб ва князларга хос пенсияга эга бўлиб ўз юртларига қайтиб кетишар эди»¹.

Инглиз мустамлакачилар ўтказётган сиёсат туфайли XIX асрнинг фақат учинчи чорагининг ўзида (1851-1875 й.й.) Ҳиндистонда олти йил очарчилик бўлди, 5 млн.дан ортиқ аҳоли ҳалок бўлди. 1876-1900 йиллар давомида мамлакатда 18 очарчилик йили бўлиб, 26 млн. кишининг, Ўрта Осиёда чор самодержавияси истилоси даврида истиқомат қилаётган аҳолидан бир неча барабар кўпроқ кишининг умрига завола бўлди. XIX аср охири ҳинд деҳқонларининг инглиз истилочиларига ҳамда маҳаллий феодалларга қарши қаратилган узлуксиз стихияли исёнлари билан ажралиб турарди. Шимоли-ғарбий Ҳиндистондаги афғонлар ва ҳиндикуш атрофидаги қабилаларнинг ғалаёнлари ҳам бунга қўшилиб, инглизларни «узлуксиз чегараолди уруши»² деган махсус атамани қўллашга олиб келди. К.Маркс ўша давр шароитига мана бундай баҳо берган эди³: «Ҳиндистонда Британия ҳукумати бошига жиддий мушкул ҳолат тушмоқдаки, умум қўзғолонга айланиб кетиши ҳеч гап эмас». Аҳоли ўртасида ҳинду ва мусулмонларнинг биргалликда иштирокида инглизларга қарши исён кўтарилмоқда». Ана шундай шароитда Ҳиндистоннинг айрим ватанпарварлик кайфиятидаги сиёсий доиралари Россиянинг қўллаб-қувватлашини истаб, ўз сиёсий аҳволларини яхшилаш ҳамда Туркистон орқали Россия билан иқтисодий алоқа ўрнатиш мақсадида рус ҳукмронлари билан тил топишишга ҳаракат қилишарди. Ҳиндлар ўзларининг инглиз ҳукмронлиги остидаги аҳволларини беихтиёр равишда Россия империяси зулми остидаги Ўрта Осиё халқларининг аҳволи билан солиштирар эдилар.

«Бизга ҳаммиша Россиянинг босқинчилиги ва зулмкорлиги ҳақида гапиришади, — деб ёзади ҳинд фуқароларидан бири, — бизни у ердаги ҳукуматнинг қаттиққўллиги

¹ Гиббинс Б. ва Сатурн Д. История современной Индии. СПб., 1901. С. 205. Расул-заде П.Н. Из истории среднеазиатско-индийских связей., С. 40.

² Ўша жойда. 40-б.

³ Маркс К., Энгелс Ф. Асарлар. 27 Т. 3-б.

билан қўрқитадилар. Маъмурлар эҳтимол чиндан ҳам зolim бўлишлари мумкин, аммо, уларни Ҳиндистон маликаи олияларининг «юмшоққўнгилли» ҳукумати билан қиёс қилиб бўлмайди. Бироқ биз бутун бошли армия қўмондони бўлмиш фалон генерал мусулмон, бошқаси армани экани ҳақида ўқиганимизда ёки ҳар томондан эшитганимизда, хаёлимиздан: «бизда эса ҳар қандай орқа оёқда юрган инглиз аскарлари ҳам маҳаллий кишининг, ҳатто, у насаби жиҳатидан шаҳзода бўлган тақдирда ҳам, унинг раҳбарлигини тан олиш ва бўйсинишдан кўра, дезиртир бўлиб қочишни афзал кўрган бўларди» — деган гап ўтади. Шундай қилиб, ўз аччиқ тақдиримизни Россиядаги ҳар қандай ғайридин ёки ўзга қабила вакиллари билан таққослар эканмиз, беихтиёр миямизда бир савол гимирлайди: нима сабабдан фақат ёлғиз бизларгина бундай хўрликка сазовор бўлдик?»¹. Дарҳақиқат, ташқаридан қараганда, аҳвол шунга ўхшар эди. Кўйлаги йиртиқнинг кўйлакчанга ҳаваси келибди, деб шунини айтсалар керакда.

Тошкентлик тадқиқотчи А.И.Савицкий «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши» мақоласида ёзишича Бухоро амири Музаффархоннинг собиқ сарой амалдорлари Жўрабек ва Бобобек Туркистон генерал-губернаторлигига хизматга ўтганларидан сўнг чор ҳукуматидан уларга кейинчалик пенсия тайин этилади, биринчиси рус ҳарбий хизматининг генерал майори, иккинчиси эса полковник унвони билан оламдан ўтади. Жўрабекнинг Тўйтепада катта ер-жойи бўлган, Бобобек Қўйлиқда ер мулкига ва Тошкентда бир неча ҳовли-жойга эга бўлган².

Туркистонликлар мустамлака шароитида ҳиндларга нисбатан бир мунча яхшироқ аҳволда яшаган, деган фикрни XIX асрнинг 80-йилларида Ўрта Осиёда ҳамда Россиянинг марказий ҳудудларида сафарда бўлган ашаддий панисломчилардан бири Саид Жамолиддин Афғоний ҳам

¹ От Парижа до пределов Индии. М., 1980. 321-322-б. Расул-заде П.Н. Из истории среднеазиатско-индийских связей. 42-б.

² Ўз.Р. МДА, ф.И-5, СП.1., Д., 3-а, л.4; д.3927, л.229, -об.322-б. Научные труды. вып. 238 Материалы по истории Средней Азии и Узбекистана. Т., 1964, 114-133; Содиков Қ. Россия хизматидаги беклар. «Фан ва турмуш», 1988, 11-сон. 22-24-б.

тасдиқлайди. У Россиядаги мусулмонларнинг аҳволи Ҳиндистондаги мусулмонлар аҳволидан яхшироқ эканини уқдиради¹.

Бу борада англиз маълумотини олган ҳинд зиёлиларининг фикри диққатга сазовор. Бомбейдаги Россиянинг бош элчиси номига тушган хатларда Ҳиндистондаги англиз бошқарув услубларидан очиқ-ойдин норозилик изҳор этилиб, ҳинд халқининг Россияга нисбатан илиқ муносабати билдирилган. Шунингдек, руслар албатта Ҳиндистонга келишларига умид билдирилган. “Бутун Панжоб қанчалик бесабрлик билан русларни кутаётганини сўз билан ифодалаш қийин”², — деб ёзишган улар. Ўрта Осиёнинг Россия тобелигига тушиб қолганлигининг аҳамияти ва бу воқеанинг Шарқдаги ҳамда Ҳиндистондаги сиёсий вазиятга таъсирини тавсифлаб Ф.Энгелс шундай ёзган эди: “Ҳиндистонда англиз ҳукмронлиги эҳтимол рақибларга дуч келмаган ҳолатда ҳатто 1857 йилги кўзғолон ва унинг шавқатсизларча бостирилиши охир пировард англиз ҳукмронлигини мустаҳкамлашга қаратилган воқеадек ҳис этилар эди. Лекин Туркистонда аъло даражадаги европача ҳарбий салтанат ўрнатилиб, у куч воситаси ва кўндириш йўли билан Эрон ва Афғонистонни ўз васаларига айлантиргани ва меъёрида, аммо қатъият билан Ҳиндикуш ва Сулаймон тоғлари томон ёпирилиб бораётганлиги вазиятни тамомила ўзгартириб юборди. Эндиликда Ҳиндистон учун англиз ҳукмронлиги мутлақ қисмат бўлмай қолди. Ерли аҳоли учун бошқа истиқбол боққангдек бўлди: яъни куч билан барпо этилганни куч билан янчиш мумкин».

Тарихнинг хатосини ёки тақдир алданишини, лекин шундай аҳвол юз бердики, иқтисодий тараққиётда гарб давлатларидан анча кейинда турган Россия империяси ривожланиш даражаси янада паст бўлган кўшни Шарқ маълум мамлакатлар учун халаскор янглиг гавдаланди³.

Куч билан барпо этилганни куч билан янчиш ғоясига ишонч Шимолий Ҳиндистонга, Ҳиндистоннинг бошқа айрим вилоятларига, ҳатто, Ҳиндистонга кўшни мамлакатларга, жумладан Бирмага ҳам кириб борди⁴.

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1985. 14 май; 1887. 14 август, 12 сентябр.

² АВПР, ф. Ўрта Осиё столи, 1903, №922.

³ Маркс К., Энгелс Ф. Ас 22 Т. 45-6.

⁴ Ҳидоятлов Ф. А. Кўрсатилган асар. 426-б.

Тошкент ва Самарқандга Ҳиндистоннинг турли вилоятларидан, Непалдан саноқсиз вакилларнинг, чопарларнинг келиши ва англиз империалистларига қарши курашда ёрдам оурашлари шундан далолат беради¹.

Ҳиндистон ҳамда Шарқнинг бошқа мамлакатлари назарда Россия уларни англиз ҳукмронлигидан озод этувчи бир куч сифатида намоён бўлар эди. Бундай ҳолат тарихий жараёни нотўғри англаш ва идрок этмаслик оқибатида юз берди. Натижада Россиянинг маълум халқларга нисбатан «халоскорлик миссияси» ҳақидаги сохта ақида шу қадар чуқур илдириш олдиди, у шўролар даври тарихнавислигининг мазмун-моҳиятини белгилашда хизмат этди.

Россия Ўрта Осиёни босиб олишининг оқибатлари ҳақида таш кетганда, унинг икки томонини, яъни вақт омилини ва макон омилини назарда тутиш зарур. Вақт омили деганда нималарни тушунамиз? Бу демак, чоризм Ўрта Осиёни босиб олиши, рус маъмуриятининг ташкил топиши ва Туркистоннинг истило этилиши, ёндаш мамлакатлар — Эрон ҳамда Афғонистон билан чегараларнинг белгиланиши ниҳоятда қисқа муддатни — атиги 30-35 йилни эгаллади. Қолган вақт 1917 йил Октябр давлат тўнтаришига қадар ўтган давр ҳарбий-феодал империализмнинг мустамлақачилик ҳукмронлигини ўрнатиш ва “тинч” шароитда иқтисодий ўзлаштиришга сарфланди.

Н.С.Киняпинанинг ёзишича, рус ҳукуматининг зўрлик билан қўшиб олинган ерлардаги сиёсати мураккаб, баъзан ҳатто зиддиятли хусусиятга эга бўлган. Чор амалдорлари аҳоли манфаатлари билан ҳисоблашмаган ҳолда биринчи навбатда Россиянинг ҳукмрон синфларига мос келадиган тартиб ўрнатишга ҳаракат қилишар эди. Айни чоғда ўз ҳукмронликларини мустаҳкамлаш учун маҳаллий зодагонлардан мадад кутишар, Ўрта Осиёга хос бўлган ижтимоий ва миллий қарама-қаршилиқлардан усталик билан фойдаланишга ҳаракат қилишар эди. Ўрта Осиёда чор самодержавияси ўрнатган қонунлар ниҳоятда оғир бўлиб, оддий халқ оммасини эзиб, қонини ичишга хизмат қиларди. Лекин юқорида қайд этилганидек, Россия босқинчилиги ўлканинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан ривожланишида баъзи ижобий натижаларга ҳам

¹ Халфин Н. А. Присоединения Средней Азии к России. М., 1965. 223-б.

эга бўлдики, жумладан қулчиликнинг ва қуллар савдосининг йўқотилиши, Россия билан умумий суд юритишнинг ҳамда бошқарувнинг ўрнатилиши Ўрта Осиёнинг марказлашувига, хонликлар ўртасидаги қонли урушларнинг тўхташига олиб келди; маҳаллий саноат ва савдонинг тараққий этиши учун шарт-шароит вужудга келди. Капитализмга ҳос бўлган ижтимоий қатламларнинг қўпчилиги ҳамда Россия империясидаги барча миллат меҳнатқашларининг озодликка эришиш йўлида манфаатларининг мос келиши уларнинг самодержавияга қарши курашларида бирлашишлари учун имкон яратди.

Макон омили нима? Бунинг маъноси шуки, метрополиани мустамлака ўлкалардан ажратиб турган чегараларнинг йўқлиги, аниқроқ айтганда сарҳадларнинг тиниқлиги аслида жуғрофий тушунча бўлса ҳамки, сиёсий аҳамият касб этган эди. Худудий жиҳатдан алоҳида-алоҳида эмас, ақсинча бири-бири билан боғлиқ бўлган метрополия ва мустамлака мамлакатлар ягона давлат — Россия империясини ташкил этган эди. Натижда марказда юз бераётган жараёнлар, инглизларнинг Ҳиндистондаги мустамлакаларидан фарқли ўлароқ, ўзаро боғлиқ бўлган¹. Биз Нерунинг Ҳиндистондаги аҳвол бутунлай бошқача бўлганлиги, у ерда икки дунё — инглиз амалдорлари дунёси ва миллионлаб ҳиндлар дунёси мавжудлиги ҳақидаги сўзларини аввал келтирган эдик. Уларнинг ўртасида ўзаро адоватдан бошқа ҳеч қандай умумийлик бўлмаган. Аслида инглиз ҳукмронлиги Ҳиндистонда жамиятнинг илдизига — қишлоқ жамоаларига болта уриб уни барбод этган эди. Худди шу каби тўқимачиликнинг, қишлоқ жамоаларининг йўқ қилиниши, ҳинд меҳнатқашларига мисли кўрилмаган даражадаги хўрлик, очлик, қашшоқлик ва бедаво юқумли касалликларни олиб келди. К.Маркс ёзишича: “Инглизларнинг Ҳиндистондаги ҳукмронлиги тарихи барбод этиш саҳифалари билан тўлиб-тошган. Ҳаробалар остидан уларнинг бунёдкорлик ишлари кўтарилмайди ҳам”².

¹ Ўрта Осиёда Россия ҳукмронлигининг ўрнатилишида макон масаласига Тожикистон олимларидан И.С. Брагинский, С.Ражабов 1953 йилдаёқ «Вопросы истории» (№8.) журналда босилган «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши масаласига доир» мақоласида эътиборни қаратган эдилар. (Вопросы истории), 1953. №8. 21-40-б.

² Маркс К., Энгелс Ф. Ас. 27 Т. 241-б.

Ўрта Осиёда Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши ўз моҳият эътиборига кўра мустамлакачилик, империалистик хусусиятларга эга бўлсада, натижасига кўра ижобий жиҳатларга ҳам эга бўлганлигини кўп тарихнавислар зўрма-зўраки таъкидлашга уринишган. Бунда иқтисодий омиллар билан бир қаторда макон-худуд омили ҳам муҳим аҳамият касб этганлиги шубҳасиз. Чунки чоризм қаноти остида янги тарихий куч рус капитализми вужудга келган ва вояга етган эди. У бепоён сарҳадларни иқтисодий жиҳатдан бирлаштирганлиги тарихий нуқтаи назардан ижтимоий тараққиёт погоналаридан бири бўлган эди.

Ҳеч бир бошқа мустамлакачи давлат ўзи босиб олган мамлакатлар учун бу каби аҳамият касб этмаган эди, зеро, метрополиалар иқтисодий жиҳатдан ҳам, жуғрофий жиҳатдан ҳам бир-биридан минглаб километр узоқликда жойлашган эди. Бундан ташқари Россиянинг Ўрта Осиёни истило қилиши туфайли бу худудни инглизлар эгаллаб олиши имконияти барбод бўлди. Зеро, Л.А.Климович таъкидлаганидек, “Ўрта Осиё Россия учун (Шарқнинг бошқа ерлари ҳам) ҳеч вақт қандайдир узоқ, денгизлар ортидаги жой ҳисобланмаган. Рус кишилари аллазамонлардан бизнинг Шарқимиз халқлари билан фаол мулоқотда бўлишган. Шу боис илғор рус кишилари учун Шарқ халқларини, уларнинг маданиятини ўрганиш ҳамиша суюкли ва ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли иш ҳисобланган”¹. Мазкур кўчирмадан иккита муҳим хулоса чиқариш мумкин, биринчидан, Ўрта Осиёга қизиқиш қуролли босқинчиликдан анча олдин, “маданий” шаклда намоён бўла бошлаган бўлса, иккинчидан, совет империяси даврида марксча-ленинча ёритиш шиори остида тарихни сохталаштириш ва бўяб кўрсатишга мажбур қилиш ҳолати ҳукм сурган.

Туркистон ўлкаси, Бухоро ва Хива тобора бозор-савдо алоқаларига ҳамда товар-пул муносабатларига жалб этилар, иқтисодий ривожлана бораётган эди. XIX асрнинг 90-йилларидан рус буржуазиясининг Ўрта Осиё ўлкасига муносабати

¹ Л.А. Климовичнинг Ўзбекистон ССР Фанлар Академиясининг гуманитар фанлар бўлимининг 1949 йилнинг 21-27 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган кенгайтирилган йигилишда сўзлаган нутқидан. Ўзбекистон халқларининг ва маданиятининг тарихини марксча-ленинча ёритиш тўғрисида. Т., Фан. №51. 156-б.

анча ўзгарган, савдо бозори билан ҳам ашё манбалари сифатида қараш кучая бораётган эди. Ўлкани иқтисодий жиҳатдан забт этиш суръати борган сайин кенгаймоқда эди. Бу ерда хомашёга биринчи ишлов бериш корхоналари ишга туширилди, пахтачилик иқтисодиётнинг энг муҳим соҳасига айлантирилди. Темир йўли Ўрта Осиёни Россиянинг марказидаги саноат корхоналари билан боғлаб, уни умумроссия бозорига, шу орқали жаҳон бозорига жалб этилишига имкон яратди. Россия капитализми Туркистон аҳолисининг ижтимоий жиҳатдан кўпқатламлилигини янада чуқурлаштириб юборди. Буларнинг ҳаммаси мустамлака сиёсатининг янада мустақамланишига, ерли туб аҳолини ҳар томонлама эксплуатация исканжасига олинишига омил бўлди.

XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларида кечган ана шу жараёнлар Туркистон меҳнаткашларининг келгуси тақдирида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Чунки энди вазият ўткир сиёсий тус ола бошлаган, ижтимоий зиддиятлар янада кескинлашган, прогрессив ва реакцион кучлар ўртасидаги кураш авжга чиқаётган бир паллага кириляётганди. Империалистик давлатлар, шу жумладан Россия ҳам янги-янги майдонларни, мамлакатларни забт этиш иштиёқида, дунёни ўзаро бўлиб олиш орзусида ҳар қандай разолатдан қайтмайдиган ваҳший кучга айланган эди.

В.И. Ленин таъбири билан айтганда, бу даврга келиб «шунингдек, айниқса миллий зулм ва аннексиялар орттиришга ружу берилди»¹. Алоҳида давлатлар ичида ҳам, халқаро майдонда ҳам шундай воқеалар пишиб етиляётган эдики, уларнинг қандай якун топиши бир қатор халқларнинг, жумладан Ўрта Осиё халқларининг ўша пайтдаги аҳволинигина эмас, балки келажагини ҳам белгилаб бериши зарур эди. Ана шу даврда улар икки йул бошида турар эдилар: ким билан бирга бўлиш, қайси мамлакатга эргашиш керак?

Баъзан шундай ҳам бўлади: халқлар ўз тарихини яратшидан оқиз қолади ва тарих ўша халқни ўз кетидан эргаштириб кетади. XIX-XX аср туташган бир паллада ҳам шундай бўлди. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг Марказий Осиёдаги улкан жўғрофий ҳудудда истиқомат қилувчи халқларининг тақдири чоризм истилосидан сўнг рус халқи ва Россия им-

¹ Ленин В.И. ТАТ. 27-т. 442-445-бетлар.

периясидаги бошқа халқлар тақдири билан чирмашиб кетди. Ана ўша даврдан бошлаб, ҳалдан ташқари кенгайиб кетган салтанатнинг ранг-баранг демографик ва ижтимоий қатламини ташкил этган бу халқлар ва элатлар узоқ вақт шавқатсизларча мажбуран биргаликда тарихий ривожланиш босқичига кирдилар. Бу жараён деярли 150 йил — XX асрнинг 90-йилларига қадар давом этди.

Маркеча-ленинча таълимот кўп воқеаларни сиёсий жиҳатдан ўз манфаатлари доирасида бўяб кўрсатгани каби, Ўрта Осиёнинг Россия томонидан истило қилиниши тарихи ҳам 1917 йилдан кейинги даврни пардозлаб тасвирлашга уриниб келди. Аммо, гуёки илмий жиҳатдан асосланган 1917 йил инқилобининг халқларга озодлик келтиргани ҳақидаги ғоялар кейинги пайтларда «пуч ёнғоқ» эканлиги тобора аниқроқ намоён бўлиб борди. Мустамлакачилик сиёсатни амалга ошираётган чор империяси ўрнига сиёсий саҳнага «қизил империя» чиққан эди, холос. Чунки инқилобдан сўнг ҳам чекка ўлка халқларини, жумладан, Ўрта Осиё халқларини иқтисодий жиҳатдан талон-тарож қилиш, маънавий жиҳатдан кичанлаш давом эттирилди. Фақат янги мустамлакачилар «буюк оғалар», «ёрдам қўлини чўзувчи биродарлар» ниқобини кийиб олган эдилар. Асл мақсад эса мутлақо ўзгармаган эди.

Худди шу каби, фашист босқинчиларига қарши уруш йилларида (1941-1945) ҳам Россия дунё халқларини фашизм асбратидан озод қилганлиги, «музаффар ва буюк» рус халқининг иккинчи жаҳон урушининг ғолибона тугашида беқиёс хизмати борлиги бўрттириб кўрсатилса-да, бошқа республикалардан миллионлаб йигитлар Россия тупроғини «Ватан» дея шаҳид кетгани, «мустақил» республикалар ҳисобланмиш қардош ўлкаларнинг барча иқтисодий, моддий ва молиявий ресурслари ана шу ғалаба учун жалб этилгани ҳақидаги тарихий фактлар на матбуотда, на илмий асарларда ҳаққоний ёритилиши учун йўл қўйилмади.

Хўш, кейин нима бўлди? Афсуски, кейин ҳам Россия инсоният тарихида зўр бериб ўқдирилганидек «озод қилувчи», «прогрессив» рол ўйнагани йўқ. Мана бу тарихий воқеаларни эслашнинг ўзи кифоя: 1947 йил — Югославия, 1956 йил — Суэц, Венгрия, 1961-1962 йиллар — Куба, 1968-1969 йиллар — Чехословакия, 1975 йил — Ангола, Мозамбик, 1979-1989 йиллар Афғонистон ва ҳ.к. Бунга Хитой,

Албания, Мўғилистон билан муносабатларда юз берган тангликларни қўшадиган бўлсак, «қизил империя»нинг халқлар тақдиридаги машғум фитналарини янада чуқурроқ англаб ета- миз. Шимолий Корея, Вьетнам, Кампучия, Эрон, Сурия би- лан, шунингдек, бошқа озодлик ҳаракатлари билан «дўстлик ва бирдамлик» шўро Республикалари учун қанчалик қиммат- га (том маънода) тушганини ифодалаш қийин.

Энди мамлакат ичидаги вазиятдан мисоллар келтирамиз: уруш йиллари ва ундан кейинги йилларда марказга номаъ- кул бўлиб қолган миллатлар ва элатларнинг бошқа узоқ ўлка- ларга мажбурий равишда кўчириб юборилиши, буларнинг ҳаммаси социалистик қурилишнинг дастлабки даврларида- ноқ бошланган «қулоқлаштириш» сиёсати, «1937-1938 йил- ларнинг ваҳшиёна воқеаларига қўшилиб кетади. Новочер- кассда (1962 йилда) тинч намойишга чиққан аҳолининг ўққа тутилиши, «тақдирни ҳал қилувчи» горбачевча йил- ларда Болтиқбўйида, Тибилисида, Бокуда, Алматида, Фар- фона ва Ўшда юз берган қонли воқеалар, Қорабоғдаги биродарқушлик урушлар, Чеченистонда ҳанузгача давом этаёт- ган фожеали воқеалар. Бунга ўхшаш мисолларни санаб адо қилиш қийин. Уларнинг илдизи бориб ўша мустамлакачилик сиёсатига тақалади.

Бу аччиқ ҳақиқат. Шундай эканлигини вақт ўтиши би- лан маълум бўлаётган янгидан янги тарихий далиллар исбот- ламоқда. 2001 йил 23 январда Россия телевидениясининг ОРТ канали орқали эфирга узатилаган «Бу қандай содир бўлган эди» туркум эшиттируви 1956 йил 9 мартда Тибилисида со- ветларга қарши кўтарилган кўзғолон — намойиш ҳақида гу- воҳлик берди.

Тўғри, воқеанинг юз бериши ўша йили бўлиб ўтган КПСС XX съездининг шахсга сиғиниш масаласи юзасидан қабул этилган қарорнинг ижро этилиши, яъни Сталин жасадини Кремл рўпарасидаги мавзалайдан олиб чиқиб, дафн этили- шига қарши исёндек талқин қилиниши мумкин. Аслида фа- қат шундай эмас. Яъни умуман Иттифоқ миқёсидагина эмас, балки бутун жаҳон социалистик лагери миқёсида Москва томонидан амалга оширилаётган ўта юқори миллатчилик ва тоталитар зуғумига қарши кўтарилган кўзғолон эди.

Демак, бу Новочеркассда (1962), Алматида (1986) тинч халқ намойишларининг қонга ботирилиши ва бошқа ҳанузга

қадар қоронгу бўлиб келаётган «буюк халқлар дўстлиги» пар- даси ортидаги бошқа мудҳишликлардан дебоча эди.

Ҳа, худди шундай. Такрор айтаемиз. Болтиқ бўйи, Тибилиси, Боку, Фарғона, Ўш, Қорабоғдаги мудҳиш ва қонли воқеалар ўта шовинистик тузумнинг ваҳшиёна қиёфасни на- моён этган жон талвасасига ўхшаб кетади.

Ҳолбуки яқин вақтларгача Ўрта Осиё халқлари ҳам бош- қа миллий ўлкадаги қардошлари каби, собиқ Россия импе- рияси ўрнида Совет Социалистик Республикалар Иттифо- қини ташкил этганлиги дунёда буюк ўзгариш даврини бош- лаб берган муҳим сиёсий воқеалардан саналар эди. Фарбнинг эътиборли сиёсатшуносларидан бири, тарихчи олим, Нобел мукофоти лауреати Арнолд Тойнби совет академиги Н.И.Кон- радга қуйидагиларни ёзганида чуқур янглишаётганини хаё- лига ҳам келтирмаган бўлса, ажаб эмас: «Сизнинг мамлака- тингиз турли-туман тилларда сўзлашувчи қурама халқлардан ташкил топган, шунчалик ранг-баранг маданиятларни ме- рос қилиб олганки, у яхлит дунёнинг модели андозаси ҳисоб- ланади. Турли маданиятларни, тилларни федерал асосда, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий яхлитлик остида бирлашти- риб, сизлар ўз Совет Иттифоқингиз орқали дунё қандай бўлиши мумкинлигини кўрсатиб бердингиз. Келажақда у шундай бўлади, деб умид қиламан».

Ажабки, Тойнбининг бу башоратлари амалга ошмади. Иқтисодий, молиявий интеграция ҳақида, илмий, маданий, гуманитар алоқалар ҳақида ҳар қанча орзу қилсак ярашади, лекин бу мақсадга миллий истибдод орқали эришиш ҳара- катларини мутлақо оқлаб бўлмайди. Тагор, Неру каби Шарқ- нинг етакчи сиёсий арбоблари ҳам СССРда миллий масала- нинг ҳал этилишига мафтункор назар билан қараганларида худди Тойнби каби адашган эдилар.

Тарих ҳукми қатъий эди: мустамлакачи Россия СССР шакли-шамойилида ўз умрини яшаб бўлган эди. 90-йиллар- нинг бошига келиб СССР қоғоздан ясалган уй каби қулаб тушди. Тиш-тирноғигача қуролланган, «байналмилалчи» фар- зандларининг хоки деярли бутун дунё бўйлаб сочилиб ёт- ган, мустамлакачи Россия империяси таназзулга юз тутди.

Дунё сиёсий харитасида энди СССР деган салтанат ҳам йўқ. 1917 йилда фарбдан Россия ерига кириб келган «комму- низм шарпаси» ўз маррасига етмасдан беиз йўқолди. Зеро,

коммунизм бир афсона эди, холос. Аллоҳнинг буюк қудрати уни ер юзидан супуриб ташлади. Куръони Каримда марҳамат қилинган қуйидаги оятлар яна бир карра ўз исботини топди» Не-не салтанатларнинг Аллоҳ қудрати ила йўқ қилиб ташланганидан ибрат олмайсизми?!».

Нокапиталистик тараққиёт тўғрисидаги ленинча ғоя пуч бўлиб чиқди. Совет Шарқида социализм ғалабаси тўғрисидаги васваса эса, бегона ерларга Ленин кўрсатмаси билан сочилган уруғнинг самараси эмас, балки фожеаси бўлиб униб чиқди.

Тарихий тараққиётнинг қатъий ва бузилмас мантиқи шундаки, рус бўлмаган халқлар истиқомат қилувчи ўлкаларда Россия империализми бир асрдан ортиқ ҳукмронлик қилган бўлса-да, ижтимоий тараққиёт қонунларига даҳл қила олмади. Чунки «қизиллар» шўролар мамлакати ҳудудида олиб борган ижтимоий сиёсий тадқиқотлар ҳам Лисенконинг Аллоҳ яратган генетикани ўзгартириб, биологик тараққиётнинг табиатини бузишга интилиши каби қуфрдан ўзга нарса эмас эди. Жамият ҳам, табиат ҳам Россия босиб олган бепоён кенгликларда ленинчи «алломалар» олиб борган тадқиқотлар ва тажрибаларни сингдирмади ва иқтиб ташлади.

Совет Шарқи деб номланган ўлка Марказий Осиё ҳудудида СССРнинг, яъни мустамлакачи Россиянинг асримизнинг 90-йилларига келиб таназзулга юз тутишининг сабаби нимада? Бунинг сабаби Россия империяси Ўрта Осиё ва Қозғистон халқларини куч ва қурол билан ўз истибдодига олганлигида, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий соҳаларда ўз ҳукмронлигини ўрнатганлигида, зуғум ва таҳдид мафқурасини одамлар онига сингдирмоқчи бўлганлигидадир. Бу сиёсат бузиш, вайрон қилиш, қатағонлар ва илмий-маданий соҳаларни кишанлаб туриш ҳисобига амалга оширилган эди.

Империалистик Россия ўз менталитетини ҳамма вақт алоҳида, ўзгача англаганлиги туфайли Туркистон халқларининг минг-минг йиллик тарихи, давлатчилиги, маънавий ва маърифий қадриятларини тан ололмади, рад этди.

Фикримизни Россия президенти В.Путиннинг қуйидаги мулоҳазалари тасдиқлайди.

«Россия бағоят ранг-баранг мамлакат, аммо биз: Фарбий Оврўпо маданиятининг бўлагимиз. Худди мана шу жиҳатимиз билан, аслини айтганда, бизнинг қимматимиз белгила-

нади. Бизнинг кишиларимиз қаерда истиқомат қилишмасин — Узоқ Шарқдами ёхуд Жанубдами, барибир биз — оврўпаликлармиз. Биз Оврўпа маданиятига хос мамлакатмиз»¹.

Шу ўринда бир оз чекинишга тўғри келади: «Россиянинг Ўрта Осиёдаги илк ноибни Константин Кауфман Туркистонни бундан буёғига ҳам Россиянинг таянчи бўладиган бир ўлкага айлантиришни, туб жой аҳолини бу давлат улғуворлиги ҳақидаги тушунчаларга мос равишда тарбиялашни, қўшниларни эса руслар жорий этган тартибнинг афзаллиги билан ҳайратга солишни ўзининг олижаноб вазифаси деб билган эди. Умуман олганда, Кауфман анчагина юқори маълумотли киши бўлиб, ҳатто Петербург фанлар академиясининг муҳандислик бўйича фахрий аъзоси ҳам эди. Лекин ўша вазиятда у айтган ғояларни амалга ошириб бўлмасди. Россия Ўрта Осиёни босиб олгач, айниқса, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бир-бирига қўшилиб кетмайдиган, айни вақтда бирга яшайдиган мустамлакачилар ва маҳаллий аҳолининг турфа хил этноижтимоий ва этномаданий тузилмалари ривожланди. Бошқача айтганда, бу ерда, турли хил динлар, маданият ва қадрият ақидалари, дунёни англашнинг турфа хил теран руҳий ришталари тўқнашар ва бир-биридан узоқлашарди. Шу масала юзасидан генерал М.Скобелев: «Осиёнинг нафақат бўйнига, балки тасаввурига ҳам уриш керак», деб ёзган эди.

Гарчи фикр ифодаси турлича — Кауфманники — илмий, Скобелевники — аскарчасига тўпори бўлса-да, улар моҳиятан сиёсий такаббурлик, бой маданий-тарихий ўтмишга эга халқнинг қадр-қимматини менсимасликни ифодаларди»².

Инсон қалбини ҳайратга солувчи яна бир далилий лавҳа.

Ҳали октябр тўнтариш юз бермаган 1917 йил ёзидаёқ бир гуруҳ андижонлик жадидлар Россия империясининг ўта мустамлакачилик сиёсатига хос ғоя ва дастурларни Туркистон мусулмон халқи ўзига сингдира олмасликларини баён қилган эдилар. «Сизнинг ва бизнинг ҳаёт тарзимиз бир-бирига сира тўғри келмайди. Шунинг учун келгуси давлатчилик ҳаётини бирданга умумий бир қолилга солиш керак

¹ От первого лица. Разговоры с Владимиром Путиным. М., Вагриус. 2000, 155-106., 160-б.

² Л.Левитин. Ўзбекистон тарихий бурулиш палласида. Т., Ўзбекистон, 2001, 96-бёт.

эмас. Умумий қолип андозасини бу ерда қўллаб бўлмади... Бизда сизнинг соф русча маънодаги деҳқонлар йўқ. Фарбий Европача маънодаги фермерлар ва ижарачилар ҳам йўқ. Бизда эркин деҳқон яшайди. Улар ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда крепостной қаролгина эмас ва балки ижарачи фермер ҳам бўлмаган. Шунинг учун ҳам бизда синфий кураш учун асос йўқдир. Зотан, барча мусулмонлар, улар хоҳ фуқаро, хоҳ мулкдор бўлишидан қатъи назар тенг ҳуқуқлидирлар».

(Ушбу лавҳа Рустамбек Шамсутдиновнинг яқинда эълон қилинган ғоят илмий ва сермазмун «Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари» (Тошкент, 2001 йил) монографиясида келтирилган: асарнинг 364-бетига қаранг).

Бинобарин Россия империяси мустамлакачилигининг Марказий Осиёда барбод бўлишининг асосий сабабларидан бири — рус бўлмаган халқлар ҳар қандай шароитда ҳам ўз маънавий ва тарихий қадриятларини сақлаб қола олганлиги билан изоҳланади.

Улкан жуғрофий-сиёсий макон — ер юзининг олтидан бир қисми дафъатан ҳаракатга келиб, демократия ва эркинлик, янгиланиш ва миллий тикланиш томон юз бурди. Илгари собиқ империя республикалари «буюк рус оғалари» раҳбарлигида ясама ойдин уфқларни эгаллаш учун» ҳаракат қилган бўлса, эндиликда чинакам эркинлик ва ҳуррият остида иқтисодий, сиёсий, маданий ва халқаро майдонда ривожланишнинг асл моҳияти амалда қандай бўлиши мумкинлиги ҳақида биргина Ўзбекистон Республикасининг сўнгги йиллардаги тараққиёт йўли ёрқин мисол бўла олади.

Ўзбекистон тарихимизнинг туб бурилиш нуқтасида, ғоят ҳатарли ва мураккаб вазият юз берган шароитда яккаю ягона ва энг тўғри йўлни танлади. Яъни мустабид тузум, ўта мафкуралашган, миллий ўзлгимизни топтаган эски жамиятдан воз кечиб, биринчи Президент Ислоҳ Каримов раҳбарлигида халқимизнинг хоҳиш-иродаси, азму қарорини бажо келтириб, очик демократик ва ҳуқуқий давлат қуриш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш йўлидан ишонч билан бормоқда.

II БОБ

МУСТАБИДЛИК ДАВРИ ТАРИХНАВИСЛИГИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ. ТУРКИСТОНДА РОССИЯ ҲУҚМРОНЛИГИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ МУАММОЛАРИ

1917 йил октябр давлат тўнтаришига қадар бўлган даврда тарих фани жуда суст суръатда ривожланди. Чунки ҳукмрон доиралар бу жараёни атайин тўхтатиб туришга ҳаракат қилар эдилар. Ўша давр тарихий асарларининг кўпчилигида Россия марказидан чиққан тадқиқотчилар мустамлакачилик сиёсатини мақтаб тарғиб қилар, маҳаллий илмий кадрлар эса ниҳоятда оз, бори ҳам бу борада ёзишга жазм эта олмас эди. Ўрта Осиё ерларининг босиб олинishi рус капитализми учун истилочилик жиҳатидангина манфаатли бўлганлиги ҳақида сўз юритиларди холос. Жуғрофия, геология, иқтисодиётга оид изланишлардан фақат Туркистон ўлкасини ва вассал хонликларни эксплуатация қилинишини кучайтиришга ёрдам берадиганларигина рағбатлантирилар эди. Чор цензураси истило ва унинг оқибатларига тегишли тарихий-сиёсий асарларнинг чоп этилишига йўл қўймас эди.

Бундан ташқари, мустамлакачиларнинг бостириб кириши ва чоризм ҳукмронлигининг ўрнатилиши ҳақида бу жараён билан боғлиқ воқеалар тиниққанидан сўнг, уларнинг ривожланиш табиати ва динамикаси намоён бўлгач, яъни «вақт омили» юз кўрсатгандан кейингина ҳукм чиқариш мумкин бўларди. Шу боис октябр тўнтаришигача бўлган кўпгина асарларда далиллар илмий таҳлил этилмасдан келтирилиши кўпроқ кўзга ташланади. Уларнинг кўпчилигини тадқиқот деб бўлмади, зеро, уларда публицистик руҳ кучли бўлиб, буюк салтанатчилик кайфияти устун турар эди. Истило жараёнида бевосита иштирок этган айрим муаллифлар сиёсатдан кўра кўпроқ ҳарбий масалаларда ихтисослашгани сабабли, ўзбеклар, қozoқлар, тожиклар ва бошқа Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий, маданий ҳаётини чуқур тадқиқ этиш,

ижтимоий онгини ўрганиш ўрнига этнографик мулоҳазаларни, экзотик лавҳаларни баён этишга берилиб кетишар эди.

Истило ва унинг оқибатлари муаммосини тадқиқ этиш пухта назарий асосга эга эмасди. Далиллар ва маълумотларни тўғри йиғиш ва уларнинг устида ишлаш услубияти яратилмаган эди. Шу боис ёзилган тарихий асарларда материалларни тўплаш ҳамда хулосалар чиқариш муайян муаллифларнинг субъектив қарашларига боғлиқ бўлиб қолганлиги ажабланарли эмас. Ўқувчини чоризм Ўрта Осиёга «цивилизация» олиб кирганига ишонтиришга ҳаракат қилган М.А.Терентьевнинг уч томлик йирик асари шунга мисол бўла олади¹.

XIX асрнинг иккинчи ярми — 1917 йил Октябр давлат тўнтаришига қадар Туркистонда чор Россияси тажовузи ва мустабид тузуми ҳолисона ўрганилмади. Бу масала ёритилган тақдирда ҳам, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини кўкларга кўтариб мақташдан нарига ўтилмас эди. Бунда масаланинг ижтимоий-иқтисодий томонини кўрсатиш ўрнига, ҳарбий тарихга оид кўпдан-кўп далиллар келтириш билан чекланилар эди. Бундай асарларнинг муаллифлари ҳам, турган гапки, кўпроқ ҳарбийлардан иборат эди².

Шу ўринда «Ўзбекистоннинг янги тарихи» — I-китоби «Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида» келтирилган фикр-мулоҳазаларни келтириш ўринлидир. Яъни ўша даврга мансуб тарихий-илмий китобларда уларнинг муаллифлари асосан бошқа халқларни талашдан, эзишдан манфаатдор бўлган дворян-помешчиклар, зобитлар, савдо-сановат корчалонлари, нуфузли амалдорлар бўлишган. Улар ўз асарларида кўпроқ Россиянинг Туркистонда қўллай бошлаган иқтисодий-сиёсий зуғумларини оқлаш, салтанат ҳукмрон доираларининг манфаати нуқтаи назаридан ўлкани ўзлаштириш бўйича яна қандай тадбирлар кўриш заруратини баҳс этганлар. Мақсад, етакчи йўналиш, қандай бўлмасин, салта-

¹ Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. т. II-III Спб., 1906.

² Кологривов Ю. Русские владения в Средней Азии. Для чтения. Сост. Кологривов Ю. Чтение первое: наши завоевания в Ср. Азии. Чтение второе: об обитателях в городах Ср. Азии. Спб., 1883; Ўша муаллиф: Хивинский поход 1873 г. Изд. 2 Спб., 1888. Желябужский Е. Очерки о завоевании Хивы. М., 1875.

натнинг Туркистондаги тажовузи ва мустабид тизимни гоёвий асослашга, яъни «иккинчи рус Туркистони»ни барпо этиш учун зарур йўналишларни белгилашга қаратилиши билан боғлиқ эди¹.

Н.Г.Павловнинг XX аср бошларида чоп этилган «Туркистон тарихи» китобида ҳам Россиянинг Шарқдаги сиёсатига муайян мақсадлар асосида бир ёқлама баҳо бериш учун жуда кўп жой ажратилган. Шу билан бир қаторда Ўрта Осиёда ўтроқлашиб қолган баъзи муаллифлар маҳаллий халқларнинг маданий ва ижтимоий ҳаётини ўз асарларида бир мунча тушуниб ифода этганларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур.

Туркистоннинг босиб олиниши билан шуғулланувчи ҳар қандай тарихчи XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-сиёсий тафаккури масаласига мурожаат этмай иложи йўқ. Бу тарихий даврнинг ижтимоий-сиёсий тафаккури аввало бадиий адабиёт намуналарида ўз аксини топган. Ҳуқуқи топталган деҳқонлар оммасининг оғир ва хор-зор аҳволи ҳақида Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Тохтагул, Дурди Қилич ва бошқа демократ-маърифатпарвар ёзувчилар ҳамда олимлар кўп ва хўп ёзишган. Уларнинг асарлари ҳанузгача Ўрта Осиё халқлари орасида севиб мутолаа қилинади, кўйга солиниб кўшиқ тариқасида оғиздан-оғизга кўчиб юради. Ўша даврнинг бу илғор кишилари Туркистонда чоризм ҳукмронлиги ўрнатилишининг айрим ижобий томонларини ҳам илғай билишган. Масалан, Фурқат Россия давлатига киритиб олиниши натижа-сида хонликлар ва бекликлар ўртасидаги урушлар барҳам топганлиги, Ўрта Осиё ва Россия ўртасида қизгин ўзаро манфаатли маданий мулоқотдан мамнулик ҳиссини ифодалайди. Аммо бунинг орқасидаги Россия олиб кирган иқтисодий ва сиёсий истибод оқибатларини кўра билмаганини ҳам айтиб ўтиш даркор.

1917 йилдан 30-йилларнинг бошларига қадар — совет тарих фанининг таркиб топиши ва ривожланиши даври ҳамда тарихнависликка оид материалларни тўплашга киришиш даври ҳисобланади. Ўша йиллари Октябргача бўлган даврда ҳукмрон тарихнавислик ҳисобланмиш дворянлар буржуа-ли-

¹ «Ўзбекистоннинг янги тарихи» — I-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., 2000, 8-9-б.

бералча тарих фанига қарши кураш кескин тус олган эди. Зеро, бу соҳа Октябр тўнтаришидан кейинги дастлабки йиллардан оқ ғоявий таназзулга юз тута бошлади. Ғайримарксистик йўналишдаги сохта буржуа социологик назариялари энг янги совет тарихнавислигида кейинчалик шундай тавсифлана бошладик, «марксча-ленинча» хулосалар чиқаришни талаб қиладиган кичиккина тарихчилар отряди ҳужумига учради. У даврда тарихчилик соҳасига М.Н.Покровский раҳбарлик қилар эди. У йирик ва таниқли марксчи тарихшунос ҳисобланарди. Аммо, гўеки қатор муҳим илмий масалаларда «мафкуравий» хатоликларга йўл қўйгани учун ва улар табиий равишда энг янги тарих фани тараққиётига ўз таъсирини кўрсатгани учун қораланган. Мамлакат иқтисодий ва сиёсий ҳаётининг муҳим муаммолари, халқаро ишчилар ҳаракатини ривожлантириш, Коминтерн фаолияти масалалари тарихчиларнинг диққат марказида турар эди. Ҳокимиятни қўлга олган болшевиклар партияси қисқа вақт ичида «ўз» марксчи тарихчиларини етиштириб чиқариш учун белгиланган мафкуравий йўналишда илмий тадқиқотларнинг кенг майдонини барпо этиш учун қатъий чора-тадбирлар кўрдилар. Ўзининг дастлабки таркиб топиш давридан оқ марксча тарих фани буржуа тадқиқотчилик услубига қарши курашиб, уни буткул инкор этиш йўлига ўтиб олди ва бу мавқени охиригача қаттиқ ушлаб туришга ҳаракат қилди.

Бироқ мураккаб ғоявий ва назарий кураш шароитида марксчи тарихчилар алоҳида сиёсий аҳамиятга молик барча муаммолар ва йўналишлар бўйича аниқ тадқиқот ишлари олиб боришни кенг миқёсда йўлга қўйишнинг уддасидан чиқа олмас эдилар. Ўша давр шароити учун табиий бўлган бошқа қўпгина салбий жиҳатлар ҳам юз берди. Тарихий тадқиқотларнинг баъзи соҳаларда эришган ютуқлари ҳам саҳфу-хатоликлардан ҳоли эмасди. Айрим илмий ишлар назарий жиҳатдан асоссиз, вулгар социологизм қусурига эга эди. Бунинг сабаби далилий асосларнинг пухта эмаслиги, хулоса ва яқунлар чиқаришдаги шошқалоқлик, тадқиқот ўтказиш мустаҳкам услубият замирига қурилмаганлиги, ҳамда партиявийлик ва синфийлик талаблари бўйича чеклашлар билан изоҳланади. М.Н.Покровский ҳам ана шу жиҳатларда айбдор деб топилди, у тарих фанидаги ғайримарксистик оқимнинг бошлиги деб эълон қилинди. Унинг барча асарлари эса вулгар

социологизм, иқтисодий материализм, буржуа тарихнавислигининг кўриниши сифатида қаттиқ танқид остига олинди.

Яқин ўтмишда айрим тадқиқотчилар ҳодисаларни чуқур илмий ўрганиб холис хулосалар чиқариш маҳоратини ўрганиш ўрнига, ёш совет тарихнавислигидаги камчиликларни муайян шахсларгагина тақаш, уларни М.Н.Покровский, В.В.Бартольд каби олимларни қоралаш учун қурол қилиб олиш билан шугулланганга ўхшайдилар.

Шуни ҳам айтиш керакки, тарих фанининг тўғри йўналишда боришига болшевикларнинг бу фан ҳақидаги нотўғри тасавурлари ҳам ҳалақит берган эди. Масалан, СССРда 20-йилларда ва 30-йилларнинг биринчи ярмида гўеки, М.Н.Покровскийнинг хато қарашларини унинг замондош-издошлари шубҳасиз марксистик қоидалар тариқасида қабул қилгани сабабли, СССРда тарих фани ривожига тўсиқ бўлган деб кўрсатилади. М.Н.Покровскийнинг шундай асарлари қаторига чор Россиясининг XIX ва XX аср бошларида олиб борган сиёсати тўғрисида ёзган асарлари киритилиб, гўе улар майда буржуа ва Ғарбий Европа таъсиридан холи эмас, деган тамга босилади. Унинг «Чор Россиясининг XIX асрдаги дипломатияси ва урушлари» ҳамда «Ташқи сиёсат»¹ номли китоблари шу тоифага киритилган.

Аслида М.Н.Покровскийнинг чор Россияси ташқи сиёсатига оид асарлари янги марксча тарихнависликни эски буржуа дворян тарихнавислигига қарши қўйишга уриниш сифатида ўрганилса тўғрироқ бўларди. Шунга қарамай, у хатоликлардан, ички зиддиятлардан холи бўлмаган, аммо очик ва дадил баҳоларга, мулоҳазаларга бой ўзига хос тарихнавислик ақидасини яратди.

Масалан, Покровскийнинг Россия Ўрта Осиёда олиб борган сиёсатига бағишланган асарларида «бу ўлкада чоризмнинг ваҳшийлигини» фош этишга ургу берилган, «ерли аҳолининг қонини бешафқат равишда тўкиш», «аҳолини ваҳшиёна эксплуатация қилиш», «босқинчилик», дорга ошишлар, тинч қишлоқларга ўт қўйишлар ва талон-тарож қилишлар, қишлоқ аҳолисини оммавий равишда қувиб чиқаришларга доир ишонарли лавҳалар берилган.

¹ Покровский М.Н. «Дипломатия и войны царской России в XIX в.» М., 1924. Ўша муаллиф. Внешняя политика. Пг. 1916.

«Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида» китобидан яна бир гувоҳликни келтирайлик: «Покровский рус империализмининг Кавказ ва Ўрта Осиёда амалга оширган тажовузни «**жинояткорона мустамлакачилик ўрушлари**», деб атаганда жуда ҳақ эди. Дарвоқе, унинг фикрича, «**осиёликларнинг рус номини эшитганда қалтиришга тушуши осонликча бўлмаган ва арзонга тушмаган. Бутун-бутун қишлоқлар унга яқин бир жойдан топилган руснинг мурдаси учун таг-тути билан ёндириб юбориларди**»¹.

Бу далилларни асло унутиб бўлмайди. Худди шу сабабдан Покровский рус бўлмаган халқларнинг Россия таркибига киритилишини марксча-ленинча қоида асосида «ижобий» баҳоланишини ўзига синглира олмас эди. Инқилобий ғояларга мафтун бўлиб, ўтмишга салбий муносабат билдириш кайфияти Покровскийни буржуа-дворян тарихнавислигининг рус бўлмаган халқларининг Россия томонидан муте қилиб олинишига оид воқеаларга баҳо беришида салбий рол ўйнаган, деган хулосага келишига сабаб бўлган. Мазкур олим хулосаларининг бир томонлама эканлиги гўё ана шу хато туфайли келиб чиқар эмиш. Покровскийнинг тарихий ҳодисаларга дадил ёндашуви, кейинчалик совет тарихнавислигида қаттиқ қораланган. Эмишки, Покровский чоризмнинг мустамлакачилик моҳиятини тўғри талқин этгани ҳолда, ижтимоий-иқтисодий омилларни, ижтимоий синфларнинг, сиёсий гуруҳларнинг муносабатларини ҳисобга олмагани сабабли адашиб кетибди.

Ана шу ақидадан келиб чиқиб, Б.Сулаймонов ва Б.Я. Басин каби қозоқ тадқиқотчилари «Қозоғистон Россия таркибида»² номли асарларида 20-йилларда, ҳатто уруш олди йилларида ҳам кўпгина муаллифлар Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг Россия таркибига киритилиши муаммосини фақат чоризмнинг мустамлакаларни босиб олиши томонидан ёритиб, мазкур жараённинг оқибатларини ҳисобга олмаган, деган мулоҳазани ўртага ташлашади. Айни вақтда, бу муаллифлар Қозоғистоннинг Россияга қўшилиши асримизнинг 20-йилларида

¹ Покровский М.Н. К вопросу об историческом развитии России. Л., 1925, с.82. // Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., 2000, 14-бет.

² Сулайманов Б.С., Басин В.Я. «Казахстан в составе России в XVIII - начале XX века», А., 1981. 248-б.

«мутлақо зулм», 30-йилларда «арзимас зулм» деб қаралганидан афсус чекиб ва 40-йилларга келибгина Қозоғистоннинг Россияга қўшилишининг «прогрессив» аҳамияти тан олинганини олқишлайдилар¹.

Қандай бўлмасин, Россиянинг Ўрта Осиёдаги сиёсатига боғлиқ ишларининг кўп қисми М.Покровский таъсири остидаги марксчи тарихчиларнинг янги авлоди томонидан яратилди. Мазкур тарихий тадқиқотларда асосий ургу чоризм томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олиниши масаласига қаратилган эди. Кейинчалик таъкидланишига кўра, бундай «бир ёқдамалилик» муаммонинг асл моҳиятини ва мураккаб томонларини инкор этишга олиб келиб, Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг Россия таркибига киритилишининг ижобий натижаларини Ўрта Осиё ва рус меҳнатқашлари оммасининг чоризмга қарши биргаликдаги курашини ўрганишдан четга чиқиб кетишга мажбур қилар эмиш.

М.Н.Покровскийнинг асарларидаги камчиликлар ана шу тарих «фoш» қилинди. Ўша йилларда унинг қоидалари бунчалик ўткир танқид остига олиниши гўёки янги марксча тарих фанининг ривожига ўлароқ юзага келган эди. Г.А.Ҳидояттов 1934-1935 йилларда қабул қилинган тарих фанидан таълим бериш тўғрисидаги партия-ва ҳукумат қарорларида «Покровский хатолари» ҳақида ҳатто оғиз ҳам очилмаган, Покровскийнинг хато қоидаларидан қутулиб чиқиш, уларнинг танқидий ўрганилиши тарих фанининг тараққий топганлиги, унинг шиддат билан олға ҳаракат қилганлиги сабабли юз берди, деб исботлашга уринади.

Аслида эса, М.Н.Покровскийнинг ижодий-илмий меросига ёндашувда марксчи тарихчилар ўз устозлари В.И.Лениннинг «тарихий хизматлар» деган қоидасини унутиб қўйиб, олимни ноҳақ бадном қилган эдилар.

Тарихий нуқтаи назардан эса, аҳвол бошқача: М.Н.Покровский биринчилардан бўлиб, рус тарихий жараёнини ёритишга марксистик услубиятни татбиқ этган, Россия тарихи бўйича ўқув дастурини тарихий материализм нуқтаи назаридан ёритиш тўғрисидаги чақириққа биринчи бўлиб «лаббай» деган ва бу ишни удалаган олим эди. Октябрь тўнтаришидан

¹ Ўша асар. 12-б.

сўнг Покровский совет тарих фанининг юзага келиши ва ривожланишига фаол ҳисса қўшган¹.

Октябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки икки ўн йилликда Россия томонидан Ўрта Осиёнинг истило қилиниши масаласи бўш тадқиқ этилган бўлса-да, бу мавзунинг айрим масалалари юзасидан вақти-вақти билан қизиқарли асарлар чоп этиб турилди. 1927 йилда Тошкентда С.П.Покровскийнинг Россия билан Бухоро амирлиги ўртасидаги сиёсий алоқаларга доир масалалар ёритилган асари чоп этилди², инқилобдан аввалги Туркистоннинг ижтимоий ҳаёти А.А.Семёнов, П.Галузо, В.Лаврентьев асарларида ифода топди³.

Тарихий жараёни ўрганишга марксча ва синфий ёндашувнинг сунъий равишда тикиштирилиши натижасида ўлкадаги инқилобий ҳаракатни маҳаллий меҳнаткашлар оммасининг Россия пролетар ҳаракатига қўшиливи, деб зўрма-зўраки талқин қилишга эътибор кучайтирилган эди. Шу тариқа «Ўрта Осиёда инқилоб» деган иккита тўплам ва С.Муравейский ҳамда Е.Федоровнинг Ўрта Осиёдаги инқилобий ва миллий озодлик ҳаракатига доир асарлари пайдо бўлди⁴.

20-30-йилларда эълон этилган асарлар ҳажм жиҳатидан кичик-кичик бўлиб, бу далилий материаллардан етарли фойдаланилмагани туфайли юзага келган эди. Воқеаларни изоҳлашда, шунингдек, чор қўшинларининг Туркистонга бир мунча осон кириб келишига сабаб бўлган ижтимоий-иқтисодий омиллар етарли эътиборга олинмас, айрим Ўрта Осиё

¹ Соколов О.П., Покровский М.Н. Советская историческая наука. М., 1970. 276-б; Говорков А.А. М.Н.Покровский о предмете исторической науки. Тарих фанлари доктори диссертацияси учун автореферат. Т., 1981.

² Покровский С.П. Международные отношения России и Бухары в дореволюционное время и при Советской власти - до национального размежевания среднеазиатских республик., Т., 1926.

³ Семёнов А.А. Очерк поземельно-податного и налогового устройства бывшего Бухарского ханства, Труды САГУ. Вып. I. 1929. Галузо П.Г. Туркестан - колония, 2-е изд. Т., 1935, Лаврентьев В. Капитализм в Туркестане. (буржуазная колонизация Средней Азии), 1930.

⁴ Революция в Средней Азии. Сб. I. Т., 1928, Революция в Средней Азии. Сб. 2. Т., 1929. Муравейский С. Очерки по истории революционного движения в Средней Азии (опыт краткого пособия для совпартшкол и школ политработы) Т., 1926, Федоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Т., 1925.

ўлкалари нима сабабдан Россиядан мадад кутиб, унинг таркибига «ихтиёрый қўшилганлиги» сабабларига аниқлик киритилмай ўтиб кетилар эди. Кейинроқ тасдиқ этилишича эса, Россия таркибига рус бўлмаган халқларнинг киритилиши натижасидаги «шак-шубҳасиз ижобий ҳолатлар» ҳам бирон-бир далил-исботсиз инкор этилган, Россия ва Англия рақобати туфайли бу минтақадаги халқаро аҳвол мавзуи ҳам етарлича талқин қилинмаган. Кейинчалик ҳам тарихчиларнинг адашишларини «М.Н.Покровский мактаби»нинг Россия ўз ҳудудини чет ўлкалар ҳисобига кенгайтириши «мутлақо зулм» деб баҳоланиши сабабли юз берган, деган мулоҳазаларнинг кети узилгани йўқ.

Урушдан олдинги давр ва ҳатто 1941 йилда ҳам XIX-XX асрлардаги Ўрта Осиёга дахлдор услубият жиҳатидан бўш тадқиқотларни нашр этиш давом этаверди. Ҳатто шу даврнинг жиддий тадқиқотчилари П.Г.Галузо, В.Лаврентьев, Н.Н.Яковлев, Е.Г.Федоров кабилар ҳам Туркистоннинг босиб олиниши муаммосини ва халқлар ҳаётидаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни бир томонлама, чоризм томонидан чет ўлкаларнинг истило этилиши ва бу ҳодисанинг гўёки ижобий жиҳатларини ҳисобга олиш асосида ёритдилар¹.

Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши Россия империясининг ташқи сиёсати масалаларига, унинг бошқа давлатлар билан, жумладан Шарқ мамлакатлари билан муносабатига бевосита алоқадор эканлигини ҳисобга олинадиган бўлса, иккинчи жаҳон урушига қадар бу масалалар чоризмнинг Европага, ҳатто Яқин Шарққа оид сиёсатига нисбатан анча кам тадқиқ этилганини кўриш мумкин. Совет тарихнавислигидаги бу бўшлиқни 1939-1940 йиллардаёқ А.Л.Попов² кўрсатиб ўтган эди. Унинг қаламига мансуб «Ўрта Осиё плац-

¹Яковлев Н.Н. Народы Средней Азии в середине XIX в. Завоевание Средней Азии. М., 1940. Федоров Е.Г. Казахстан - колония царизма. А., КазПИ. 1941.

² Жумладан у чор Россияси тарихининг айнан шу соҳаси тарихий манбаларни жалб этиш борасида анча орқада қолиб кетганлиги билан ажралиб туради. Шу билан биргаликда алоҳида хусусий мавзуларни тадқиқ этиш ишида ҳам ниҳоятда қолюқлик мавжудлигини ёзади.; Попов А.Л. Внешняя политика русского царизма в XIX веке в «кривом зеркале» М.Н.Покровского (против антимарксистской концепции М.Н.Покровского) II қием, М.-Л., 1940.

дарми учун кураш»¹ номли мақолаларини чоризмнинг Шарқдаги сиёсати масаласи юзасидан Ўрта Осиё муаммосини чуқур амалий тадқиқ этилган дастлабки асарлар қаторига қўйиш мумкин. Тўғри, бунга қадар ҳам Е.Н.Кушеванинг «Ўрта Осиё масаласи ва XIX асрнинг 40-йилларида рус буржуазияси»², З.Д.Кастельскаянинг «Ўрта Осиёда инглиз-рус рақобати тарихига доир (XIX асрнинг биринчи ярмидан 1907 йилгача)»³ номли махсус мақолаларида Россия сиёсати ва Ўрта Осиёга оид инглиз-рус муносабатлари масалалари кўриб чиқилган эди, аммо, улар мулоҳазаларнинг шартлилиги, материални юзаки баён қилиниши билан ажралиб туради.

Айрим тадқиқотчи олимлар тарихий жараёни партиа тизимлари уларнинг онгига сингдириб юборган эътиқод асосида ўрганар ва кўп миллатли Россия тарихи фақат Ленин асарларидагина чуқур илмий таҳлил этилган, марказда ва чекка ўлкаларда «социалистик инқилоб» галаба қилганлигининг қонуниятлари очиб берилган, илгари «қолоқ» бўлган халқларнинг тўғридан-тўғри социализмга ўтиш йўллари белгилаб берилган, кўп миллатли совет давлати тузилишининг тарихий зарурлиги ва бунинг тарихий аҳамияти асослаб берилган, тарихда биринчи бўлиб миллий масалани ҳал этиш йўл-йўриқлари кўрсатиб берилган, деб ишонар эдилар. Гўё буларнинг ҳаммаси совет тарихчиларига миллий ўлкаларнинг Россия таркибига қўшилишининг прогрессив томонларини урушгача йиллардаёқ тўғри тушуниш ва англаб етиш имконини берган эмиш. Айни чоғда Туркистон, Хива, Бухорода XIX асрнинг иккинчи ярмида чоризм ҳукмронлиги ўрнатилишини тўғри ёритиш сари дастлабки қадамлар қўйилганлигини ҳисобдан чиқариб ташлаш нотўғри бўларди.

Шўролар даври тарихчиларнинг янги салафи шаклланишида «Янги Шарқ», «Пролетар инқилоби», «Хорижий Шарқ» каби журналларнинг аҳамияти катта бўлди. Уларнинг саҳифаларида ленинчи фанатик тадқиқотчилардан Н.Наримонов, М.Павлович ва бошқалар⁴ махсус мақолалари билан чиқиш-

¹ Исторические записки. 1940, № 7,9.

² Исторический сборник, вып. 3., Л., 1934.

³ На зарубежном Востоке. 1934. № 2.

⁴ Историк-марксист. 1926. Т. 1; 1929. Т.14; 1934. Т. 3. Новый Восток, 1924. 9-сон. 1941. Т. 4; Пролетарская революция, 1928. 5-сон. Исторические записки. 1940. Т.7-9.

ган эди. Маҳаллий, аммо, туб миллат вакили бўлмаган¹ муаллифларнинг Туркистон тўғрисидаги умумлаштирувчи мақолалари пайдо бўлди. Улардан айримлари (масалан, Г.Сафаров) кейинчалик КПСС миллий сиёсатини тушунмасликда айбландилар².

Бундан ташқари, мазкур мураккаб соҳани тадқиқ этмоқ учун малакали, шу жумладан маҳаллий миллат вакиллари-дан етишиб чиққан тарихчиларнинг катта гуруҳи талаб қилинар эди. Совет тарихчиларининг янги авлодини вояга етказиш вазифаси қўйилиб, унинг муҳим аҳамиятга моликлиги Ўрта Осиёда айниқса, мафкура соҳасида гўё синфий қарама-қаршилиқлар бошқа минтақалардагига нисбатан анча узоқ вақт сақланиб келаётганлиги билан изоҳланди.

Халқ оғзаки ижодиёти вакиллари орасида шўроларни мадҳ этувчи оқин ва бахшилар қаторида миллий руҳни сақлаб қолган, Россиянинг Ўрта Осиёга бостириб киришини ҳаққоний ифода этган ижодкорлар ҳам бор эди³. Улар ана шу тарихчилар назарида гўё русларга қарши кайфият уйғотувчи, Россиянинг Ўрта Осиёни қўшиб олишининг моҳиятини «бузиб кўрсатувчи» ижодкорлар ҳисобланарди. Катта авлодга мансуб шарқшунослар, масалан, В.В.Бартольд ўз ҳаётининг охиригача тарихий тараққиётнинг марксча-ленинча талқин этиш принципларини қабул қилмаганлиги янги етишиб келаётган тарихчиларга мактаб ролини ўташи мумкин эди. Аммо, амалда бунинг акси бўлди. Партия мафкураси фақат марксча-ленинча мактабни тан оларди, холос.

Гуманитар олимлар орасидан сунъий равишда яратилаётган мафкурачилар табақаси назарида гўё тарихий материализм услубияти билан етарли даражада қуролланилмаса, тарих фанида догматик оқимнинг кучаювиги ва ижтимоий ҳаётнинг диалектик равишда тараққий этишини инкор қилинишига олиб келар эди.

¹ Резцов Л. Октябрь в Туркестане. Т., 1927; Божко Ф. Октябрьская революция в Средней Азии. Т., 1932. ва бошқ.

² Волков Ю.Е. Фальсификация истории национальной политики КПСС в работах Г.Сафарова (Ученые записки 1-го Московского педагогического института иностранных языков) Т. 48. М., 1968; Зевелев Л.И. Историкография Советского Туркестана. Т., 1968. ва бошқ.

³ Шерстобитов В.П., Оразалиев К.К., Винник Д.Ф. Очерк истории исторической науки в Советском Киргизистане. (1918-1960) Ф., 1961. С. 30-31.

40-йилларга келиб Ўрта Осиёнинг ўтган асрнинг охири ва асримизнинг бошларидаги иқтисодий-сиёсий ва ижтимоий ҳаётига оид илмий нашрлар сони анча кўпайди¹. Афсуски уларда ҳам аввалги йилларда йўл қўйилган камчиликлар батамом тугатилмаган эди. Ҳатто, К.Житов ва В.Непомниннинг «Мустамлака асоратидан — социализм сари» номли монографияларида ҳам гўё кенг далилий ҳужжатлар асосида ўзбек халқининг «социализм ғалабаси сари» босиб ўтган йўли умумлаштирилиб, кўпгина хато хулосаларга ҳам йўл қўйилган. Мисол учун XIX асрнинг иккинчи ярмидаги воқеалар шу тариқа ёритилдики, гўё бутун Ўрта Осиё халқлари рус қўшинларига қарши аёвсиз жанг қилган эди, деган хулоса пайдо бўлади. Қолбуки, Туркистонда Россия ҳукмронлигини ўрнатиш турли жойларда турлича кечган. Ҳақиқатан ҳам, қўлда қурол билан босқинчиларга қаршилик кўрсатилган ерлар ҳам, аҳолисининг бир қисми рус босқинига бефарқ қараган жойлар ҳам, бир гуруҳ сотқинлар бутун аҳоли номидан рус халқига қасамёд қабул қилган минтақалар ҳам бор эди.

Китобда рус буржуазиясининг мақсади Ўрта Осиёнинг қулай об-ҳаво шароитини ҳисобга олиб, бу диёрни пахта яккаҳоқимлиги ўрнатилдиган ҳудудга айлантиришдан иборат эди, дейилади. Аммо капиталистлар худди шу Ўрта Осиёнинг бой хом ашёларини, масалан ер ости қазилмаларини ҳам олиб чиқиб кетиш мақсадида эканлиги, кўмир, мис, туз ва темир конларидан бойлик орттиришни йўлга қўйиб юборганликлари ҳақида лом-мим дейилмайди.

К.Житов ва В.Непомнинларнинг бу тадқиқотлари ана шу камчиликларга қарамай, Туркистонни босиб олинишининг

¹ Федорова Е.Г. К истории Казахстана конца XIX и начала XX в. («Большевик Казахстана»), 1939, 11-сон; Житов К. Б. Непомнин В. От колониального рабства к социализму. Т., 1939; Фиолетов И. Бухарское и Хивинское ханства и отношения их с Россией. Исторический журнал. 1941. 3-сон. 68-79-б.; Шарова П.Н. Переселенческая политика царизма в Средней Азии. / Историк марксист/, 1940. 6-сон; Попов А.Л. Из истории завоевания Средней Азии./Исторические записки/ Т., 1940. Ўша муаллиф, Борьба за среднеазиатский плацдарм (Исторические записки) 1940. 7-сон. Симонов Н.Ф. «Большевистская печать в Туркестане, Т., 1940; Рябинский А.М. Царская Россия и Бухара в эпоху империализма./Историк-марксист/ 1941, 4-сон, 3-25-б. Ўша муаллиф, История колониального порабощения Бухарского ханства царской Россией. /Труды военно-политической академии/ Сб. 1940. 4-сон, 175-221-б.

иқтисодий, сиёсий оқибатларини ўрганиш учун ўз замонасига нисбатан ёндашганда, бошқаларга қараганда бир мунча дадилроқ мушоҳада ва хулосалари билан ажралиб туриши ва совет тарихчиларининг кейинги тадқиқотлари учун туртки вазифасини бажаришга ўхшаши мумкин. Аммо бу муаллифлар бутун «ижодий» изланишлари давомида болшевиклик ёндашув ва услубиятни тарих фанига тикиштиришга уришдан нари бормадилар.

Айни чоғда, 30-йилларда яратилган тарихий асарларда Ўрта Осиёнинг Россия таркибига киритиб олинишининг «ижобий аҳамиятини кўра билмаслик» гўёки ўша давр тадқиқотчилари «Россияда истиқомат қилувчи халқларнинг муносабатларида уларни айириб турувчи ҳодисаларнигина кўриб», «бу халқларнинг тарихан яқинлиги ва бирдамлигини» исботловчи далилларни ҳар қандай йўл билан камситишга ҳаракат сифатида баҳоланган. Бу ўша қатағонлар авж олган йиллар учун табиий бўлган мафқуранинг амалий ифодаси эди холос. Кейинчалик бундай сафсаталар янада чуқурлаштирилиб, айрим муаллифлар чоризмни рус халқи билан бир деб талқин этганликда, чор Россияси билан инқилобий Россия ўртасидаги фарқни ажрата олмаганликда айбландилар. Эмишки, улар рус чоризми сиёсати ортидаги ҳодисаларнинг бошқа томонини — Россия халқ оmmasининг зулмига қарши, шу жумладан миллий ва мустамлака зулмига қарши курашини кўра билмадилар. Бу муаллифлар Туркистоннинг Россияга қўшилиши туфайли Ўрта Осиё халқлари рус халқи сиймосида объектив равишда қудратли иттифоқдош орттириб олганлигини ва у Россиядаги барча халқларнинг ижтимоий ва миллий озодлик курашларига етакчилик қилганлигини англаб етмаган эмишлар¹.

Муаммони тадқиқ этишдаги хатоликларни «танқид» қилиш бўйича бундай оғишлар урушдан аввалги давр тадқиқотларини бошдан-охир камситиш учун асос бўла олмайди, албатта. Ўрта Осиёнинг XIX аср охири, XX аср бошларидаги тарихига қизиқувчи бугунги китобхон ўша давр нашрлари орасидан Ўрта Осиёда капиталистик муносабатнинг шаклланиши ва инқилобий ҳаракатга доир жуда кўп далил ва

¹ Аминов А. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг прогрессив аҳамияти. Звезда Востока, 1955. № 10. 107-б.

хужжатларни топишлари мумкин. 30-йиллар ўртасига келиб, марксча-ленинча дунёқараш совет тарих фанида ҳукмрон мавқени эгаллаб олди, тарихчилар «партиявийлик» тамойилига қатъий амал қилдилар. Мафқуранинг холислик устидан, партиявийликнинг тарихийлик устидан баланд қўйилиши ана шу даврда юзага келди ва авжга минди. Лўнда қилиб айтганда, ҳатто талқин қилувчиларнинг ўзи ҳам охиригача тушуниб етмаган марксча-ленинча мафқура ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларига ҳукмронлик қила бошлаган эди.

Аввалроқ таъкидлаб ўтганимиздек, М.Н.Покровский ва бошқа тарихчиларнинг асарларидаги «эскирган ва хато қоидаларни» танқид қилиш 20-йилларда бошланиб, 30-йилларнинг бошларида авж олди. Совет тарихнавислиги шунга ҳам шоҳидки, Сталин шахсига сифиниш даврида М.Н.Покровский ва бошқа олимлар асарларидаги бўш томонларни танқид қилиш бир томонлама, фақат «пўстагини қоқиш» усулида олиб борилди. М.Н.Покровский асарларидаги камчиликларни дўппослаш шунчалик зўрайиб кетдики, айрим тадқиқотчи ва публицистлар тарихийлик тамойилига мутлақо амал қилмай қўйдилар. Мунозараларга «берилиш» шу даражага етдики, бошқа тарихчиларнинг хатоликлари ҳам М.Н.Покровский бўйнига «илиб» қўйилди. Бу таниқли олимнинг янги ва энг янги тарих фани равнақига қўшган ҳиссаси мутлақо унутилди. М.Н.Покровскийнинг асарлари қай йўсинда танқид қилинганлиги ҳақида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун 1939-1940 йилларда чиққан икки қисмдан иборат «М.Н.Покровскийнинг тарихий концепциясига қарши» ва «М.Н.Покровскийнинг ғайримарксистик концепциясига қарши» мақолалар тўпламини кўриб чиқиш кифоя (Ч.1. М., -Л., 1939; Ч. 2. М., -Л., 1940)¹.

Шу давр тарихшунослиги ва тарихнавислик аҳволи ниҳоятда мураккаб ва оғир кечди. Шунга қарамасдан ўз даври тарих фани эришган ютуқ ва камчиликларни англашга интилиш жараёни билан бир қаторда, партиявийлик талаблари асосида янги тарих фанининг шаклланиш ва тикланиш жараёни юз берди.

¹ Соколов О.Д. М.Н.Покровский и советская историческая наука. М., 1970; М.Н.Покровский избранные сочинения. 4 китобда. М., 1966-1967, (1-том 5-71-бетлардаги сўзбоши ҳам О.Д.Соколов томонидан ёзилган).

Мамлакатдаги университетлар ва йирик педагогика олий ўқув юрларида тарих факултетлари очилиб у ерда тарихчиларнинг янги авлоди етиша бошлади. Шунингдек, партиявий ва мафқуравий мақсадларда қабул этилган бўлсада, 1934-1936 йилларда қабул қилинган тарих фанини ўқитишга доир қарорлар тадқиқотларнинг равнақ топишида муайян омил вазифасини ўтади.

Миллий республикалари тарихи юзасидан умумлаштирувчи асар яратишга биринчилар қатори 1935 йилда қозоқ тадқиқотчиси С.Д.Асфандиёров ундади. Унинг асариди¹ Кенесари Қосимов раҳбарлигидаги исёнга тўғри баҳо берилган. Шундан сўнг 1941 йилда М.П.Вяткиннинг «Қозоғистон ССР тарихи очерклари»² китоби нашр этилди. Бу китоб бошқа муаллифлар томонидан Қозоғистон ССР тарихини йиғма равишда тадқиқ қилишни давом эттиришлари учун ижобий туртки вазифасини ўтади.

1941-1945 йиллардаги уруш даврида совет халқи аталмиш барча халқлар фашизм ёвузлигини даф этишга ташланган бир паллада, кўпгина тарихий муаммолар устида олиб борилаётган тадқиқотлар ҳам тўхтатиб қўйилди. Табиғики, у йилларда партия ва ҳукумат зиёлиларнинг тафаккур имкониятини ва илмий салоҳиятини ватанпарварлик мавзуини тарғиб қилишга йўналтирган эди. 1943 йилда «Қозоғистон ССР тарихи» номли умумлаштирувчи асарни нашр этишга муяссар бўлинганлигини тарих фанидаги ютуқлардан бири деб эътироф этиш мумкин. Аммо, афсуски, партиянинг мафқура хизматчилари томонидан бу монографиянинг биринчи нашрида жиддий хатоликлар (жумладан, Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг Россияга қўшилиши масаласида) борлиги аниқланиб, Қозоғистон КП(б) Марказий Комитетининг 1945 йил 14 августдаги қарориди «аёвсиз фош этилди».

Урушдан кейинги йилларда Ўрта Осиё халқлари ҳаётидаги энг муҳим воқеаларни тарихий англаш борасида янги уринишлар бошланиб кетди. Хусусан, Ўрта Осиёнинг Россия таркибига киритилиши масаласига қизиқиш кучайди. Ўрта Осиё тарихчилари марказдаги илмий институтлар олимлари билан ҳамкорликда кўп томли умумлаштирувчи тадқиқот-

¹ Асфандиёров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). Т.1. А., 1935. 145-6.

² Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. Т.1. Л., 1941.

ларни нашр этишга худди ўша йиллари киришдилар. Бу тадқиқотларда айрим Ўрта Осиё халқларининг вужудга келиши давридан асар чоп этилган пайтгача бўлган тарихий ривожланиш йўли ўз ифодасини топди.

Архив ҳужжатларидан етарли фойдаланилмаганлиги, шунингдек, шахсга сиғиниш таъсирининг кучаюви муносабати билан ҳатто С.Д.Асфандиёров, М.П.Вяткин каби муаллифларнинг асарлари ҳам камчиликлардан холи бўла олмади. Айни чоғда, худди шу йилларда Ўрта Осиёнинг Россия таркибига «киритилиши» ва бу жараённинг оқибатлари муаммосини 50-йилларга келиб «интенсив ва самарали» тадқиқ этилиши учун зиёлилар куч-ғайратини сунъий суръатда сафарбар этилди.

1947 йилда «Ўзбекистон халқлари тарихи»нинг биринчи нашри чиқди. Унинг иккинчи жилдида Туркистонни босиб олиниши оқибатларига боғлиқ воқеалар баён этилган. Кейинчалик академик С.Ражабов даъво қилганидек, «асар муаллифлари Туркистоннинг Россияга қўшилиши арафасидаги ижтимоий-иқтисодий ва халқаро сиёсий аҳволни тўлақонли талқин этмаганлар ва қўшилишнинг оқибатларини ёритмаганлар»¹. Аммо, бу танқидни холис ниятда қилинган дейиш қийин. Назаримизда, кўпгина ноаниқликлар бу турдаги мураккаб ва маъсулиятли асарларни нашр этиш бўйича тажрибага эга бўлинмаганлиги боисидан келиб чиққан. Аслида, «Ўзбекистон халқлари тарихи»нинг чоп этилиши Ўзбекистон тарихчиларининг, қардош республикалардан қатнашган олимларнинг ўз даврига ва ўша шароитга нисбатан олиб қараганда, ўзига хос олға силжишидир.

40-йилларнинг охири ва 50-йилларнинг бошида вақтли матбуотда Е.Б.Бекмаханов, Б.Д.Жамгерчинов, А.Турсунбоев, А.Ҳасанов каби тарихчилар қаламларига мансуб бир қатор мақолалар эълон қилинди. Улар қўшиб олиниш муаммосининг алоҳида қирраларини эмас, балки «Ўрта Осиё ва Қозғистоннинг Россияга қўшиб олиниши муаммосига бутунлай аниқлик киритишни ўз олдларига вазифа қилиб қўйдилар,

¹ Ражабов С. Присоединение Средней Азии к России. «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг прогрессив аҳамияти»га бағишланган бирлашган илмий сессиядаги маъруза. Т., 1959. 8-6.

бу эса истиқболдаги тадқиқотлар услубияти ва йўналишини белгилаш имкониятини берди»¹.

Ўша даврга оид тадқиқотларда Ўрта Осиё ерларининг «қўшиб олиниши»нинг («босиб олиниши» атамаси тадқиқотчилар луғат бойлигида мутлақо учрамайдиган бўлиб қолди) иқтисодий, сиёсий, маданий оқибатларига тааллуқли умумий қараш, ягона нуқтаи назарни учратмайсиз. Кўпгина тадқиқотчилар Ўрта Осиёнинг капиталлаштирилувини «қўшиб олинишнинг» прогрессив оқибати сифатида талқин этадилар. Аммо, бошқа бир тадқиқотчилар фикрича, бу фикрни илгари сурувчи олимлар «қўшилиш» биринчи навбатда чекка ўлкалар халқлари учун революцион ҳаракатга тортилишга олиб келганлигини туғри баҳолай олишмаган. Масалан, А.Г. Зимма каби бир қатор муаллифлар эса Туркистон истило қилинишининг «аввало ҳарбий-сиёсий аҳамиятини»гина ҳисобга олишган холос. Улар бу фикрларини ҳукуматнинг қўшиб олинган ўлкалар учун қилётган харажати даромадларидан юқори бўлганлиги билан исботламоқчи бўладилар². Бу ўринда икки нарса ҳисобга олинмаган: чор ҳукумати дастлабки чиқимларини (масалан, ирригация иншоотларини бунёд этиш учун) онгли равишда киритганки, уни кейинчалик кўп қарра қўпайтириб чиқариб олиши аниқ эди. Бундай сиёсат мустам-

¹ Бекмаханов Е.Б. О социально-экономических последствиях присоединения Казахстана к России /Большевик Казахстана/, 1946. № 11-12; ўша муаллиф, К истории взаимоотношений Казахстана со среднеазиатскими ханствами. /Большевик Казахстана/, 1947. №5; ўша муаллиф, Возникновение капиталистической промышленности и зарождение рабочего движения в Казахстане. /Ученые записки Казахского гос ун-та. Сер. ист. 1950. т. 13. А., Жамгерчинов Б.Д. К вопросу о присоединении Киргизии к России. /Известия Киргизского филиала АН СССР. Вып.7. Ф., 1947; Нейштадт С.А. К вопросу об экономике колониального Казахстана. /Известия АН Казахской ССР/, Сер. Эконом. Вып. 1. 1949. № 65; Зимма А.Г. Земельная политика царизма в Киргизии. /Труды Киргизского пединститута.Т.2. Вып.2. Ф., 1947. 23-52-б.; Лачко А.Ф. Из истории общественно-экономических отношений у киргизов в конце XIX ив начале XX века /Труды ИЯЛИ Киргизского филиала АН СССР/ Вып 3. Ф., 1952; Хасанов А. О присоединении северных киргизов к России /Вопросы истории/, 1950. № 7.; Турсунбаев А. Роль русского народа в социалистическом преобразовании Казахстана /Вестник АН Казахской ССР/, 1947. №1-2. Ўша муаллиф. Историческое значение присоединения Казахстана к России. /Большевик Казахстана, 1951, № 6.

² Зимма А.Г. Земельная политика царизма в Киргизии. 25-6.

лакачи давлатлар тажрибасида одатдан ташқари ҳодиса ҳисобланмайди. Бундан ташқари, марказий Россия буржуазияси Туркистон маъмурияти чиқимларининг юқори ёки пастлигига қарамасдан, деҳқонлар ва ишчи меҳнаткашлар ҳисобидан чўнтақларини қаппайтиришни сира унутмас эдилар.

«Ўзбекистон халқлари тарихи»нинг биринчи нашри ҳақида чалқаш, мангиқсиз фикрлар бисёр. Жумладан, китобда ўлканинг капиталлаштирилишга ҳаддан ташқари ортиқча аҳамият ажратилган, дейилса, яна бошқа ерда «қўшиб олиниш» арафасидаги Ўрта Осиё халқларининг синфий курашлари акс эттирилиб, маҳаллий аҳолининг чор истилочиларига қарши кураши русларга қарши кураш билан аралаштирилиб юборилганки, буни тарихий ҳақиқат ва сиёсий адолатнинг очиқ бузилиши сифатида баҳолаш мумкин, деб кўрсатилган. Бу фикрларни Россия мустамлакачилиги билан боғлиқ барча ҳодисаларни ижобий баҳолашга одатланган Соли Ражабов илгари суради¹.

«Вопросы истории» журналининг таҳрир ҳайъати 1953 йил август сониди И.С.Брагинский, С.Ражабов, В.А. Ромодиннинг «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши масаласига доир» мақоласини эълон қилди. Унда «Ўзбекистон халқлари тарихи» китобининг биринчи нашри иккинчи китобида келтирилган қабилалараро тўқнашувларнинг камайганлиги ҳақидаги маълумотлар тарихий ҳақиқатга зид, зеро, Насруллохоннинг феодал тарқоқлик ва йирик феодалларнинг сепаратизмини тугатиш бўйича барча ҳаракатлари ҳеч қандай натижа бермаган эди, деб уқтирилади. Мақолада шунингдек, ҳозирги Ўзбекистон жойлашган ҳудудда истилодан олдин халқ хўжалигида юксалишга эришилганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам шубҳа остига олинади. Мақола муаллифлари «зўрлик билан қўшиб олиш» билан «қўшилиб кириш» натижаларини аралаштирмасликни маслаҳат бериб, маҳаллий аҳолининг Россия таркибига киритилиши масаласига дифференциал ёндашиш зарур деб уқтирадилар. Чунки кўпгина Ўрта Осиё ерлари учун Россия таркибига кириш ихтиёрий асосда устувор бўлган эмиш². Дифференциал ёндашув масаласига ке-

¹ Ражабов С. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши... Т., 1959.8-б.

² Брагинский И.С., Раджабов С., Ромодин В.А. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России. /Вопросы истории/, 1953. 8-сон. 21-40-б.

ладиган бўлсак, ана шу мақола муаллифларининг ўзлари бу усулга мутлақо амал қилмаганликларига амин бўламиз.

«Вопросы истории» журнали таҳририяти ташаббуси билан бошлаб юборилган мунозара Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг «қўшиб олиниши прогрессив аҳамиятга» эга эканлигини «тўғри» тушунишга ёрдам бериш учун атайин ташкил этилган тадбир эди. Гуё ана шу баҳс жараёнида бу тарихий ҳодисага марксча-ленинча баҳо берилган бўлиб, унда кўп миллатли Россия империяси ҳаётида рус халқининг маҳаллий халқларга инқилобий таъсир кўрсатиш бўйича хизматлари очиб берилган эди¹. Ўша даврда албатта, хўш, марксча-ленинча баҳонинг тўғрилигига, инқилобий тўнтариш усули энг тўғри йўл эканлигига ким қафолат бера олади, дейдиган одамнинг ўзи йўқ эди. Шубҳасиз, марказ топшириғи билан ўтказилган бу тадбир чоризм мустамлакачилик сиёсатининг чиркин хусусиятларини яшириш орқали, совет империясининг «миллий сиёсатини» безаб кўрсатишга интилишдан бошқа нарса эмас эди.

Табиийки, бундай шароитда Кавказ, Ўрта Осиё ва Қозоғистон Россияга «қўшиб олинишининг прогрессив оқибатлари» муаммосини тадқиқ этиш ва ёритишда республика илмий марказлари, қардош республикаларнинг фан ва маданият арбоблари «фаол иштирок этдилар». Жумладан, аҳолиси рус бўлмаган ҳудудларнинг Россияга «қўшиб олиниши муаммолари» билан шуғулланувчи илмий жамоатчиликнинг диққат-эътибори таниқли адиб Мирза Иброҳимовнинг 1949 йили «Литературная газета»да босилган чиқишига жалб этилди. Бу мақолада кўпгина шарқшуносларнинг хатоси «улар Шарқ халқлари адабиётини улуғ рус адабиётидан шу кунга қадар айрим ҳолда ўрганаётганликларидадир» дейилади.

Россия билан тарихий алоқалар ўрнатилмаганда ва рус маданиятининг эзгу таъсири бўлмаганда, Шарқимиз халқлари адабиётининг Мирза Фатали Охундов, Абай, Аҳмад Дониш, Тўқай каби намёндалари етишиб чиқмаган бўларкан².

Мирза Иброҳимовнинг бу чиқиши ЎзССР Фанлар академияси гуманитар фанлар бўлими 1949 йил 21-27 апрел кунлари Тошкентда ўтказган кенгайтирилган йиғилиши билан

¹ Вопросы истории. 1950.7-сон: 1951. 7, 9-сонлар.

² Литературная газета. 1949. 20 апрел.

бир вақтга тўғри келди. Ушбу анжуман қатнашчилари Ф.Энгелснинг 1851 йилнинг 23 майида Марксга ёзган хатида билдирилган Россиянинг Шарқ мамлакатларига нисбатан «прогрессив роли» тўғрисидаги машҳур мушоҳадасини рўқач қилиб, Ўрта Осиё халқларининг ўзига хос маданиятига азалдан рус халқининг, унинг илғор маданиятининг таъсирини исботлашга уринган эдилар¹.

Эмишки, рус халқи билан мулоқот, хоризмдан фарқли ўлароқ, Ўрта Осиё меҳнаткаш оммасининг ўзлигини англашига ёрдам бериб, уларнинг мустақиллик ва озодликка интилишини шакллантирибди. Рус инқилобий-демократик тафаккури уларни разолат, зулм ва жаҳолатга қарши курашга чорлаган, илғор рус адабиёти Ўрта Осиё халқлари адабиётига ижобий таъсир кўрсатиб, патриархал-уруғчилик ва қабилачилик чекланишларни тугатишга, янги адабий жанрларнинг ва демократик тамойилларнинг ривожланишига ёрдам берган деган уйдирма гоёлар тарихнавислик тадқиқотларининг ўзагини ташкил эта бошлади. Халқлар ўртасида юзага келган иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатлар туфайли улар бир-бирига ўзаро таъсир ўтказиши тўғрисидаги ҳаётий ҳақиқатни ҳеч ким эсга олмас, эслаганларнинг эса шўрига шўрва тўкиларди.

Худди шу тарзда, КПСС МК Украинанинг Россияга қўшилишининг 300 йиллигига бағишланган тезислари бу муаммони «марксча-ленинча тушунишга», яна бир «туртки», «йўл кўрсатувчи маёқ» бўлди. Бу тезислар ҳам айрим олимларнинг тадқиқотларида ўрни келса, келмаса ишлатилди бошланди².

Шундай қилиб, Россиянинг ва рус халқининг прогрессив роли ҳақидаги қайта-қайта такрорланаётган мадҳиялар аслида рус бўлмаган халқларни марказга тоат-итоатда тутиб туриш, уларнинг миллий онгини кишанлаш мақсадида махсус ташкил этилган мафкуравий босқинчиликдан бошқа нарса эмасди. 1954 йилда А.Я.Якуниннинг Ўрта Осиё ва

¹ О марксистско-ленинском освещении истории и истории культуры народов Узбекистана. УзССР Фанлар академияси гуманитар фанлар бўлимининг кенгайтирилган йнгилиши стенографик ҳисоботи. 21-27 апрел. 1949 й. Т., УзССР ФА нашриёти, 1951. 216-б.

² Тезисы о 300-лети воссоединения Украины с Россией (1654-1954) М., Госполитиздат. 1954.

Қозоғистон халқларининг ўтган асрнинг иккинчи ярмидаги иқтисодий ва сиёсий аҳволи тўғрисидаги рисола си босиб чиқарилди¹. Айрим масалаларни тўғри ёритгани ҳолда (хўжалик юритишининг ўтроқ ва кўчманчилик усули қўшиб олиб борилгани, ишлаб чиқариш товарлашувининг кучайиши, инглиз-рус муҳолифлиги ва бошқ.), А.Якунин қўшиб олиниш ҳеч қандай босқинчилик хусусиятига эга эмасди, деган хулосани чиқаради. Унинг фикрича, XIX асрнинг иккинчи ярмида «Ўрта Осиё давлатларининг иқтисодий ва сиёсий тараққиёти боши берк кўчага кириб қолган». Муаллиф Ўрта Осиё капиталлашувининг прогрессив аҳамиятига ниҳоятда юксак баҳо бериб юборган.

Биз А.В.Пясковскийнинг ўша даврдаги Ўрта Осиё ишлаб чиқариш кучларининг равнақини рад этиш ҳам, юқори баҳолаш ҳам нотўғри деган фикрига қўшилишамиз². А.Я.Якунин ўз асарида «қўшилиш» натижасида қўлчилик ва аҳоли учун ниҳоятда оғир бўлган феодал тўқнашувлари тугатилиб, гўё Ўрта Осиё халқларининг рус меҳнаткашлари билан дўстлиги мустаҳкамланди, деб таъкидлайди.

Ўрта Осиёлик тарихчиларнинг «қўшиб олиш» мавзусига қўзиқшишининг ортиб бораётганлигини В.Я.Непомниннинг мақоласи ҳам тасдиқлайди. Муаллиф унда гўё инкор этиб бўлмайдиган далилларга асосланиб, Ўрта Осиёнинг Россия таркибига киритилишининг объектив жиҳатдан прогрессив аҳамиятга эга бўлганлигини исботлашга уринади³. «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг иккинчи боби (2-т., II китоб, 1956) ҳам шу муаллиф қаламига мансуб бўлиб, бутунча «қўшиб олиниш» муаммосига бағишланган. В.Я.Непомнин Ўрта Осиёнинг нисбатан тез истило этилиши сабабини, бу ердаги давлатларнинг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қолоқлиги, аҳолининг кўпи пассив кузатувчи бўлиб қолганлиги, маҳаллий савдогарларнинг очикчасига ва яширин қўллаб-қувватлаши ва ҳарбий ишнинг ниҳоятда ибтидоий ҳолатда қолиб кетганлиги билан изоҳлайди. У Ўрта Осиё

¹ Якунин А.Ф. Народы Средней Азии и Казахстана во второй половине XIX века. Присоединение Средней Азии к России. КПСС МК қошидаги Олий партия мактабида ўқилган лекция. М., 1954. 21-б.

² Пясковский А. В. К вопросу о прогрессивном значении присоединения Средней Азии к России. /Вопросы истории/ 1959. 8-сон. 24-25-б.

³ Непомнин В.Я. Прогрессивное значение присоединения Средней Азии к России. /Известия АН УзССР/, 1954. 1-сон. 41-61-б.

халқлари ижтимоий, сиёсий ва миллий зулм остида бўлганликларини таъкидлайди. Бизнинг фикримизча, мустамлакачиликка қарши ҳаракатни фақат феодал-клерикал исёнчилар ва ташқаридан олиб борилган панисломчилик ташвиқоти билан боғлаб кўрсатиш тўғри эмас¹. Бу ерда мутлақо бошқа-бошқа икки нарса, яъни халқ оммасининг чор истилосига қарши олиб борган ҳаракати билан реакцияон руҳдаги миллий чекланиш ҳаракати аралаштириб юборилгати. Жаҳон реакциясининг кўринишларидан бири сифатида юз кўрсатган чоризмга қарши, чор Россиясининг ҳарбий феодал империализмига қарши² фақат рус меҳнаткашларигина эмас, балки империянинг чекка ўлкаларида — мустамлака мамлакатларида ҳам кураш олиб борилган.

1954 йилда «Ўзбекистон коммунисти» журналида В.Я.Непомниннинг «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг тарихий аҳамияти»³ деган мақоласи эълон қилинди. Бу республика партия органлари марказнинг кўрсатмасига «лаббай» деб, «бу муаммони самарали тадқиқ этишга катта эътибор билан қараганлигидан» далолат беради.

Худди шу даврда тарихчилар Ўрта Осиё ва Россия халқлари ўртасидаги дўстлик алоқаларининг «сарчашмалари» ва бу дўстликнинг мунтазам равишда мустаҳкамланиб бораётгани тўғрисидаги қатор асарларини эълон қилишди. Бу мавзунини Ўрта Осиё тарихчиларидан С.А.Ражабов, З.Ш.Ражабов, А.М.Аминов тадқиқ этишган⁴.

Барча тадқиқотчилар яқдиллик билан Россия ва Ўрта Осиё халқлари ўртасидаги дўстлик алоқалари азалий эканлигини ис-

¹ История Узбекской ССР. Т. 2. Т., 1956. 98-100-б.

² Ленин В.И. ТАТ.Т.3.

³ Непомнин В.Я. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг тарихий аҳамияти. /Ўзбекистон коммунисти/. 1954. 4-сон.

⁴ Раджабов С.А. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Т., 1955; Раджабов З.К. К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом. Д., 1954; Аминов А.М. Торговые отношения Средней Азии с Россией в XVI - XIX вв. Т., 1952; Непомнин В.Я. К вопросу об исторических корнях дружбы узбекского и русского народов. (Нерушимая дружба. К 300-летию воссоединения Украины с Россией). Т., 1954; Перепелкина Л.А. О влиянии культуры русского народа на культуру Туркестанского края. /Труды САГУ. Вып.Кн.5. 1954; Калдыров П.К. Прогрессивная роль русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии./ Сб. студенческих работ САГУ/ Вып.2. 1951.

ботлашга уриниб, иқтисодий, айниқса, савдо ва сиёсий муносабатларнинг бошланиш даври ҳақида «батафсил» сўз юритадилар. Улар ўз фикрларини, Ўрта Осиё ва Россия элчихоналари ўртасида савдо-дипломатик алоқалари йўлга қўйилган бўлиб, бухоролик ва хивалик элчилар Москвага ташриф буюриб туришганлиги, яъни давлатлараро муносабатлардаги табиий ҳолат билан исботлашга уринадилар¹.

Кўшни мамлакатлар ўртасида табиий равишда вужудга келадиган ва ривожланадиган ана шу одатдаги муносабатларга ҳам сиёсий тус берилиб, «буюк рус халқи билан дўстлик» ифодаси сифатида талқин этилар ва бу дўстлик қўшилиш билан якунланганлиги тарихий зарурат эканлигини исботлашга бугун ақлий ва илмий «иқтидорлари» сарф этиларди.

Совет тарихчиларининг 1955 йилда бўлиб ўтган Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг Октябргача тарихига бағишланган илмий сессияси иштирокчилари Ўрта Осиёда капиталистик муносабатларнинг ривожланишини «қўшиб олиниш»нинг оқибатларидан бири сифатида талқин этишди. А.Ф.Якуниннинг маърузасида: «Деҳқон хўжалигига ва қозоқ кўчманчилари ҳаётига капитализмнинг кириб келиши нисбатан тез бошланиб кетди. Бойларнинг хўжалиги умумроссия ва халқаро бозорга ишлаб бошлагач, бу хўжалик тобора товарлашиб борар эди. Ўзбекларда эксплуатациянинг феодал усуллари қўлланилганига қарамай, пахтачилик капиталистик характер (бозорга чиқиш) касб этди», дейилади².

Бу сессияда феодал сепаратизмнинг ва халқ хўжалигидаги парчаланишнинг тугатилиши Ўрта Осиё халқларининг таркиб топишига қулай шароит яратди, деб таъкидланади. Масалан, А.М.Боҳоутдинов «ўзбек халқининг иқтисодий бирлигининг вужудга келиш жараёни капиталистик муносабатлар ривожланиши туфайли кучайди»³, — деган ақидани илгари суради. Сўзга чиққанларнинг бир қисми ўз қарашларини исботлаш учун қизиқарли, илмий аҳамиятга молик ҳужжатларни келтирган бўлса, бошқа бир қисми марксча-ленинча назария қоидаларини қайд этиш ва зўрма-зўраки

¹ Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг октябргача тарихига бағишланган илмий сессия материаллари. 1955. 200-б.

² Ўша ерда. 207-б.

³ Ўша ерда.

далилларни «асослаш»га уринишдан нарига ўта олмадилар. Шу боис Ўрта Осиёнинг инқилобгача даврдаги тарихининг айрим масалалари юзасидан, хусусан, Ўрта Осиё халқларининг миллат сифатида шаклланиши борасида ягона фикрға кела олмадилар. Бу борада тадқиқотларни давом эттириш ҳақида келишиб олинди холос.

1955 йилда, худди ўша бирлашган илмий сессия ўтказилган йили, СССР Фанлар академияси нашриётида ЎзССР Фанлар академиясининг биринчи президенти Т.Н.Қори-Ниёзийнинг «Совет Ўзбекистони маданияти тарихининг очерклари» китоби чоп этилди. Партия XX съезди арафасида чиққан бу асар Ўрта Осиёнинг Россияга «қўшиб олиниши»нинг прогрессив оқибатларини тадқиқ этишга комплекс ёндашилган, деб баҳолашни мақсад қилиб қуйилган эди. Китобнинг биринчи қисмидаги боблардан бирида Туркистоннинг Россияга «қўшилишининг прогрессив аҳамияти»га тавсиф берилган. Бу бобда «қўшиб олиниш» маданият ривожига «ижобий таъсир» кўрсатганлигини таъкидлаб, муаллиф Россияга «қўшилиш» туфайли Туркистон халқлари маданияти тараққиётида гўёки юзага келган икки тамойил: чоризм ва маҳаллий феодал-клерикал реакция кучларининг феодал ва феодал-патриархал муносабатларни, халқ оммасини илмсизлик ботқоғида сақлаб қолишга интилишини ва иккинчидан, Туркистон жамияти илғор намоёндаларининг халққа яқин, унинг орзу-ҳавасларини акс эттирувчи миллий маданиятни ривожлантиришга интилишини кўрсатиб беришга ҳаракат қилган.

Аслида партия буюртмаси билан тайёрланган ва эълон этилган ўз асарида атоқли олим, академик Қори-Ниёзий шўролар тутқини даврида Ўзбекистон маданияти тарихини холисона ярата олмади ва ярата олмади ҳам.

Россиянинг Туркистонни босиб олиши ва ўз ҳукмронлигини ўрнатиши муаммосига доир Октябрь «инқилоб»идан то мутлоқ ҳукмрон коммунистик партия XX съездигача бўлган давр тарихнавислиги кўп қиррали ва кенг миқёсли мавзудир. Унинг шаклланиши ва ривожланишига Москва ва Ленинграднинг, республика ва ўлкаларнинг (ўша даврга хос атама билан айтганда, буюк Совет Социалистик Республикалари Иттифоқининг) олимлари ҳисса қўшишди. Ўша давр тарихнавислигида катта ҳажмдаги илмий ишлар йўлга қўйилди, кўпгина тарихий ҳужжатлар ўрганилиб, кенг халқ оммасига етказилди. Аммо бу тарихий далиллар, воқеа ва ҳодисалардан

чиқарилган хулосалар «қизил империянинг» зуғуми билан изоҳланади. Зеро, бу асарларда фақат Россия, «буюк» рус халқи бошқа халқларга эзгулик олиб келди, уларни тараққиёт сари етаклаб борди, бундан бошқа ҳар қандай бошқа йўл «кичик» халқлар учун хавfli ва ҳалокатли эди, деган таги пуч гоёлар илгари сурилган эди. Ҳамма хулосалар айлантириб келиниб, «халқларнинг буюк дўстлиги» назариясига боғланар, бироқ, бу дўстлик бир томонлама талқин этилар (И.С.Брагинский, С.Ражабов, М.Иброҳимов кабилар) уларда «мамлакатнинг кўп тилшилиги, миллатлараро ўзаро таъсир жиҳатидан, маданий ранг-баранглик жиҳатидан дунёнинг мислсиз бир бўлаги эканлиги ҳақида оғиз кўпиртирилиб, иккинчи томондан, у умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан ва миллий ўзига хослик жиҳатидан ҳам ўз ўрнига, мавқеига эга эканлиги унутиб қўйилар эди.

Совет Иттифоқи Коммунистик Партиясининг XX съезди, унинг қарорлари совет тарихнавислиги ривожининг шунчаки янги даврини бошлаб берди. Четдан қараганда совет тарихчиларининг ижодий фаоллиги, улар олиб бораётган тадқиқотларнинг илмийлиги бир қадар кучайди, ўрганилаётган муаммолар доираси кенгайди, жамоа бўлиб тадқиқотлар ўтказиш миқдори нисбатан ошди.

Партия XX съезидан кейинги «иқлим ўзгариши» ўлароқ тарихий жараённи идрок этишда, мушоҳадасида «эркинлик» юз берди. Ўша давр тарихшунослиги қайд этади: Ўрта Осиёни Россия томонидан босиб олиниши муаммосига оид тарихий тадқиқотларнинг сифати кўтарилди, нашрлар сони кўпайди. Тарихчилар Тошкент, Душанбе, Фрунзе, Москва каби шаҳарлардаги архив фондларидан кенгроқ фойдалана бошладилар, бу эса асарларнинг сифатига ижобий таъсир кўрсатмай қолмади. У ёки бу ҳодисаларга метафизик ёндашув, ёлгон талқин ўз ўрнини диалектик усулга бўшатиб берди. Ҳодисаларнинг тараққиёт йўлини эмас, кўпроқ уни белгиловчи омил ва сабабларни тўлиқ ўрганиладиган ва ҳисобга олинадиган бўлди.

Аммо, бу ҳолатда сунъийлик мавжуд. Олимларни кишанлаб турган биргина занжир қолди. Тадқиқотчилар марксизм-ленинизм классикларининг «бой» меросини ва партиянинг «йўналтирувчи» ҳужжатларини ўрганиб, ўз илмий хулосаларини ана шу «қизил ип»га тизишга мажбур эдилар. Ўша давр шароитида бошқача йўл тутиш мумкинлигини ҳатто ҳаёлга ҳам келтириб бўлмасди.

50-60-йиллар тарихнавислигида Туркистоннинг босиб олиниши ва зўрлик билан Россия таркибига киритилиши муаммосига тааллуқли ранг-баранг ва кенг қўламли материалларни ўрганар эканмиз, тарихий тафаккурни сиёсийлаштириш учун ҳаракат қилинганлигини сезмасликнинг иложи йўқ. Иттифоқнинг, Совет Шарқининг тарихчилари ва жамиятшунослари тарихий тараққиёт муаммоларини ўрганиш юзасидан хорижий ҳамкасблари билан алоқа ўрнатиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари «исходий тафаккур»нинг янги босқичга кўтарилишига омил бўлди. Бу борада 1957 йилнинг 4-11 июн кунлари СССР Фанлар академияси ва ЎзССР Фанлар академияси ташаббуси билан Тошкентда чақирилган шарқшунос олимларнинг I Бутуниттифоқ анжумани хусусида алоҳида тўхталиб ўтиш зарур. Анжуман ишида Москва, Ленинград, Россия Федерациясининг бошқа шаҳарларидан, қардош Ўрта Осиё республикаларидан, Кавказорти ва Қозоғистондан келган олимлар иштирок этишди. Бир қатор социалистик мамлакатлар — Хитой Халқ Республикаси, Корея Халқ Демократик Республикаси, Мўғилистон Халқ Республикаси, Чехословакия, Польша, Руминия, Булгория олимлари меҳмон тариқасида қатнашдилар.

Анжумандаги маърузалардан бирида: Ўрта Осиёнинг Россия таркибига кириши, тарихан ижобий ҳодиса бўлишига қарамай, унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини ёритишда иккита хато тамойил намоён бўлаётганлиги, яъни бир томондан бу ҳодиса фақат қора бўёқларда ифодаланиб, «қўшилишнинг объектив прогрессив жиҳатлари кўрсатилмаётгани» бўлса, иккинчи томондан — чоризмнинг мустамлака сиёсатининг моҳияти тўғрисида лом-мим дейилмаслиги ва бу билан мустамлакачилик ва миллий зулм билвосита оқланиб, «мустамлакачиликнинг тараққийпарварлик аҳамияти ҳақида бўлмағур афсоналарнинг вужудга келаётгани таъкидланди¹. Пайпаслаб, пардозлаб айтилган бўлса-да, ўша даврга нисбатан бу анчагина дадил мушоҳада эди.

Шарқшуносларнинг I Бутуниттифоқ Тошкент анжумани Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Кавказорти халқларининг инқи-

¹ 1957 йил 4-11 июн кунлари Тошкентда бўлиб ўтган шарқшуносларнинг I Бутуниттифоқ анжумани материаллари. Т., 1958. Бир йил аввал анжуман арафасида унинг тезислари босиб чиқарилган эди: Шарқшуносларнинг биринчи Бутуниттифоқ анжумани. Маърузалар ва ахборотлар тезислари. Т., 1957.

лобдан аввалги тарихи сингари муҳим ва мураккаб бир мавзунинг тарихчилар томонидан чуқурроқ ўрганилишига йўл очиб берди, мустамлака ўлкаларнинг Россия империяси таркибига киритиб олинишини ёритиш ва баҳолашда мавжуд нотўғри тамойилларни оз бўлса-да тузатиш учун, тарихий жараёнга метафизик ёндашувдан қочиш учун бир мунча имконият яратиш берди.

1956-1957 йилларда Ўрта Осиё ва Қозоғистон миллий республикалари академиясининг тарих, археология ва этнография институтлари томонидан умумлаштирувчи аҳамиятга эга бўлган «Ўзбекистон ССР тарихи», «Қирғизистон тарихи», «Қозоғистон ССР тарихи», «Туркменистон ССР тарихи» асарлари нашр этилди¹.

Булардан бироз аввалроқ эса Б.Ф.Гафуровнинг «Тожиқ халқи тарихи» китобининг янги наشري чоп этилган эди².

Худди ўша йиллари куйидаги монографик тадқиқотлар: Е.Б.Бекмахановнинг «Қозоғистоннинг Россияга қўшилиши», Б.Д.Жамгерчиновнинг «Қирғиз халқи тарихидаги муҳим босқич. Қирғизистоннинг Россияга қўшиб олинишининг 100 йиллигига» ва «Қирғизистоннинг Россияга қўшилиши» босиб чиқарилди. А.В.Пяковскийнинг «Туркистондаги 1905-1907 йиллар инқилоби», Ф.Азадаевнинг «Тошкент XIX асрнинг иккинчи ярмида. Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тарих очерклари» китобларини³ ҳам юқоридагилар жумласига киритиш мумкин.

«Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг прогрессив аҳамияти»га бағишлаб 1958 йили Тошкентда ўтказилган

¹ Ўзбекистон ССР тарихи, т.1, 2-китоб, Т., 1956; История Киргизии, Т.1-П, Ф., 1956.; История Казахской ССР с древнейших времен до Октябрьской социалистической революции, Т.1. А., 1957; История Туркменской ССР с начала XIX века до Великой Октябрьской социалистической революции, Т.1. 2-китоб, А., 1957.

² Гафуров Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции, 1917 г. М., 1955; Кейинроқ жамоа муаллифлигидаги «История таджикского народа» чоп этилди. Т. 1-П. М., 1963.

³ Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. М., 1957; Джамгерчинов Б.Д. Важный этап из истории киргизского народа. К столетию присоединения Киргизии к России. Ф., 1957; Пяковский А.В. Революция 1905 - 1907 гг. в Туркестане. М., 1958; Азадаев Ф. Ташкент во второй половине XIX в. Очерки социально-экономической и политической истории. Т., 1959.

Бирлашган илмий сессия мазкур муаммони «янада самаралироқ» тадқиқ этиш учун «янги имкониятлар» яратиб берди. Унинг ишида ҳам марказдан — Москва ва Ленинграддан, шунингдек, қардош республикалардан келган, Ўрта Осиё халқларининг Россия давлатига «қўшилиши» муаммолари билан шуғулланувчи олимлар иштирок этишди. С.Ражабов сессияда қилган маърузасида Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон тарихига доир жамоа бўлиб ёзилган асарлар ва алоҳида монографиялар хусусида тўхталиб, уларда Ўрта Осиёнинг Россияга «қўшилиши» муаммоси аввалги нашрларга нисбатан фарқланишини уқтирди. Танқидий мулоҳазаларни ҳисобга олган муаллифлар аввал йўл қўйилган хатоликларни тузатишганини таъкидлади. Ушбу маърузада Туркистоннинг Россияга «қўшиб олинishi» илмий изланишларда старли даражада ёритилганлиги: Ўрта Осиё ерларининг Россияга «қўшилиши» тўғрисида махсус боблар мавжудлиги, Россия давлатининг Ўрта Осиёга сиёсий ва иқтисодий томондан қарам қилиниши масалалари ёритилганлиги, шунингдек, истилодан кейинги ўзгаришлар ва инқилобий ҳаракат муаммолари четлаб ўтилмаганлиги қайд этилди¹.

Мазкур сессияга тайёргарлик арафасида вақтли матбуотда 80 дан ортиқ мақолалар эълон қилиндики², натижада бу анжуманга кенг жамоатчиликнинг эътибори ҳам жалб этилди.

Сессия олимлар ўртасида Ўрта Осиё халқларининг Россия таркибига киритилишига доир умумий масалалар бўйича мавжуд баҳсли масалалар юзасидан «ягона» хулосага келиш имконини берди.

Жамоа муаллифлигида ёзилган баъзи асарларда «қўшилишнинг прогрессив оқибатлари» билан бир қаторда, эътибор чоризмнинг ўлкада олиб борган мустамлака сиёсатининг реакцион жиҳатларига ҳам қаратилди. Масалан, «Тожик халқи

¹ Ражабов С. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши. Маъруза. /Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг прогрессив аҳамиятига бағишланган бирлашган илмий сессия/. Т., 1959. 11-12-б. Аввалроқ шу муаллифнинг «Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии» китоби ҳам чоп этилган эди. Т., 1955.

² Ланда Л., Азадаев Ф. Яркое свидетельство дружбы народов. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг прогрессив аҳамиятига бағишланган бирлашган илмий сессиянинг якунларига доир. Звезда Востока, 1959. 7-сон. 112-120-б.

тарихи» (1964 й.) китобида таъкидланишича, «босиб ва қўшиб олиш натижасида Ўрта Осиё чоризмнинг ҳуқуқсиз мустамлакасига айланди. Чоризмнинг Ўрта Осиёдаги сиёсати реакцион, агрессив, мустамлакачилик сиёсати бўлган. Чоризмнинг Ўрта Осиё халқларига муносабати ҳукмронлик ва истибдод, метрополия ва мустамлака сиёсати эди. Чоризм рус бўлмаган халқларнинг зулмқори ва жаллоди эди»¹. Совет тарихчилари зўрлик билан Ўрта Осиёни Россия давлатига қўшиб олишнинг оқибатларини ўрганишда ҳодисаларни диалектик нуқтаи назардан кўриб чиқишга ҳаракат қилишади. Қўшиб олинининг салбий оқибатлари ҳам, ижобий томонлари ҳам бир хилда ҳолислик билан ҳисобга олинмаса, бир томонга оғиб кетиш рўй берса, субъективизмга, бинобарин тарихий ҳақиқатнинг бузиб кўрсатилишига олиб келади.

Авваллари тарихчилар ўз хулосаларини тасдиқлаш, исботлаш учун ўзларига мос биронта далилни танлаб олар эдилар. Бошқа «номатлубларини» эса инкор этардилар. Тарихга диалектик ёндашув масаласи Россия давлатининг хўжалик ҳаётида капитализмнинг аҳамияти ҳақида В.И.Лениннинг қуйидаги таърифида ҳам ўз ифодасини топган: «Бу ролнинг прогрессив эканлигини эътироф қилиш билан бирга, капиталнинг салбий ва хунук томонларини ҳам, капитализмга хос бўлган чуқур ва ҳар томонлама ижтимоий зиддиятларни ҳам батамом эътироз қилиш мумкин»².

Ўрта Осиёнинг Россия таркибига киришининг прогрессив аҳамиятига бағишланган Бирлашган илмий сессияда бошланиб кетган баҳс ва мунозаралар совет тадқиқотчилари томонидан тадқиқ этилиши зарур бўлган муаммоларни аниқлаштириб олишга ёрдам берди.

Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi ва унинг оқибатлари тарихнависидаги мавзуга бағишланган мақола «ЎзССР Фанлар академияси хабарлари»нинг 1959 йилги иккинчи сонидида эълон қилинди. Таҳририятнинг таъкидлаб кўрсатишича, «Туркистон, Бухоро ва Хива қишлоқ хўжалигига капитализмнинг кириб келиш даражаси ва бунинг оқибатлари, Туркистон ишчилар синфи отрядининг, айниқ-

¹ История таджикского народа. Т.2. 2-китоб, М., 1964. 142-б.

² Ленин В.И. ТАТ. Т.3., 676-б.

са, маҳаллий ва миллий кадрлар ҳисобига таркиб топиши ва ривожланиши жараёни, «қўшилиш» даврида ва ундан кейин кенг меҳнатқашлар оммасининг синфий ва миллий ўзлигини англаш даражасининг ўсганлиги каби муҳим масалалар етарли даражада тадқиқ этилмаган. Олимлар орасида Ўрта Осиёда ўзбек ва бошқа буржуа миллатларининг шаклланиш даражаси тўғрисида фикрлар бирлиги йўқ. Ўрта Осиё табиати ва тарихини ўрганишда рус илмининг қўшган ҳиссасини очиб берувчи ва умумлаштирувчи тарихнавислик асарлари деярли яратилмаган. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги айрим миллий ҳаракатларнинг тарихи ва ижтимоий моҳияти, уларнинг Ўрта Осиёдаги миллий озодлик кураши, умуман Россиядаги инқилобий ҳаракатлар билан алоқаси ҳали яхши ўрганилмаган»¹.

50-йилларнинг охирига келиб, Туркистонда Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши нуқтаи назаридан тарихий тадқиқотларнинг қуйидаги мавзуларига қизиқиш ортди: товар-пул муносабатларининг чуқурлашуви; деҳқончилик ва чорвачилик хўжалигининг турғунликдан чиқа бошлагани; кўчманчилар ўтроқ ҳаётга ўтиши учун қулай шароитларнинг вужудга келганлиги; эскича ер-сув муносабатларининг бузилиши; қишлоқ хўжалигида ярим пролетариатнинг таркиб топиши; келгиндилар² ва маҳаллий аҳолининг ижтимоий аҳволи; капиталлаштириш таъсири остида деҳқонлар ва ҳунармандларнинг қашшоқлашуви; қишлоқлар ва овулларда синфий зиддиятнинг кучайиши; миллатларнинг шаклланиши учун шарт-шароитнинг вужудга келиши; халқ ҳаракатларининг ижтимоий илдизлари; Ўрта Осиёда саноат-шаҳар про-

¹ ЎзССР Фанлар Академияси хабарлари. Ижт. фанлар туркуми. 1959. 2-сон, 6-7-б.

² Чоризмининг аҳолини кўчириш сиёсати ва Туркистоннинг ижтимоий таркибида рус қароргоҳларининг аҳамияти масаласидаги биринчи ва жиддий тадқиқотлар сифатида А.Н.Гинзбург ва А.П.Фомченколарнинг мақолаларини кўрсатиш мумкин. Гинзбург А.Н. К вопросу о положении рядов пролетариата в Туркестане за счет крестьян-переселенцев. *Общественные науки в Узбекистане*/ 1966, 4-сон. 54-56-б; Ўша муаллиф, Из материалов о положении крестьян-переселенцев в Туркестане. *Общественные науки*/ 1967. 2-сон. 59-60-б. Фомченко А.П. Русские поселения в Бухарском эмирате. Т., 1958; Ўша муаллиф. Русские поселения в Туркестанском крае в конце XIX - начале XX в. Социально-экономический аспект. Т., 1983.

летариатининг вужудга келиши; сиёсий муҳожирлар ва социал-демократик ташвиқотнинг тарқалиши; миллий деҳқонлар орасида марксча мафқуранинг қийин сингиши сабаблари; «қўшилишдан» кейин диннинг таъсир даражаси ва феодал клерикал доираларнинг аҳамияти.

Ўрта Осиё ерларининг бир қисми Россия империясига киритиб олингандан ва хонликлар устидан протекторат ўрнатилгандан сўнг, Ўрта Осиё иқтисодиётида силжишлар юз бердики, булар ҳаётнинг бошқа соҳасидаги ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқ эди. Шу босдан қуйидаги масалаларни тадқиқ этиш долзарб аҳамият касб этган эди: қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини Марказдаги буржуа саноати эҳтиёжларига бўйсиндирилиши; қишлоқ хўжалик хомашёсига дастлабки қайта ишлов берувчи кичик корхоналарнинг ташкил этилиши; темир йўлларнинг иқтисодий аҳамияти; шаҳарларнинг иқтисодий жиҳатдан нуфузининг ортиши; ўлкадаги баъзи туманларнинг биқиклигига чек қўйилиши; маҳаллий ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг умумроссия бозори таъсири остида иқтисодий жиҳатдан ўзгариши; ички ва ташқи савдо, жумладан Афғонистон ва Эрон билан савдонинг йўлга қўйилиши; ирригация тадбирларининг иқтисодий натижалари; саноат соҳасида кон-қидирув, шунингдек, озиқ-овқат ва совунчилик соҳаларининг вужудга келиши; боғдорчилик ва полизчиликнинг ривожланишидаги ўзгаришлар; ипакчиликнинг аҳволи каби масалалар долзарб аҳамият касб этган эди.

Ўрта Осиё аҳолисининг маданий ҳаётидаги ўзгаришлар етарли даражада тўлиқ ўрганилмаган. Қуйидаги масалаларни чуқурроқ ёритишга эътибор берилса ёмон бўлмасди: маҳаллий халқлар адабиёт ва санъати тараққиёти; халқ оғзаки ижоди ва унда Россия мустамлака сиёсатининг ифодаланиши; маҳаллий ва рус маданиятининг ўзаро таъсири; шаҳарлар ва қишлоқ маданий ҳаётининг умумий аҳволи; расмий ҳукмрон доираларнинг Туркистоннинг маданий раванқ топишига қаршилик кўрсатиши; медицина хизматидаги ўзгаришлар; халқ маорифининг аҳволи ва маърифатпарвар зиёлиларнинг мақсади; матбаа ишининг ривожланиши; амалий санъат; кутубхоналар ташкил этилиши; маҳаллий маданий ҳаётни руслаштиришга қаратилган ҳукумат тадбирлари; клерикал дои-

раларнинг Туркистон маданий ҳаётидаги ўзгаришларга қарашини¹.

Туркистонда илмий изланиш ишларининг (жумладан, жўгрофия, маъданшунослик, метеорология, агротехника, топография, зоология, археология, тарих, этнография каби соҳаларда) қандай йўлга қўйилганлиги масаласи тарихчилар учун ниҳоятда қизиқарли мавзу ҳисобланади.

Шунингдек, Туркистонни бошқарув бўйича чоризмнинг маъмурий девонида юз берган ўзгаришлар, хонликларга ва уларга ярим тобе бўлган туманлардаги бошқарув тизими жуда кам ўрганилган. Ўрта Осиё Россия империяси таркибига киритилганидан сўнг бу ерда валюта тизимида юз берган ўзгаришларни ўрганиш ҳам ниҳоятда мароқли мавзудир.

Ташқи сиёсат масалаларини ҳам тугал ўрганиб бўлинган дейиш қийин, масалан, хонликлар ўртасидаги муносабатлар; Ўрта Осиё халқларининг Цинь империяси таркибида истиқомат қилувчи халқлар билан алоқалари; Ўрта Осиёга Россия бостириб киришининг жанубий қўшни мамлакатларга таъсири; Ўрта Осиё ва турк феодаллари ўртасидаги алоқалар; маҳаллий феодалларнинг «панисломчилик» кайфиятлари; Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi масаласининг бошқа мустамлакачи салтанатлар (Англия, Франция, Америка) матбуотида ёритилиши масалаларини оидинлаштириш зарур.

Мамлакатимиз тарихнавислигини тадқиқ этувчи олимларнинг Туркистонда чоризм ҳукмронлиги ўрнатилиши ва бунинг оқибатлари муаммосига қизиқиши объектив жиҳатдан асосли, «уни ҳаётнинг ўзи, жонли, ўзгарувчан объектив дунёни акс эттирувчи илм-фан тараққиёти тақозо этмоқда. Зеро, илм-фаннинг ўзи ҳам шу ҳаётнинг ажралмас бир қисмидир. Илм-фаннинг ҳаёт билан боғлиқлиги, унинг муаммолари ва мавзуларининг қай даражада долзарб эканлиги худди мана шунга боғлиқдир»².

¹ Бу йўналишдаги биринчи уриниш сифатида қуйидаги асарни кўрсатиш мумкин: Перепелицина Л.А. Влияние русской культуры на культуру народов Средней Азии. Т., 1960. (Кўриниб турибдики, тадқиқот бир томонлама ёндашув қусурига эга).

² Борисов Ю.С. Советская историческая наука. М., 1961. 6-б.

Мана шундай гўё мантиқан асосланган муаммо ва вази-фаларни ҳал этишга илмий жамоатчилик сафарбар этилиб, тарих фанининг тўхтаб қолмай, бир маромда «ривожланишини» таъминлайди.

Аслида тарих фани ижтимоий фанларнинг барча соҳалари каби марказнинг ниҳоятда ниқобланган улуғ миллатчилик сиёсати, синфий «хोलслик», илмий изланишда бир ёқлама «материалистик» ёндашиш тузоғидан қутулиб кета олмас эди.

Ушбу ҳолат айниқса Туркистонда Россия тажовузи ва мустамлакачилик ҳукмронлигининг ўрнатилиши ҳамда рус бўлмаган халқларнинг озодлик ва мустақиллик учун кураши ёпиқ ва ғайри илмий мавзулар бўлиб қолганлигида ўз аксини топди.

III БОБ

ТАРИХНАВИСЛИКНИНГ АСОСИЙ ҚИРРАЛАРИ: ИҚТИСОДИЁТ, ИЖТИМОИЙ АҲВОЛ, ИЧКИ ВА ТАШҚИ СИЁСАТ, ОЗОДЛИК УЧУН КУРАШ

Ушбу боб муқаддимаси этиб таъкидлаш лозимки, совет тарихнавислиги марказдан ижтимоий жараёнларнинг ўша даврдаги ҳолатини ўрганиш билан бир қаторда, унинг навбатдаги вазибаларини белгилаш, айниқса, тарихчилар томонидан Россиянинг XX аср бошларида империализм даври муаммоларини ўрганишга даъват этиб, унда «сунъий»ликни сақлашга ҳаракат қилди. Қайд этилдики, урушдан кейинги йилларда совет олимлари Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши ва унинг оқибатлари муаммосининг энг муҳим масалалари юзасидан тадқиқотларни авж олдириб юбордилар. Тарихий тадқиқотларнинг назарий савияси ошди, ёзма манбалардан, архив материалларидан, чет эл адабиётидан кенг фойдаланиладиган бўлиб қолди. «Ўтган йилларда йўл қўйилган хато ва камчиликлардан, ўша вақтларда танқид қилиш мумкин бўлмаган қоидалардан қутула бориб, Россиянинг империализм давридаги ижтимоий-иқтисодий тараққиётни ўрганувчи тарихчилар эндиликда XX аср бошларидаги ватанимиз тарихининг энг мураккаб ва асосий муаммоларига дадил мурожаат этиб, кўп ва самарали ишларни амалга оширмоқдалар»¹. Инқилобгача бўлган Россия давлати, шу жумладан Туркистондаги ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар тарихи билан бир қаторда, биз тилга олган даврда сиёсий ва маданий тараққиёт масалалари юзасидан ҳам илмий тадқиқот ишлари бошлаб юборилди.

60-йилларда эълон қилинган нашрларда «инқилоб»гача бўлган ҳаётнинг ер-сув муносабатлари, чор ҳукуматининг

¹ Тарновский К.Н. Советская историография российского империализма (1917-1962 гг.) М., 1964. 235-б.

Туркистонда олиб борган солиқ сиёсати, молиявий капиталнинг деҳқончиликдаги аҳволга таъсири, кўчиб келган деҳқонларнинг аҳволи, Туркистон пахта саноатида Ўрта Осиё пролетариатининг шаклланиши каби мавзулар тадқиқ этилди¹. Бу муаммоларнинг ҳар бири бугунги кунда ҳам, айниқса, мустақилликка эришилгани нуқтаи назаридан ўрганилса, чуқур илмий тадқиқотлар учун мавзу бўлиб хизмат қилиши мумкин.

60- йилларга келиб, олимларни чоризмнинг мустамлака ҳукмронлиги ўрнатилган даврдан бошлаб то биринчи жаҳон урушигача бўлган даврда Ўрта Осиёдаги иқтисодий тараққиёт билан бир қаторда, Туркистон, Хива, Бухоронинг янги мақоми, айниқса Туркистон генерал-губернаторлигининг устуворлик ҳолати кўпроқ қизиқтира бошлади.

Бу йўналишда А.М.Аминов самарали ишларни олиб борди, XIX аср охири — XX аср бошларидаги Ўрта Осиё иқтисодиётига доир муҳим тадқиқотлар унинг қаламига мансубдир².

Пахта учун ажратилган экин майдонларининг кенгайганлигини тавсиф этар экан, олим пахтачиликнинг ривожланишини ҳақли равишда Туркистоннинг қишлоқ хўжалик минтақаларида капиталистик муносабатларнинг юксалиши билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Бунда «майда деҳқончилик хўжаликлари товар-пул муносабатларига жалб этилиб, бозор асоратига тушиб қолганлиги»³ таъкидланади. Хом

¹ Шукурова Л. Земельно-водные вопросы и налоговая политика царизма в «Положении об управлении Туркестанского края» 1886 г., Научные работы и сообщения общественных наук АН УзССР. 4-китоб, 1966. 225-232-б.; Йулдошев А.М. Банки и положение дехканства в дореволюционном Туркестане. /Известия АН УзССР, сер. Общественных наук/ 1960. 2-сон, 35-40-б.; Гинзбург А.И. Из материалов о положении крестьян-переселенцев в Туркестане. /Общественные науки в Узбекистане/ 1967. 2-сон 59-60-б.; Курбатова И. Из истории формирования кадров пролетариата в хлопковой промышленности Туркестана (конец XIX - начало XX в). /Общественные науки Узбекистана, 1964. 4-сон. 59-60-б.

² Аминов А.М. Торговые сношения Средней Азии с Россией в XVI - XIX вв. Т., 1952; Уша муаллиф. Экономическое развитие Средней Азии со второй половины XIX столетия до первой мировой войны. Т., 1959.

³ Аминов А.М. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России /Известия АН УзССР. Сер. Обществ.-наук., 1959. 2-сон. 13-б.

ашё базасига суянган ҳолда капиталистлар йилдан-йилга тобора кўпроқ пахта тозалаш корхоналарини қурдирдилар. Аммо, уларнинг унумдорлиги Россия марказидагидан анча паст эди. А.М.Аминов ўз тадқиқотларида темир йўл қурилишининг иқтисодий аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтган. Аслида Ўрта Осиё темир йўл қурилиши ҳарбий-сиёсий аҳамиятга эга эканлигидан ташқари, бу ерда амалга оширилган иқтисодий ўзгаришларда ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

1966 йилда А.М.Аминов билан А.Х.Бобоҳўжаев биргаликда ёзган «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг иқтисодий ва сиёсий оқибатлари» номли умумлаштирувчи монография эълон қилинди. Унда чоризмнинг йигирма йиллик босқинчилик ҳаракатлари натижасида хонликларнинг мағлуб бўлишининг асосий сабаблари очиб берилган. Муаллифлар Россия империяси иқтисодий жиҳатдан «анча илғор мамлакат бўлиб, яхши қуролланган армияга эга» эканлигини, хонликлараро ихтилофлардан усталик билан фойдаланиб, улар билан яккама-якка жанг қилганлигини таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, маҳаллий аҳоли иқтисодий ва маданий жиҳатдан жуда қолоқ бўлган, феодаллар меҳнаткашларни эзган, (масалан, Қўқон ҳукумати қирғиз аҳолисига зулм ўтказган) ва ниҳоят савдогарлар қатлами марказий Россия билан савдони йўлга қўйишдан манфаатдор эдилар. Табиийки, маҳаллий аҳоли рус қўшинларини кучоқ очиб кутиб олгани йўқ¹.

А.М.Аминов ва А.Х.Бобоҳўжаев Ўрта Осиё ерларини босиб олишдан асосий мақсад «ортиқча» қишлоқ аҳолисини кўчириб юбориш эмас (зеро, Урал ортида ўзлаштирилмаган ерлар кўп эди), балки Британиянинг босқинчилик сиёсати-га қарши жавоб эди, деб таъкидлашади. Бу нуқтаи назарни асослаш мақсадида савдо ва иммиграцияга доир тегишли маълумотларни келтирадилар².

Тарихчилардан С.Ражабов ва Н.А.Халфин эса, бунга қарши фикрни ўртага ташлайдилар. Улар чор ҳукуматининг Ўрта Осиёга қизиқиши Россиянинг капиталистик тараққиёт йўлига кириши билан боғлиқ бўлиб, унинг савдо-сотик бозорини кенгайтириш ва хомашё базасига эга бўлиш эҳтиёжларидан

¹ Аминов А.М., Бабаходжаев А.Х. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Т., 1966. 22-24-б.

² Уша жойда, 26-29-б.

келиб чиққан, деб ҳисоблайдилар¹. Худди мана шу иқтисодий сабаблар чор самодержавиясининг ўзга ерларга эгалик қилишга ундаганлигини уқдирадилар. Помещчик қатламларининг рус қишлоқларида юзага келган синфий кескинликни юмшатишдан умидворлиги, рус ҳукумати Туркия билан боғлиқ сиёсатида дуч келган омадсизлигини яширишга интилиш каби бошқа сабаблар ҳам йўқ эмасди. Шундай бўлса-да, улар чоризмнинг Ўрта Осиёга бостириб киришига энг асосий сабаб капиталлаштириш зарурати бўлди, деб ҳисоблайдилар.

«Ўзбекистон ССР тарихи» 1968 йилги нашрининг муаллифлари чор Россиясининг босқинчилигини қуйдаги сабаблар билан изоҳлайдилар: «Чор Россиясининг Ўрта Осиёга босқинчилиги сабаби — Крим урушидаги мағлубият ўрнини тўлдиришга интилиш, Яқин ва Ўрта Шарқдаги инглиз-рус муҳолифати ва стратегик аҳамиятга молик мушоҳадалар сабаб бўлган. Ўрта Осиёнинг чоризм томонидан босиб олинишига сабаб бўлган энг асосий туртки Россиянинг реформа бўйича иқтисодий ривожланиши ҳисобланади»². Капиталистлар томонидан ҳеч қандай зугум ўтказилмаганда эди, Петербург ҳукумати 1853-1856 йил урушидаги мағлубиятидан сал вақт ўтмасданоқ, Буюк Британия билан ўз муносабатларини кескинлаштиришга ҳеч қандай жазм қила олмаган бўларди.

Чор Россияси томонидан XIX асрнинг ўрталарида Ўрта Осиё ерларининг босиб олинишининг сабабларини ана шу жиҳатдан изоҳлайдиган тарихчилар В.И.Лениннинг «Россия Европа қисмининг жануби ва жануби-шарқи»³ Кавказ, Ўрта Осиё, Сибир рус капитализмининг мустамлакаларигина бўлиб қолмасдан, айтиш жоиз бўлса, унинг учун чуқур илдиз отиб, энига қараб ўсишига ҳам имконият берганлиги ҳақидаги маълум мушоҳадаларига таянадилар. Бироқ улар бу мулоҳаза Россияда капитализм ривожининг қайси босқичига нисбатан айтилганлигини ва бу гаплар Россиянинг Ўрта Осиёдаги хукмронлигининг қайси палласига тўғри келишини аниқлаштирадилар.

¹ Ражабов С. Присоединение Средней Азии к России (Объединенная научная сессия, посвященная прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России). Т., 1959. 25-б.; Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России. (60-80 годы XIX в.). М., 1965. 137-б.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Т.2. Т., 1968. 14-15-б.

³ Ленин В.И. ТАТ, Т. 3. 595-б.

Лениннинг империализм тўғрисидаги фикрлари эътибор билан ўрганиладиган бўлса, Ўрта Осиё ерларида рус капитализмининг ҳам энига, ҳам бўйига фаол ривожланган давр, ҳарбий босқинчилик бошланган вақтга эмас, балки XIX асрнинг 90-йилларига, Туркистонда чоризмнинг ҳарбий сиёсий ҳукмронлиги тўлиқ ўрнатилиб бўлинган паллага тўғри келганлиги ойдинлашади. Шундан кейингина Ўрта Осиёни интенсив равишда иқтисодий ўзлаштириш бошланиб кетди: темир йўллар қурилди, пахтачилик ва пахта тозалаш саноати равнақ топди, ички бозор тўлиқ эгалланиб, у ташқи иқтисодий манфаатларга бўйсиндирилди.

Шуни ҳам алоҳида айтиш керакки, Ўрта Осиёнинг истило қилиниш давридаги Россия сиёсатини ленинча услубият асосида тадқиқ этиш урушдан анча олдин, 30-йилларда А.Л. Попов томонидан бошлаб берилган эди. Жумладан, у 1934 йида «Босфордан Тинч океани сари»¹, 1940 йилда эса бир йўла яна учта мақоласи билан чиқиб², далилларга дош бера олмаган қоидаларни танқид қилиш билан бир қаторда³, чор Россияси ташқи сиёсатида Ўрта Осиёга алоҳида эътибор тобора ўсиб борганлигини исботлаб берган. Тегишли равишда бу ерга нисбатан инглиз-рус ихтилофи ҳам кучайиб, кескинлашиб борар эди. Муаллиф рус савдоси манфаатларини энг муҳим сабаблардан бири қаторига қўйган ҳолда, чоризмнинг Ўрта Осиёда олиб борган сиёсати вазифалари умуман кенг миқёсли бўлганлигини таъкидлайди. Савдо манфаатлари билан бир қаторда Яқин Шарқдаги вазият билан боғлиқ ташқи сиёсий ва ижтимоий тангликни босқинчилик орқали камайтиришга интилишда ифода топган ички сиёсий майллар мавжуд эди.

А.Л. Попов чоризмнинг 80-йиллардаги хатги-ҳаракатларини ана шу тариқа изоҳлайди. Шуниси ҳам борки, у ташқи сиёсатнинг иқтисодиёт билан боғлиқлиги ҳамини ҳам

¹ Попов А.Л. От Босфора к Тихому океану. /Историк-марксист/ 1934. 3-сон.

² Попов А.Л. Борьба за среднеазиатский плацдарм. /Исторические записки/ 1940. 7-сон. Ўша муаллиф. Из истории завоевания Средней Азии. /Исторические записки/ 1940. 9-сон. Ўша муаллиф. Внешняя политика русского царизма в XIX в. в «кривом зеркале» М.Н. Покровского. Против антимарксистской концепции М.Н. Покровского, М., -Л., 1940.

³ Итоги и задачи изучения внешней политики России. /Советская историография/ М., 1987. 286-б.

бевосита кўринишга эга бўлмайди, деган хулосани чиқариб, ташқи сиёсат кўпинча фақат пировард натижадагина жамиятнинг иқтисодий замири орқали юз кўрсатади, деб ёзади. Попов чоризмнинг ташқи иқтисодий тизимида ички ва халқаро мақсадларнинг пайваста эканлиги ҳақидаги фикрни ўртага ташлайди. Ўрта Осиёдаги чоризм сиёсати омилларини аниқлашда олим унинг иқтисодий асосларини, дворян самодержавиясининг ички майлларини, рус буржуазияси манфаатларини, мустамлакачи салтанатлар ўртасидаги Шарққа алоқадор муносабатларида Ўрта Осиёнинг плацдарм сифатидаги ўрнини ва Ўрта Шарқ минтақасида Англия босқинчилигини ажратиб кўрсатадики¹, буларнинг ҳаммаси биргаликда илм-фаннинг анча олдинга силжиганини билдиради².

Урушдан кейинги йилларда М.К. Рожкова³ ҳам XIX асрнинг иккинчи чорагида чоризмнинг Ўрта Осиёга қараб силжиши сабабларини А.Л. Попов изоҳлари таъсири остида талқин этади. У ўз асарида мустамлакачилик сиёсати учун асосий сабаб буржуазия манфаатлари бўлган эмас, деган хулосани илгари суради. Россия истибдод орқали таназулга юз тутган феодал крепостной тузумини қўллаб-қувватлашни мўлжаллаган эди, деб ёзади муаллиф. Ривожланиб бораётган ишлаб чиқариш билан бозор сифимининг кичиклиги ва ўсиб бораётган таклиф билан эҳтиёжларнинг орқанда эканлиги каби тафовутлар феодал-крепостной тизимига хавф туғдира бошлаган, янги бозорларга эгалик қилишга интилиш чоризм учун ички бозор етишмовчилигини қоплаш учун зарур бўлиб қолган эди.

Шу тариқа, Россиянинг иқтисодиёти ва ташқи сиёсий алоқаларини чуқур ўрганиш таъсири остида бир қатор совет тарихчилари XIX асрнинг ўрталарида Россиянинг Ўрта Осиёга бостириб кириш сабаблари ва бунга туртки бўлган майллар тўғрисидаги мушоҳадаларини ўзгартирдилар. Уларнинг асарларида чоризм Ўрта Осиёни истило қилиши учун иқтисодий омиллар бош сабаб бўлган

¹ Попов А.Л. От Босфора к Тихому океану. /Историк-марксист, 1934, №3.

² Итоги и задачи изучения внешней политики России. 287-б.

³ Рожкова М.К. Экономическая политика царизма на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. и русская буржуазия. М., -Л., 1949.

деган, ақидалар шубҳа остига олинади. М.Н.Рожкова кейинроқ ёзган ўзининг янги асарида XIX асрнинг 40-60-йилларида Россия билан Ўрта Осиё ўртасидаги савдо алоқалари масаласини тадқиқ этар экан, чоризмнинг бу ўлкага нисбатан босқинчилик сиёсати Англия билан рақобатлашув туфайли юзага келган, деган хулосани ёқлаб чиқарди¹. М.К.Рожкованинг Россия билан Ўрта Осиё ўртасидаги иқтисодий алоқалар тўғрисидаги тадқиқоти 1963 йилда Москвада чоп этилган. Бу асар мазкур масалага оид анча тўлақонли рисола бўлиб, иқтисодий алоқалар ҳар икки томон учун ҳам манфаатли бўлганлигини ишонарли кўрсатиб берган.

1969 йилда Тошкентда Г.А.Ҳидоятонинг «XIX асрнинг охири (60-70-йиллар)да Ўрта Осиёда инглиз-рус муносабатлари тарихига доир» монографияси чоп этилди. Бу асар XIX асрнинг охирида халқаро муносабатлар доирасидаги энг мураккаб масалалардан бири — Ўрта Осиёда Россия ва Англия ўртасидаги зиддиятларга бағишланган. Бу моҳиятдан империалистик мамлакатлар ўртасидаги муносабатлар ифодаси бўлиб, империализмга ўтиш даврида бутун капиталистик дунёдаги вазият шундай эди. Британия ва Россия архивларида сақланаётган ва кўпи ҳали бирон ерда эълон қилинмаган ҳужжатларни диққат билан ўрганган Г.А. Ҳидоятон империализм тўғрисидаги ленинча таълимотга суяниб, XIX асрнинг 90-йилларига қадар Россиянинг Ўрта Осиёга кириб бориши аввало, Англияга сиёсий тазйиқ ўтказиш мақсадида, яъни уни Ҳиндистондаги ўз мустамлака ерлари учун зарур эди, деган хулосага келади. Зеро, Россия бу борада муваффақиятга эришса, Англиянинг Қора ден-

¹ Рожкова М.К. Экономические связи России со Средней Азией. 40-60 годы XIX в. М., 1963. 236-б. Шуни айтиш керакки, М.К.Рожкова чоризм мустамлака сиёсатининг сабаблари масаласи билан кўп йиллар шугулланган. Масалан, унинг 1949 йилда Москва—Ленинградда чиқарилган «Чоризмнинг XIX асрнинг иккинчи чорагида Ўрта Шарқдаги иқтисодий сиёсати ва рус буржуазияси» номли тадқиқотида у Николай I нинг Ўрта Шарқдаги сиёсати буржуазия мақсадларига мос келса ҳам, аммо, буржуазия манфаатлари чоризмнинг мустамлака сиёсати учун асосий сабаб бўлган эмас, балки таназзулга юз тутган феодал-крепостной тузумини қўллашга қаратилган эди, деб таъкидлайди.

гиз масаласида ҳам овози ўчган бўларди. Бундан ташқари, Россиянинг ҳукмрон доиралари ишни Англия билан муносабатларни бутунлай узиб юборишни истамас эдилар, чунки улар кўпгина масалаларда, шу жумладан, ташқи савдо масаласида бу мамлакатга қарам эканликларини англаб эдилар. Гап шундаки, Англия рус анъанавий молларининг энг йирик истеъмолчиларидан бири ҳисобланарди. Ўрта Осиё эса Россияга Англияни ўз иттифоқчисига айлантиришга мажбур қилиш учун зарур бўлиб қолганди¹.

Аҳвол 90-йилларга келиб ўзгарди, энди Ўрта Осиё Россия учун иқтисодий жиҳатдан кўпроқ аҳамият касб эта бошлади. Г.А.Ҳидоятон «XIX аср охирида Ўрта Осиёда инглиз-рус муносабатлари тарихига доир» монографиясини ёзиш жараёнида рус матбуотини диққат билан ўрганиб, ундан кенг фойдаланган ҳолда қуйидаги хулосаларни чиқарди:

— 60-80-йилларда рус буржуазияси Ўрта Осиёдаги ўз манфаатларини ҳали яхши тасаввур этмаган ва ҳукумат унга рус — Ўрта Осиё савдо алоқаларини ривожлантириш фойдали эканини тушунтиришга мажбур эди. 1885 йилдан кейин аҳвол кўп жиҳатдан ўзгарди. Энди рус матбуотида янги босиб олинган ўлканинг бойликлари тўғрисида, ундан фойдаланишнинг порлоқ келажаги тўғрисида маълумотлар эълон қилина бошланди. Бироқ шундан кейин ҳам, Ўрта Осиёнинг эксплуатация қилиш тажрибаси орқали рус буржуазияси бу ўлканинг улкан имкониятларига ишонч ҳосил қилиши учун яна кўп йиллар зарур бўлди;

— рус буржуазиясининг, бинобарин, унинг манфаатларини акс эттирувчи рус матбуотининг асосий эътибори бу даврда Болқон ярим оролига ва Қора денгиз минтақасига қаратилган эди. Шу муносабат билан газеталар кўпинча ҳукуматнинг ўз кучларини ҳар томонга сочилиб кетишига сабаб бўладиган, жумладан, бир қадар аҳамиятсиз ҳисобланган — Ўрта Осиё билан боғлиқ тадбирларга сарфланишидан нозилик билдирар эди;

¹ Ҳидоятон Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. 60-70-х гг.) Т., 1969. 42-б.

— 70-йиллар ўртасидан бошлаб рус буржуазиясини Германия билан ихтилоф анча ташвишлантира бошлади. Зеро, бу мамлакат Россиянинг славян мамлакатларида ўз таъсирини ўрнатишга бўлган ҳаракатига тўсқинлик қилибгина қолмай, Россиянинг ички бозорини ҳам ўзига буйсиндириб олишга интилаётган эди¹.

Шу тариқа, Г.А.Ҳидоятлов Россиянинг Ўрта Осиёга бостириб киришига сабаб бўлган омилларда вақтига қараб қандайдир ўзгаришлар бўлганлигини кўрсатади. Яъни, 60-80-йилларда сиёсий манфаатлар иқтисодий қизиқишдан устун турган бўлса, 90-йиллардан бошлаб, иқтисодий манфаатлар биринчи ўринга чиқиб, ўлкани иқтисодий ўзлаштириш бошланди. Фикримизча, бу нуқтаи назар мантиқан тўғри. Негаки, 90-йиллардан бошлаб, Туркистонга босқинчилик ҳужумлари ниҳоясига етган ва Россия ўлкани кенг миқёсда ўзлаштиришни бошлаб юборганди. Кейинчалик бу жараён тўхтовсиз давом этаверди.

Г.А.Ҳидоятлов ва бошқалар² таъкидлаган XIX асрнинг 60-80-йилларда Россия Ўрта Осиёда ўтказган сиёсатда аввало сиёсий ва стратегик омиллар устувор бўлганлиги ҳақидаги нуқтаи назарга муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган «Россия ташқи сиёсатини ўрганиш натижалари ва вазифалари»³ номли тарихий тадқиқотга Россиянинг монополистик капитализмдан аввалги давридаги ташқи сиёсат ҳақидаги бобни ёзиб берган тарих фанлари доктори А.М.Станиславская ҳам қўшилишди.

XIX асрнинг 60-70-йилларида чоризмнинг Ўрта Осиёдаги сиёсати муаммоси юзасидан ижтимоий онгни шакллантиришда рус матбуоти фаол ўрин тутганини Г.Л.Дмитриев ўзининг мароқли мақоласида ифода этган. Унда америкалик дипломат Е.Скайлернинг Туркистон ўлкасига сафари ҳақида ҳисоботи эълон қилиниши муносабати би-

лан Россия пойтахти газеталарида бошланиб кетган мунозараларга шарҳ берилган⁴. Мақола муаллифи Г. А.Ҳидоятлов нуқтаи назарига яқинлашиб келган ва XIX асрнинг 60-70-йилларида чоризмнинг Ўрта Осиёдаги иқтисодий сиёсати асосан сиёсий манфаатлар таъсири остида бўлганлигини кўрсатади. Бу мушоҳадани у Ўрта Осиёдаги ҳукмронлигининг биринчи ўн йиллигида чоризм минтақани эксплуатация қилишнинг оқилона тизимини зудлик билан жорий эта олмаганлигини асос қилиб кўрсатади².

Россия ҳукумати Туркистонда ўз мустамлака ҳукмронлигини ўрнатар экан, шу билан бир қаторда «Ўрта Осиё масаласи ҳали-бери ҳал этилишдан узоқ бўлиб, бошқа бир қанча муаммолар қаторида самодержавия учун ҳам моҳиятан, ҳам истиқбол нуқтаи назаридан анча нозик масала ҳисобланади», дея тасдиқлайди³.

Рус вақтли матбуоти чоризмнинг Ўрта Осиёдаги сиёсатига нисбатан ҳатто ўлка босиб олинганидан кейин, Туркистон генерал-губернаторлиги тузилганидан сўнг ҳам аниқ бир муносабат билдирган эмас. Матбуот материалларида қарамлик хусусияти сезилиб туради. Бунинг боиси шуки, чор ҳукумати матбуотнинг ижтимоий онга нақадар кучли таъсир кўрсатишини яхши тушунар эди. Ички ишлар министри А.Е.Тимашев 1868 йилда пойтахт нашрларининг редакторлари ҳузурида сўзлаган нутқида: «ҳукумат ўзини матбуот томонидан қўллаб-қувватланишидан умид қилади ва сиз ўзингиз ҳам зиммангизда қанчалик жиддий масъулият турганлигини ҳис қила билишингиз лозим. Ижтимоий онгни у ёки бу маънода сошлаш сизларга боғлиқ. Маълумки, бизда шундай матал бор: ҳар ким тонгда бир чашка кофе ичиб газета ўқийди ва кун давомида ўқиган ҳикматини ўзига сингдиради»⁴, деган эди. Министр бу ерда фақат сўз уйини қилаётгани йўқ. Унинг сўзлари қанчалик тумтарақай бўлмасин, маълум даражада ҳақиқатга асосланган. Ўрта Осиё сиёсатини юрғатиш-

¹ Хидоятлов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. 60-70-х гг.) Т., 1969. 23-24-б.

² Мартиросов С.З. Англо-русское соперничество на Каспийском море и занятие царской Россией Красноводского залива (1869 г.) /Ученые зап. Туркм. Гос.пед. ин-та. Сер. Обществ. Наук. Вып. 4/Чоржўй, 1965. 138-б.

³ Итоги и задачи изучения внешней политики России. Советская историография. М., 1981. С.288.

¹ Дмитриев Г.Л. Деша Е. Скайлера и проблемы среднеазиатской политики царизма в 60-70 гг. XIX в./Материалы по истории, историографии и археологии. Сборник научных трудов. № 5171. 30-53-б.

² Ўша асар.

³ Ўша асар. 51-б.

⁴ Алексеенко В.Н. Освещение вхождения Средней Азии и Казахстана в состав России на страницах журнала «Русский вестник» А., 1985, 26-36-б.

да аниқ белгиланган расмий ҳукумат йўналиши мавжуд бўлмаган. Турли поғонадаги ҳарбий муассасалар фаолияти Россия ташқи ишлар министрлигининг Ўрта Осиё сиёсати билан мувофиқлаштириб турилмас эди.

Ҳарбий министрликнинг органлари ҳисобланмиш «Русский инвалид» ва «Военный сборник» қай жиҳатдандир ҳукумат нуқтаи назарини акс эттирар эди. Шу боисдан Ўрта Осиё минтақасига Россиянинг бостириб кириши сабаблари ва силжиб бориши ҳақидаги асосий маълумотни пойтахт журналлари кўпинча шу нашрлардан олишар, боз устига цензура қўмитаси Россиянинг бу минтақадаги сиёсати масаласида мустақил мазмунга эга материалларнинг босилишига ноҳушлик билан қарар эди. Масалан, матбуот ишлари бўйича бош бошқарманинг 1885 йил 18 декабрдаги кўрсатмасида «бунга ўхшаш барча маълумотлар фақат «Русский инвалид»дан олиниши зарур» эканлиги уқдирилган¹. Расмий матбуотнинг бундай кишанланиши табиийки, овоза қилинмас, бироқ таҳририятлар маълумот манбаини кўрсатганлари туфайли аҳвол оидинлашар эди. Масалан, «Вестник Европы»да босилган Хивага юриш тўғрисидаги ички шарҳ «Буйруқдан ва «Русский инвалид» хабарларидан маълум бўлишича», деган сўзлар билан бошланади².

М.Н.Катков томонидан 1856-1906 йилларда нашр этилган «Русский вестник» («Рус даракчиси») журнали Россиянинг Шарқдаги сиёсати тўғрисида ўзига хос мавқеини эгаллаб турар эди. Бу журнал XIX асрнинг иккинчи ярмида рус журналистикасида алоҳида ўрин тутган. Катков одатда ҳукумат доирасидаги кайфиятга сезгирлик билан қулоқ солиб турар, шу боис унинг журнали маълум даражада расмий бўлиб, помещчиклар ва савдо-саноат доирасидаги кишилар учун таъсирчан жарчи вазифасини ўтаган. Одатда салбий жиҳатларни ифода этган Катковнинг журнали салмоқли нашр ҳисобланар эди.

«Русский вестник» дастлаб чиқа бошлаган йилларда (1856-1860-йилларнинг боши) Ўрта Осиёда қатъий ҳаракатларга тайёргарлик кўриш ва уларни бошлаш даври бўлганлигига қарамай, унда мазкур мавзу деярли ёритилмас эди. Бунинг

¹ ЦГАЛИ, 472, оп. 1 д. 523, л. 28.

² Ўша жойда.

иккита асосий сабаби бор: биринчидан, М.Н. Катковга «Русский Вестник»ни чоп этишга сиёсий воқеалар ва ҳарбий ҳаракатларни «таҳририятнинг ҳар қандай хусусий мулоҳазалардан холи, фақат Россияда чиқадиган вақтли матбуотдан олинган бир-бирига боғлиқ» материаллар орқали ёритиш шarti билан рухсат берилган эди¹. Иккинчидан, бу даврда «Русский вестник» ноширлари либерал кайфият кишилари бўлиб, журнал ҳукуматга нисбатан ихтилофда турар ҳамда таниқли либерал-демократ публицистлар (М.Е.Салтиков-Шчедрин кабилар) билан ҳамкорлик қилар эди. «Русский вестник»нинг ўша даврдаги тутган мавқеи йирик рус иқтисодчиси Ю.А.Гагемейстернинг «Россия саноати ва савдосига бир назар»² мақоласида (1857) ёрқин намоён бўлган. «Ўрта Осиё минтақаси рус фабрикалари учун одатда унга хос қилиб кўрсатилаётганчалик муҳим аҳамиятга эга эмас», деб ҳисоблайди муаллиф³. Унинг фикрича, Қўқон тоғларидаги бой олтин қазилмаларини очишнинг ўзигина бу мамлакатнинг вақтинчалик ривожланишини оқлаши мумкин бўларди⁴.

Шундай қилиб, «Русский вестник»нинг бу мақоласи воқитасида Ўрта Осиё хонликларини Россия таркибига қўшиб олиш у ёқда турсин, ҳатто вақтинчалик эгаллаб туришга нисбатан ҳам ўзининг салбий муносабатини билдирган эди.

Қизиғи шундаки, «Русский вестник»нинг Ўрта Осиёдаги сиёсат юзасидан фикри XIX асрнинг 60-йилларидан бошлаб умуман ўзгаради. Бу нарса худди ўша Ю.А.Гагемейстернинг «Ўрта Осиё ва Россия савдосининг аҳамияти тўғрисида»⁵ деган мақоласи орқали ифода топган. Энди у, бу минтақада ташқи сиёсатнинг фаоллашиб бораётгани юзасидан истеҳзо қилмайди ва «Ҳарбий куч ишлатилишига нисбатан, давлат учун тинч восита анчагина мушкул бўлиши мумкин», деб таъкидлайди⁶.

«Русский вестник» поляк исёни бостирилганидан кейин (1863) Ўрта Осиёдаги сиёсатга муносабати юзасидан чоризм-

¹ (Вяземскийга тегишли) оп. 1. 724-ҳужжат, Алексеевко В.дан олинган кўчирма: Освещение вопроса. 28-6.

² Русский вестник. 1987. 1-сон, 5-52-6.

³ Ўша жойда. 6.

⁴ Ўша жойда. 50-6.

⁵ Русский вестник. 1862. 10-сон, 706-736-6.

⁶ Ўша нашр. 1862. 10-сон, 714-6.

ни қатъий ва батамом қўллаб-қувватлаш томонига ўтиб олди. Бу журнал жангари шовинистик хусусияти билан ажралиб турар эди. Авваллари унинг саҳифаларида Ўрта Осиё ва Қозғистон халқлари тўғрисида ҳурмат ва самимият билан ёзилган мақолаларни ўқиш мумкин бўлса, энди бу ёпиқ мавзуга айланган эди.

«Русский вестник»нинг доимий муаллифларидан бири М.М.Венюков ўзининг «Ўрта Осиёдаги халқаро масалалар»¹ мақоласида баён этган «табиий чегаралар» назариясининг тарафдори эди. «Русский вестник» 70-йиллар охири ва 80-йилларнинг бошида бу назарияга тез-тез мурожаат этиб турарди.

В.Н. Алексеев «Русский вестник» журнали ҳақида эълон этган мақоласида диққатни мана бу ажойиб фактга жалб этади. Англиянинг мустамлакачилик сиёсатига Россиянинг Ўрта Осиёдаги «инсонпарварлигини қарши қўйишга уриниб, «Русский вестник» бу минтақа тарихига нисбатан ўз муносабатини қайта ўзгартиради. Яъни қозоқларнинг Россия таркибига «ихтиёрий» кирганлигини тан олади ва Ўрта Осиёлик савдогарлар ва оддий халқ рус фуқаролигини қабул қилиши «тамоғили» юз бераётганлигини таъкидлайди. 80-йилларнинг ўртасига келиб, Ўрта Осиёга нисбатан инглиз-рус муҳолифати тинчиганидан ва бу минтақадаги чегаралар барқарорлашгандан сўнг журналда Ўрта Осиёдаги Россия сиёсатига доир мақолалар сони кескин камайиб кетди.

Шундай қилиб, Россия томонидан Ўрта Осиёнинг истило қилиниши XIX асрнинг 60-йилларидаёқ, айниқса 70-80-йилларда рус матбуоти ва публицистикасида қизгин муҳокама қилинган долзарб муаммолардан бирига айланган эди. Бу масалага легал революцион-демократик «Вперед» («Олга») каби журналлар ва «Народное дело» («Халқ иши») каби газеталар² муайян даражада эътибор берган эдилар.

¹ Русский вестник. 1877. 6-сон. 489-б.

² Дмитриев Г.Л. Средняя Азия и вольная русская печать 70-х годов XIX в. /Сб. научных трудов ТашГУ/, ТошДУ наш-ти, 1985. 10-22-б. Уша муаллиф. Начало присоединения Средней Азии к России и русская революционно-демократическая публицистика./60-е годы XIX в./ Сб. научных трудов ТашГУ. Вып.556. Т., ТошДУ наш-ти. 1978. 44 -53-б. Уша муаллиф. Средняя Азия в русских революционно-демократических изданиях 60-х годов XIX в. /Сб. научных трудов ТашГУ. Вып.582/, Т., ТошДУ наш-ти, 1981, 39-56-б.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Россиянинг Ўрта Осиёдаги сиёсати масаласини тадқиқ этишга Н.А.Халфин муносиб ҳисса қўшган. У Туркистоннинг ва Шарқдаги унга қўшни мамлакатларнинг инқилобдан аввалги тарихини ўрганишга бел боғлаган тадқиқотчилар мактабини яратди. Россия ва Англиянинг бу минтақадаги сиёсатига доир муаммони узоқ вақт ўрганганидан сўнг у бир неча асарларини эълон қилди¹. Уларда келтирилган илгари маълум бўлмаган архив ҳужжатлари чоризмнинг Ўрта Осиё сиёсатининг маълум мақсадга йўналтирилганини, бу сиёсатнинг асосий омилларини ва ривожланиш босқичларини ёрқин ифодалаб берган. Н.А.Халфин томонидан кенг миқёсли масалалар тадқиқ этилган бўлиб, улар чоризмнинг бутун Марказий Осиёдаги босқинчилик сиёсати билан боғлиқ ҳамда ниҳоятда катта бир даврни — Россиянинг Ўрта Осиёга босқинчилик юришига тайёргарлик кўра бошланган 50-йиллардан тортди, токи 1895 йилда Ўрта Осиёдаги Россия эгалик қилаётган ерлар чегарасини аниқ белгилаб берган Помир чегараланишига қадар даврни ўз ичига олган.

Н.А.Халфиннинг Ўрта Осиёнинг Россия таркибига киритилиши муаммосига бағишланган мазкур тадқиқотлари манбаларни кенг қамраб олганлиги, ҳар томонлама ўрганилганлиги, аввал эълон қилинган илмий ишларнинг ютуқ ва камчиликларини очиб бериши билан ажралиб туради. Унинг шахсий хулосалари чуқур исботланган ҳамда ишончли далиллар билан мустаҳкамлангандир.

Шундай бўлса-да, Н.А.Халфин асарлари, жумладан унинг «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi» китоби чуқур таҳлил этилганда, муаллиф русларнинг

¹ Халфин Н.А. Три русские миссии. Из истории внешней политики на Среднем Востоке во второй половине 60-х годов XIX в. Т., 1965; Уша муаллиф. Английская колониальная политика на Среднем Востоке. (70-е годы XIX в.), Т., 1957, 252-6.; Уша муаллиф. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX в.-начало XX в.) М., 1959. 210-6.; Уша муаллиф. Присоединение Средней Азии к России (60-90-годы XIX в.) М., 1965, 468-б.; Келтирилган монографиялардан охириги Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishiга онд кенг архив материаллари асосида тузилган бўлиб, уни З.Д.Кастельская 1934 йилдаёқ, «На Зарубежном Востоке» журналининг иккинчи сониди «К истории англо-русского соперничества в Средней Азии (с первой половины XIX в. - по 1907 г.) мақоласи билан чиққан олима таҳрир қилган.

Ўрта Осиёга бостириб кириш омилларини изоҳлашда бир қанча бўш сабабларни кўрсатиб, XIX аср ўрталарида рус буржуазиясининг иқтисодий манфаатларини ва уларнинг чоризм сиёсатида тутган ўрнини ёритишда бўрттириш йўлидан боргани кўринади¹.

Россиянинг Ўрта Осиёдаги сиёсатида янги бозорларни эгаллаш муайян аҳамиятга эга бўлган, аммо уни XIX асрнинг ўрталарида бу минтақадаги рус сиёсатининг ҳал қилувчи омили сифатида тасвирлаш услуб жиҳатидан тўғри эмас. XIX асрнинг 60-80-йилларидаги матбуот, хусусан «Русский вестник» ҳамда хорижий рус эркин матбуоти ана шундан далолат беради².

Г.А.Ҳидоятонинг Россиянинг XIX аср 50-60-йилларида Ўрта Осиёга бостириб кириши сабаблари ва омиллари ҳақидаги мушоҳадалари Россиянинг инқилобгача даврдаги ташқи сиёсатини тадқиқ этган таниқли олима Н.С.Киняпина томонидан маъқулланган. Рус ҳукуматининг XIX аср ўрталарида Ўрта Осиёда олиб борган сиёсати шундан далолат берадики, деб ёзади Н.С.Киняпина, бунинг асосий омиллари сиёсий мулоҳазалардан: Англиянинг Ўрта Шарқдаги мавқеини бўшаштириш, Лондон бу ерда давлатларнинг Россияга қарши иттифоқини тузишига йўл қўймаслик, Яқин Шарқ масаласида Англиядан баъзи имтиёзларни олишга қаратилган интилишдан иборат эди. Тадқиқотчи бунда Лениннинг рус капитализми Россиянинг чекка ўлкаларда дастлаб сиёсий куч сифатида, шундан кейингина иқтисодий куч сифатида илдиз отгани ҳақидаги фикрини келтиради.

Бироқ сиёсий омилнинг тан олинishi Ўрта Осиёнинг Россия учун иқтисодий жиҳатдан ҳам аҳамиятли бўлганлигини инкор этмайди. Шуниси борки, фақат бу омил кейинроқ, бу ўлкани чор империализми мустамлака сифатида ўзлаштира бошлаганидан сўнг юз кўрсатди. Тошкентлик тадқиқотчи М.И.Вексельманнинг «Россиянинг монополистик

¹ Халфин Н. Присоединение Средней Азии к России. (60-80-е годы XIX в.). 137-6.

² Очерки по истории русской журналистики и критики. Вторая половина XIX в. Л., Из. ЛГУ. 1965. 347-6.

ва хорижий капитали Ўрта Осиёда (XIX аср охири — XX аср боши)»¹ деган монографиясида келтирилган бой ҳужжатли маълумотлар шундан далолат беради.

Россия Туркистонни босиб олганидан сўнг бу ерда бошқарувнинг ҳарбий-маъмурий тизими ўрнатилган ва бу тизим ҳарбий министрга бўйсинар эди. Туркистон генерал-губернатори ўлкада тўлиқ ҳўжайин деб эълон қилинган эди. Россия империяси қонунларига биноан «генерал-губернаторлар моҳиятан самодержавиянинг олий ҳуқуқларининг дахлсизлигини, давлат манфаатини ва қонунлар тўғри бажарилишини ҳимоя қиладилар»². Александр II томонидан Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори К.П.Кауфманга берилган унинг ваколатлари ҳақидаги ёрлиқда қуйидагилар айтилган эди: «биз Туркистондаги генерал-губернаторимиз бўлмиш генерал-адютант Константин Кауфманни ўз олий ваколатларимиз билан таъмин этишни фахр деб ҳисоблаймиз ва унга барча сиёсий, чегара ва савдо ишларини ҳал этиш, чегарадош ерларда музокаралар юритиш, аҳдномаларни, шартномаларни ва қарорларни имзолаш учун ишончли кишиларни юбориш ваколатини берамиз.

Ўз императорлик сўзимиз билан ваъда берамизки, биз ва вазирларимиз ушбуда зикр этилган бизнинг вақилимиз томонидан тузилган ва имзоланган ҳамма нарсалар эзулик билан қабул қилинади ва кучда туради»³.

60-80-йилларда Туркистон маъмуриятининг асосий вазифаси чоризмнинг ҳарбий акцияларини амалга оширишдан иборат эди. Унинг фаолият доираси аввало сиёсий кураш манфаатлари орқали белгиланарди. Бу вазифани ҳал этишда у йирик муваффақиятларга эришди ва янги, катта-катта ҳудудлар Россия таркибига киритиб олинди. Шу билан бирга Туркистон маъмурияти истило этилган ўлкани иқтисодий жиҳатдан эксплуатация қилиш учун ҳам куч сарфлар эди, бу эса Россиянинг феодал-помещчик ва савдо-саноат доираларининг асл мақсадларига мос келарди. Туркистонни иқтисодий жиҳатдан ўзлаштириш суръати XIX асрнинг 80-йилла-

¹ Вексельман М.И. Российский монополистический и иностранный капитал в Средней Азии (конец XIX - начало XX в.). Т., «Фан». 1987.

² Свод законов Российской империи. Т. II-қисм. Спб. 1892. 32-6.

³ Ўз.Р. МДА. Ф-Н-1, оп. 34, д. 8-6, 21-варақ.

рининг иккинчи ярмига келиб бир мунча жадаллашди. Бу даврда ўлкага К.П.Кауфман ва М.Г.Черняевдан кейинги учинчи генерал-губернатор Н.О.Розенбах (1884-1889 й.) ҳукмронлик қилаётган эди. Худди шу Н.Розенбах ўлкани иқтисодий эксплуатация қилиш вазибаларини яхши англаган ҳолда пахтачилик, ипакчиликни ривожлантиришга, хомашёни қайта ишловчи саноат корхоналарини қуришга зўр беради. Рус буржуазиясини бой хомашё манбалари ва савдо-сотик бозорига жалб этиш мақсадида 1885-1886 йилларда қишлоқ хўжалиги кўرғазмалари ташкил этилиб, уларда ҳунармандчилик саноати ва фабрика- завод бўлимлари ҳам намоёиш этилган эди.

Н.О.Розенбах темир йўл қурилиши юзасидан ҳам ҳукумат тadbирларини фаол амалга оширган эди. Министрлар кўмитасида темир йўл қурилиши масаласини муҳокама этишда қатнашиб, у Каспийорти темир йўлини Самарқандгача давом эттириш зарурлигини исботлаган эди. 1887 йилдаги «умумфуқаро» ҳисоботида эса бу йўлни Тошкентгача чўзиб келишни таклиф қилади ва бу фикрини асослайди ҳам. Шу тариқа 1888 йилда темир йўл қурилиши учун ҳарбий министрликнинг рухсати олинади¹.

Буларнинг ҳаммаси В.И.Лениннинг «Россияда капитализмнинг тараққиёти» деган асаридаги сўзларидан қайта ибора тузиб, қуйидаги хулосани чиқариш имконини беради: чоризм Ўрта Осиёни иқтисодий жиҳатдан «эгаллаши» анча кейинроқ, яъни XIX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан бошланди. Бунинг учун Россия шундай бир даврдан хатлаб ўтиб олиши керак эдики, бу даврда у «Англия билан қуролли тўқнашиш, яъни уруш ҳолатида бўлиб қолган эди?»². Бу ўлжани бўлиш Россия фойдасига ҳал бўлди. 1885 йил сентябр ойида Афғо-

¹ Н.О.Розенбах номи ва унинг маъмурияти номи билан Туркистон оммавий кутубхонаси хазинасининг тўлиқ тикланиши, рус-тузем мактаблари тармоғининг вужудга келиши, «Туркистон тузем газетаси»нинг рус тилида нашр этила бошланиши каби воқеалар билан боғлиқ. Абдурахимова Н.А. Из истории Туркестанского чиновничества второй половины XIX - начала XX в. /Сб. научных трудов ТашГУ, Т., ТошДУ нашти, 1985, 32-47-б.

² Ленин В.И. ТАТ Т.30. Россиянинг янги минтақаларни босиб олиши муносабати билан Р.Люксембургнинг фикрига жавобан В.Ленин айтган бу мушоҳадага илк бора П.У.Ҳамдамов эътибор берган. (Ҳамдамов П.У. Вопросы истории национально-освободительного движения в ленинском наследии, Т., «Ўзбекистон», 1980, 117-118-б.

нистоннинг шимоли-ғарбий чегарасининг йўналишини белгилаш ва уни Россия империяси таркибига киритиш учун Туркистон ерларига ажратиш юзасидан битимга эришилди. Икки йилдан сўнг, 1887 йилда эса, рус-афғон чегараларини ғарб томондан Герируд дарёсидан шарқда Амударёгача белгилаб берган протоколнинг имзоланиши бу жараёни ниҳоясига етказди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг 80-йилларида Ўрта Осиё минтақасини кўп миллатли Россия империясига зўрлик билан қўшиб олинishi якун топди. «Помир масаласи» эса, агар уни англиз-рус ихтилофи нуқтаи назаридан кўриб чиқиладиган бўлса, 1895 йилда у ортиқча машмашасиз ҳал этилди ва Россияни Англия билан уруш ҳолатига олиб келмади. Империянинг ўлкадаги чегара чизиклари ҳам тугалланган кўринишга эга бўлди. Ўрта Осиё минтақасини иқтисодий жиҳатдан фаол ўзлаштириш даври бошланиб кетди.

Шу муносабат билан Р. Люксембургнинг «Социал-демократия инқирози» рисоласида Россиянинг янги ҳудудларни босиб олиш сабаблари тўғрисидаги қизиқарли мушоҳадаларини келтириш ўринли. Россия Шарқдаги истилочилик ҳаракатларини охиригача етказганини таъкидлар экан, у қуйидаги хулосани чиқаради: «Бошқа ғарб давлатларида бўлгани каби, Россияда ҳам империализм турли омиллардан таркиб топади, бироқ Англия ва Германиядан фарқли ўлароқ четга капитал чиқаришдан кўра савдо бозорларига мол экспорт қилишни афзал кўрди. Дарҳақиқат, ўз ички бозорининг нотақомиллиги туфайли Шарққа — Хитой, Эрон, Ўрта Осиёга экспорт қилишга интилар эди ва чор ҳукумати бундай мол чиқаришдан ўзининг агрессив мақсадлари учун фойдаланишга зўр бериб ҳаракат қилади. Бироқ давлат сиёсати бу ўринда пассив эмас, актив куч сифатида намоён бўлади»¹.

«Россияда капитализмнинг тараққиёти» китобини, «Китобга тайёргарлик материаллари»ни, «Империализм капитализмнинг юқори босқичи сифатида» асарини, «Империализм бўйича дафттарлар»ни диққат билан ўрганган киши В.И.Ленин ўтган асрнинг 80-йилларида Россия империясининг таркибий қисмига айланган Ўрта Осиёга оид рус ва чет эл адабиётини чуқур ўрганиб чиққанлигининг гувоҳи бўлади. У қатор асарлар ор-

¹ Люксембург Р. Кризис социальной демократии. М., 1924. С.43.

қали Ўрта Осиёга қадимданоқ савдо-сотиқ учун ҳамда хом ашё манбаи¹ сифатида қаралганини, Крим уруши (1853-1856) даврида² ва АҚШдаги фуқаролар уруши оқибатида жаҳонда ип-газлама инқирози юз бергани туфайли³ бу ҳудуднинг аҳамияти янада кўтарилиб кетганини биларди. Бир қатор манбаларда АҚШдаги фуқаролар уруши натижасида америка пахтасини импорт қилиш кескин камайиб кетганлиги ва Россия бозорига Ўрта Осиё пахтаси олиб келингани ва унинг нархи бир неча баробар ошиб кетганлиги ҳақидаги маълумотлар келтирилган⁴.

Россиянинг Европа қисмида тўқимачилик саноатини Ўрта Осиёда эса пахтачиликни ривожлантириш учун чоризмнинг мустамлака сиёсати зарур шароитни яратиб берди. Бироқ Туркистонда пахтачиликни ривожлантириш учун вақт омили талаб этилар эди. Бу ниҳоятда қимматбаҳо, экспорт учун қулай техника экинини етиштиришга мос дала майдонларини вужудга келтириш учун, илгари бу иш билан қўп ҳам шуғулланмаган деҳқонлар оммасининг онгида шу ишга майл уйғотиш, уларни қишлоқ хўжалигида капиталистик ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга тайёрлаш зарур эди⁵. Бунга эса фақат 80-йилларнинг ўрталаридан, ўлканинг Россия таркибига зўрлик билан киритиб олинishi ва иқтисодий жиҳатдан қарам қилиниши ниҳоясига етганидан сўнггина эришиш имконияти очилди. Россияга Америка пахтасини импорт қилиш 60-йилларда кескин қисқарганида эса, бу хомашёни Шарқ мамлакатларидан, асосан Ҳиндистондан келтириш орқали ўрни тўлдирилди. 60-йилларда Россия тўқимачилик саноати корхоналарининг пахтага эҳтиёжи йилига 3,5 млн. пуд бўлган, шундан 1 млн. пуди Ҳиндистон пахтаси ҳисобига қондирилган. Ҳиндистон ана шу давр ичида ҳамма-

¹ Семенов А.В. Изучение исторических сведений о Российской внешней торговле, промышленности с половины XVII столетия по 1858 г. 3-й том, СПб., 1859.

² Уша асар. 192, 314-б. (бу даврга келиб пахта олиб чиқиш 30-йиллардагига нисбатан икки баравар ошди, Осиё бозори рус тўқимачилик мануфактураси маҳсулотини сотилишига имкон яратди).

³ Военно-статистический сборник. Вып. IV. Россия. СПб, 1971. 652-б.

⁴ Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. М., 1898. 58-59, 306-308-б.

⁵ Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии. Т., 1995, с.84.

си бўлиб 5 млн. пудга яқин пахта хомашёсини Россияга экспорт қилди. Рус иқтисодчиларининг ҳисоб-китобига кўра, мамлакатдаги ҳар уч тўқимачилик корхонасидан бири ҳинд пахтасида ишлаган¹.

Шу боис айрим муаллифларнинг Россия Крим кампаниясидан сўнг Ўрта Осиёга юришида тўқимачилик саноати учун хомашё манбаларига эга бўлишга интилиши муҳим сабаблардан бири бўлди, деган хулосалари ишонарли эмас². Рус тўқимачилик саноати асосан америка пахтасида ишларди ва Англиядан олиб келинган ҳамма ускуналар юқори сифатли 40-ва 100-калаваларни чиқаришга мослашган эди.

Ўрта Осиё пахтаси эса, ўзининг физик хоссаларига кўра, Американикидан ажралиб турарди: унинг толалари қисқароқ бўлиб, калава чиқаришда 20% кўпроқ чиқинди чиқар эди. Америка пахтаси билан аралаштириб ишлатилганда ҳам, ундан йўғонлиги жиҳатидан 20-рақамли белгиси бўлганидан кўра сифатлироқ калава олиб бўлмасди³.

Ана шу туфайли XIX асрнинг охирига қадар Ўрта Осиё пахтаси рус тўқимачилик саноати учун катта аҳамият касб этгани йўқ. АҚШда фуқаролар уруши ва ундан кейин Европада ҳукм сурган пахта кризиси туфайли Ўрта Осиёдан Россияга пахта олиб киришнинг ўсишига сабаб бўлган эди, бироқ 70-80-йилларга келиб, бу яна Америка Қўшма Штатларидан импортнинг кўпайиши билан алмашинди. 1881 йилда АҚШдан 8234 минг пуд пахта олиб кирилган бўлса, Осиё чегаралари орқали, асосан Ўрта Осиёдан 313 минг пуд пахта олинди. 1893 йилда бу кўрсаткичлар тегишли тартибда 7630 минг ва 880 минг пудни ташкил этди⁴. Шундай қилиб, Ўрта

¹ Россия и Индия. М., Наука. 1986. 166-б.

² Халфин Н.А. Приоединение Средней Азии к России. (60-90-е годы XIX в.). М., 1965. 144-146-б. Маннанов Б. Из истории русско-иранских отношений конца XIX - начала XX века. Т., 1964. 43-44-б.; Бунаков Е.В. Из истории сношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX в. / Советское востоковедение / Т. П. М., -Л. 1941. 22-б. История Узбекской ССР. Т., 1956, Т., 2-китоб, 86-б. ва бошқ.

³ Бродовский М. Колониальное значение наших среднеазиатских владений для внутренних губерний. М., 1861. 13-б.

⁴ Обзор внешней торговли России по Европейской и Азиатской границе за 1893 г. СПб., 1895, 18-19-б.; Охирги маълумотлар Г.А.Ҳидоятовдан олинди: Британская экспансия в Средней Азии. 29-30-б.

Осиёнинг Россияга импорт қилган пахта умумий ҳажмининг 3,7 фоизини ташкил этса, 1893 йилга келиб 10,1 фоизга кўтарилди. Фақат XX асрнинг бошларига келиб, Америка пахтаси билан чапиштирилиш натижасида физик хоссалари яхшилангани туфайли, Туркистон пахтаси рус пахта балансида асосий ўринга чиқиб олди.

Рус тўқимачилик саноати учун Туркистонда пахта ишлаб чиқариш шундай бир паллада йўлга қўйила бошландики, бу вақтга келиб Каспийорти темирйўл қурилиши, ундан кейин XX аср бошида Тошкент—Оренбург темир йўли бунёд этилиши муносабати билан Туркистон, Хива ва Бухоро иқтисодиётига Россия капиталининг кириши натижасида Ўрта Осиё иқтисодий жиҳатдан Россия билан чамбарчас боғлиқ маконга айланди. Ленин «Россияда капитализмнинг тараққиёти» китобида ўлкаларнинг истило қилиниши, яъни уларни зўр бериб иқтисодий ўзлаштириш XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошига (биринчи жаҳон урушига қадар) тўғри келади, деган хулоса чиқарган.

Тарихий нуқтаи назардан ўлканинг Россия таркибига қўшиб олинishi юзасидан В.И.Ленин Р.Люксембургнинг «Социал-демократия инқирози» рисоласини ўқиш жараёнида битиб борган хошиялари ҳам диққатга лойиқ. Ленин Р.Люксембургнинг чоризмнинг Шарқдаги сиёсатига доир омиллар тўғрисидаги нуқтаи назарини қувватлаб, чоризм Ўрта Осиёни истило қилиши даврида сиёсий омил иқтисодий омилдан устун турган эди, деб таъкидлайди. В.И.Ленин чоризмнинг ўлкада ҳукмронлик қилган даврда унинг сиёсатида қачон сиёсий ва қай пайтда иқтисодий манфаатлар асосий ўринга чиққанини аниқ белгилаб кўрсатган. Бу эса, образли қилиб айтганда, Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг бепоён ҳудудларини босиб олиши ва мустамлакага айлантириши учун чоризмга нима туртки берди, деган масалани ҳал этмоқ учун, совет тарихчилари узоқ вақтгача, очик эшикни кўрмай, пешоналарини деворга урганликларини кўрсатади. Тадқиқот ўтказишнинг ана шу «марксча» услубиятини ва муаммони диалектик тараққиёт нуқтаи назаридан ўрганиш кейинги йилларда Г.А.Ҳидоятгов, П.У.Ҳамдамов, Н.С.Киняпина, М.М. Блиев, В.В.Дегоев каби олимларнинг бу мавзуга

ёндашувларида муҳим ўрин эгаллади¹. Шу услубият орқали улар 50-60-йилларда, қисман 80-йилларда чоризмнинг Туркистон, Хива ва Бухородаги сиёсатида сиёсий манфаатлар бош омил сифатида юз кўрсатган, фақат 90-йиллардагина иқтисодий омил асосий ўринга чиқиб олди, деган хулосага келишади.

Кўп йиллар давомида XIX асрдаги Россия ташқи сиёсатида доир тарихнавислик ишларини олиб борган Н.С.Киняпина² Россиянинг Ўрта Осиёга кириб боришида сиёсий омил устувор турганлиги тўғрисидаги нуқтаи назарни ёқлайди. Айни чоғда, Ўрта Осиёнинг рус иқтисодиёти учун аҳамиятли бўлганлигини инкор этмаган ҳолда, сиёсий ва ҳарбий мақсадлар, яъни Англиянинг Ўрта Шарқдаги мавқеини бўшаштиришга қаратилган ҳаракат асосий ўрин тутганлигини уқтиради. Рус ташқи сиёсатининг Ўрта Осиё йўналишини муаллиф Яқин Шарқ йўналишига тобе ҳолда юзага келган эди, деган фикрни илгари суради³.

«XIX аср охирида Ўрта Осиёда инглиз-рус муносабатлари тарихидан» монографияси эълон қилинганидан сўнг, бир неча йиллар ўтиб Г.А.Ҳидоятгов Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishiдан кўзда тутилган иқтисодий ва сиёсий мақсадларни ўрганишга киришиб, ўзининг 1981 йилда чоп этилган «Ўрта Осиёда Британия босқини (Пенде, 1885 й., март)» асарида бу масалага яна қайтган⁴. Янги архив ҳужжатлари ва

¹ Ҳидоятгов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60-70-е годы). Т., 1969. Уша муаллиф, Строительство социализма в Средней Азии и современный антикоммунизм. Т., Ўзбекистон, 1978.; Ҳамдамов П.У. Вопросы истории национально освободительного движения в ленинском наследии. Т., «Ўзбекистон», 1980; Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. (вторая половина XVII - 80-е годы XIX в.) М., Изд-во Московского университета. 1984.

² Киняпина Н.С. Политика русского самодержавия в области промышленности. М., 1968. Т. IV.; Уша муаллиф. Источники по истории внешней политики России XIX в. (источниковедение истории СССР XIX - начала XX в.) М., 1970; Уша муаллиф. Проблемы европейской и ближневосточной политики России в новой советской публикации документов. (Международные отношения и внешняя политика СССР. История и современность). М., 1977; Киняпина Н.С., Георгиев В.А. Первая серия публикации документов российского Министерства иностранных дел. /Новая и новейшая история/. 1977. 1-сон.

³ Киняпина Н.С. Средняя Азия во внешнеполитических планах царизма. (50-80-е годы XIX в.) /Вопросы истории. 1974. 2-сон./; Уша муаллиф. Внешняя политика России второй половины XIX в. М., 1974.

⁴ Ҳидоятгов Г.А. Британская экспансия в Средней Азии (Пенде, март 1885 г.), 1981.

инқилобгача бўлган адабиёт манбаларига асосланиб, у XIX асрнинг ўрталарида Россияда саноатнинг равнақ топиши билан, бу ерда ишлаб чиқарилган кўплаб маҳсулотлар Осиё бозорларига жўнатилганини кўрсатиб беради. Бироқ бу Россиянинг XIX аср ўрталарида Ўрта Осиёга кириб боришида савдо ишларининг аҳамиятини бўрттириш учун асос бўла олмайди. Осиёда, жумладан Ўрта Осиёда савдонинг кенгайиши Россияда капитализм тараққиётининг объектив жараёнига боғлиқ бўлиб, у рус буржуазиясининг онгли ва аввалдан режалаштирилган хатти-ҳаракатларини билдирмасди. Шубҳасиз, 80-йилларнинг ўрталарига қадар буржуа доирасида Ўрта Осиёдаги рус мустамлакаларининг Россия саноатини ривожлантиришдаги ўрни ва аҳамияти ҳақида аниқ бир фикр шаклланмаган эди.

Илмий доираларда Ўрта Осиё Россия ташқи сиёсатида мустақил ўринга эга бўлганми, ёки бу ўрин фақат Яқин Шарқ, Қора денгиз соҳиллари ва Болқон муаммоларигагина тегишлими? Н.А.Халфин Россия ташқи сиёсатида Ўрта Осиё йўналиши мустақил аҳамиятга эга бўлган, деган нуқтаи назарда туриб, айтиш мумкин унинг Яқин Шарқ муаммолари билан боғлиқлигини ҳам таъкидлайди¹.

Ю.А.Соколов ҳам худди шу фикрни ўртага ташлайди. У Ўрта Осиё бозори Россия учун ҳаётий зарурат бўлганлигини тасдиқлайди (Ҳал XIX асрнинг 60-йиллари тўғрисида кетяпти)². Россиянинг Ўрта Осиёдаги савдо сиёсатини тадқиқ этган А.Я.Соколов эса Туркистоннинг босиб олинishi даврида сиёсий омилларнинг устуворлиги тўғрисидаги ақидани танқид қилиб, рус ташқи сиёсатида Ўрта Осиё йўналиши Яқин Шарқ муаммоларига тобе равишда келиб чиққан деган мушоҳадага қўшилмайди. Унинг фикрича, XIX асрнинг 60-йилларидан сўнг рус ташқи сиёсатида Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиё масаласида юзага келган вазиятнинг бир-бирига тобелиги ҳақида эмас, балки ўзаро таъсири ҳақида гапириш мумкин³.

Туркистон ва унга қарам хонликларда истилодан сўнг халқ ҳўжалигида юз берган иқтисодий ўзгаришлар И.Ф.Гиндин, И.Фа-

¹ Итоги и задачи изучения внешней политики России. М., 1981. 290-б.

² Соколов Ю.А. Ташкент, ташкентцы и Россия. Т., 1965.

³ Соколов А.Я. Торговая политика России в Средней Азии и развитие русско-афганских торговых отношений. Т., 1971.

фуржонова, А.Р.Неживенко, И.Курбатова, В.А.Алимухамедов каби Ўрта Осиё тарихчилари асарларида ҳам ифода топган бўлиб¹, улар биринчилар қаторида Ўрта Осиёнинг иқтисодий ҳаётига доир кўплаб далилий ҳужжатларни илмий таҳлил доирасига киритадилар.

Ўрта Осиё ерларининг Россия таркибига киритиб олиншининг Ўрта Осиё давлатларидаги савдо ва сиёсий ҳаёт ривожига кўрсатган таъсири М.А.Бобохўжаев, Н.А.Халфин, А.Я.Соколов, У.Рустамов, Б.Маннонов ва бошқа тарихчилар асарларида акс эттирилган².

¹ Гиндин И.Ф. К вопросу об экономической политике царского правительства в 60-80-х годах XIX в. /Вопросы истории. 1959. 5-сон./; Гафуржанова И. Из истории строительства Ферганской железной дороги (1900-1917). Научные работы и сообщения отделения общественных наук АН УзССР. 2-китоб, 1961. 305-313-б.; Ахмеджанова З.К. Из истории Среднеазиатской, Ферганской и Бухарской железных дорог /Ученые записки ТашГПИ Вып.2. 3-қисм/ Т., 1962; Ковалев П.А., Рахматов М. Страницы строительства Бухарской железной дороги в 1914-1916 гг. /Труды ТашГУ. Нов. сер. Вып.142. Истор.науки. 30-китоб/ Т., 1958. 85-114-б.; Неживенко И.Р. Из истории образования всероссийского рынка (на материалах Туркестанского края) /Общественные науки в Узбекистане/ 1961. 7-сон, 25-30-б.; Шмидт Р.З. Об эволюции ремесла в Туркестанском крае в связи с проведением Среднеазиатской железной дороги. /Известия АН УзССР. Сер.общес.наук/ 159. 2-сон, 35-41-б.; Курбатова И. Возникновение и рост хлопкоочистительной промышленности в Туркестане в конце XIX - начале XX в. (Научные работы и сообщения отделения общественных наук АН УзССР. 6-китоб. Т., 1963. 313-317-б.; Алимухамедов В.А. Хлопкоочистительная промышленность дореволюционного Узбекистана.(Сб. Научно-исследовательских работ), Т., Тошкент тўқимачилик институти, 1957; Улмасов А. К вопросу о первых монополиях в Туркестане. /Известия АН УзССР. Сер.общес. наук/ 1959, 1-сон, 53-59-б.; Вяткин М.П. Монополистический капитал в Средней Азии. Ф., 1962.

² Бабаходжаев М.А. Русско-афганские торговые отношения во второй половине XVII - начале XX в. Т., 1965; Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии. (1857-1868) М., 1960; Уша муаллиф. Присоединение Средней Азии к России и развитие русско-афганских торговых отношений. /Научные труды ТашГУ. Вып.339/ Т., 1964; Рустамов У. Из истории английской агрессии на границах Памира в конце восьмидесятых и в начале девяностых годов XIX в. /Труды ИВ АН УзССР/ Т., 1954, 70-79-б.; Илясов А. Авантюрная деятельность английских агентов в Мургабском оазисе в момент его присоединения к России. /Ученые записки Марыйского женского пединститута/ вып.1. 1957; Искандеров Б.И. Англо-русское соглашение 1895 года о Памире. /Труды Таджикского университета. Сер.истор.наук. Т.27. вып.1. 125-154-б./; Маннанов Б. Присоединение Средней Азии к России и Иран /Краткие сообщения Ин-та народов Азии/ 1962, 9-сон; Уша муаллиф. Из истории русско-иранских отношений конца XIX - начала XX века. Т., 1964.

Б. Манноновнинг монографиясида Россиянинг Эрон билан Ўрта Осиё орқали амалга оширган сиёсий, иқтисодий, маданий алоқалари тарихига доир масалалар тадқиқ этилган. Кўплаб манбалар ва кенг илмий адабиёт далилларига асосланган ҳолда муаллиф «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши Туркистон халқлари учун ижобий аҳамият касб этиб, айни чоғда Россиянинг Ўрта Осиёга қўшни бўлган Шарқ мамлакатлари, хусусан Эрон билан мустаҳкам алоқалар ўрнатилиши учун имкон яратган»лигини кўрсатади. Бу асарда ўша даврга хос бўлган ва совет тарихнавислигининг партия кўрсатмаларига қарамлигидан келиб чиқадиган мавжуд қусур ва нуқсонлардан қатъи назар, Россия босиб олганидан сўнг Ўрта Осиёда қулчиликнинг ва оломончилик жазосининг бекор қилиниши, шунингдек, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида Туркистон ва Эрон халқлари ўртасида дўстона муносабатларнинг ривожланишига бағишланган боблар эътиборга лойиқдир¹.

Ўрта Осиёнинг Россия таркибига киритилиши Ўрта Осиё халқларининг Шарқнинг бошқа мамлакатлари, жумладан Ҳиндистон билан иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожланиши учун ижобий аҳамият касб этди. П.Н.Расулзода кўпдан-кўп архив материаллари ва бошқа манбалар асосида Ўрта Осиё Россия таркибига киритиб олинган йилларда ва ундан кейин Ўрта Осиё халқларининг Ҳиндистон билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларини, ҳинд судхўрларининг XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда олиб борган фаолиятини таҳлил қилади². Манбаларнинг ниҳоятда кўпчилигига қарамай, Ўрта Осиё ва Ҳиндистон халқларининг алоқалари тарихи ҳали етарли даражада ёритилмаган, XIX асрнинг иккинчи ярми, XX аср бошларида Туркистон орқали йўлга қўйилган рус-ҳинд сиёсий муносабатлари эса ижтимоий жиҳатдан тадқиқ этилмаган эди. Шу боисдан Россия ва Ҳиндистон ўртасидаги муносабатларнинг бу даврдаги ривожини илмий ўрганиш нафақат илмий, балки сиёсий аҳамиятга ҳам эгадир.

¹ Маннонов Б. Из истории русско-иранских отношений конца XIX - начала XX века. 76-85, 131-142-б.

² Расул-заде П.Н. Из истории среднеазиатско-индийских связей второй половины XIX - начала XX века. Т., 1968.

А.Я.Соколовнинг кенг архив ҳужжатларидан фойдаланилган монографияси XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида мустамлака Туркистон, Бухоро ва Хива орқали олиб борилган рус-афгон савдо-иқтисодий алоқаларининг ҳажми ва хусусиятларини ақс эттиради. Бу алоқаларнинг ўзаро манфаатли бўлганлиги таъкидланиб, айниқса, афгон анъанавий молларининг, шунингдек, Афғонистон орқали ҳинд молларининг ташқи бозорга шу йўл орқали олиб чиқиш таъминланганлиги уқтирилади. Бу Афғонистон учун ниҳоятда муҳим эди, зеро, унинг ташқи бозорга йўллари Буюк Британия ва қўшни Эрон томонидан ёпиб қўйилган, иккинчидан, улар орқали савдо қилиш беқарор ва ҳамшиша конъютура хусусиятига эга эди. Бундан ташқари, Россия билан савдо қилганидан фарқли ўлароқ, савдо хавфсизлиги ҳам ҳеч қачон кафолатланмасди.

А.Я.Соколов, М.А.Бобохўжаев, Б.С.Маннонов, П.Н.Расулзода асарларидан кўринадикки, Россия билан қўшничилик ва савдо-иқтисодий алоқаларнинг ўрнатилиши Афғонистонга ва қисман Эронга мустаҳкам мустақил иқтисодий мақом бериб, бу мамлакатлар халқаро майдонда қарам бўлиб қолмаслик хусусиятларини мутлақ сақлаб қолишларига имкон яратиб берди. Ҳиндистон масаласига келсак, у ўзининг инглиз мустамлакасига қарши аёвсиз курашида Россия сиймосини сохта бўлса-да, лекин бир суянчик, қўллаб-қувватловчи мамлакат сифатида тасаввур этар эди.

Ўрта Осиёда XX аср бошларида ишчилар инқилобий ҳаракатининг тарихини тадқиқ этиш олтмишинчи йилларда юқори партия органларидан туширилган йўл-йўриқлар асосида давом эттирилди¹.

¹ Холмухамедов М. Туркистонда марксизм-ленинизм идеяларининг тарқалиши. Т., 1962; Деева Е. Революционные выступления рабочих Туркестана в октябре-ноябре 1905 г. Тарих фанлари номзоди дисс-си. Т., 1962; Мазасева Л.М. К развитию революционного движения в Туркестане в 1905 г. /Труды ТашГУ/ Вып. 287. 1966, 110-114-б.; Убайдуллаев С. На заре революции. Очерк революционного движения в Средней Азии в канун Октября. Т., 1967; Мазкур муаммо юзасидан таҳлилий тадқиқотлар олиб бориш учун шунингдек, Туркменистон ССР Фанлар Академиясининг тарих, археология ва этнография институти томонидан нашр этилган 1881—1907 йилларда «Туркистонга революцион ғояларнинг кириб келиши ва инқилобий ҳаракатнинг ривожланиши» мавзудаги архив ҳужжатлари ва материалларининг тўплами ҳам муайян даражада хизмат қилиши мумкин. А., 1962.

Тадқиқотчилар Ўрта Осиёдаги синфий кураш чор Россиядаги умумий инқилобий ҳаракатнинг бир қисми эканлигини таъкидлайдилар. Бунда буржуа-демократик талаблар билан миллий озодлик ҳаракати вазифалари уйғунлашиб кетган эди. 1905-1907 йилларда Ўрта Осиёда феодал ва буржуа доираларида миллатпарварлик кайфиятлари жонланиб, улар меҳнаткашларнинг миллий зулмдан озод бўлиш йўлидаги ҳаракатидан ўз мақсадлари учун фойдаланишга интилдилар. Ўрта Осиё халқ оммаси рус пролетариатининг шовинизмга нисбатан чиқишаолмаслик туйғусини дўстона қабул қилиб, 1905-1907 йиллар инқилобида бевосита иштирок этдилар¹. Тарих буржуа сафсатабозларининг 1905-1907 йиллар инқилобининг соф «рус» хусусиятига эга экани тўғрисидаги афсона ва тўқималарини рад этди дейилади.

Тарихчилар ўз асарларида Ўрта Осиёда марксистик мафкурани тарқатишда жонбозлик кўрсатиб, тарғибот-ташвиқот ишларини олиб борган рус инқилобчи пролетариати вакиллари — В.Д.Корнюшин, А.Р.Баҳарев, М.Р.Вердянин, Т.И.Ивлев каби кўплаб «ўз ҳаётини Ўрта Осиё билан боғлаган инқилобчиларнинг катта хизматларини» алоҳида таъкидлаб ўтишни ҳам унутмайдилар². Ноилож, ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий аҳвол шуни тақозо этар эди.

Россиядаги уччала инқилоб даврида ҳам болшевиклар матбуотининг Туркистондаги инқилобий ҳаракатга таъсири катта бўлган, деган ақида бор. Эмишки, бу пайтда пролетар ҳаракатининг деҳқонлар ва миллий озодлик ҳаракатлари билан уйғунлашуви юз бериб, у Ўрта Осиё ва Қозоғистонда Октябр тўнтаришининг галабасини таъмин этишга хизмат қилди. Мавзуга бундай ёндашиш айниқса тошкентлик тадқиқотчи ва партия ходими А.Акбаровнинг асарларида ўз аксини топган³.

¹ Деева Е. Туркестанцы и революция 1905-1907 годов. /Коммунист Узбекистана/, 1968, 2-сон.

² Холмухамедов М. Туркистонда марксизм-ленинизм идеяларининг тарқалиши. Т., 1962, 19-б.

³ Акбаров А. Большевицкая печать и революционное движение в Туркестане. (1900-1917). Т., «Ўзбекистон», 1984. - Бу асарга тақризни ҳам кўринг: Хидояттов Г. Роль большевицкой печати в революционном движении в Туркестане. /Коммунист Узбекистана/. 1986, 1-сон.

Туркистоннинг босиб олиниши ва чор маъмурий ҳукмонлиги даврига (1865-1917 йиллар) оид совет тарихнавислик солномасида 1916 йил кўзғолонини — ўлка халқларининг ҳаётида 1917 йил Октябр «инқилоби» арафасидаги энг ёрқин воқеани тадқиқ этиш ва ёритишга алоҳида ўрин ажратилган. Тадқиқотчилар бу кўзғолон Россия пролетариатининг самодержавияга ва буржуазияга қарши инқилобий кураши билан ўлкадаги илгор меҳнаткашлар оммаси олиб борган озодлик ҳаракатининг кўшилуви натижасида ҳуррият учун кураш миқёсининг кенгайиши томон юз берган бурилиш ҳисобланади, деган хулосани яқдиллик билан олға суришадди. Мазкур кўзғолон маҳаллий меҳнаткашларнинг ўша вақтда шаклланиб бўлган миллий буржуазиядан юз ўгиришини бошлаб берди, зеро, улар чоризмнинг мустамлака сиёсатини ёқловчилар сифатида фаолият кўрсатишмоқда эди. Бу фикрнинг нақадар ҳаққонийлиги албатта, мунозарали. Чунки бир неча гуруҳлардан иборат буржуа синфи вакиллари турли ғоя ва турлича мафкура намояндалари бўлишган.

1916 йил кўзғолони халқ оммасининг мустамлакачилик зулми ва феодал ҳамда капиталистик эксплуатацияга қарши қисқа муддатли, тарқоқ ва стихияли исёнлари кўринишида бошланиб, чор Россияси миллий ўлкаларидаги эзилган халқлар озодлик курашининг, бинобарин, биринчи жаҳон уруши даврида барча мустамлака мамлакатларда рўй берган миллий озодлик ҳаракатининг қудратли тўлқинига айланиб кетди.

Ўрта Осиё тарихчилари бу мураккаб оммавий ҳаракатнинг сабаблари, хусусиятлари, босқичлари, ўзига хос томонлари тўғрисида ягона бир фикрга келишган. Мазкур сиёсий исён ярим йилдан ортиқ давом этиб, ҳар қайси минтақада турлича ижтимоий-иқтисодий шароитлар ҳукм сурган каттагина ҳудудни қамраб олди. Шу боис кўзғолон турли ерда ўзига хос кўринишда намоён бўлди¹. 1916 йил кўзғолонининг 70 йиллиги муносабати билан «Ўзбекистон комму-

¹ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. /Сб.док. М., 1960; Турсунов Х.Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Т., 1962; Ўша муаллиф. Ўзбекистонда 1916 йил халқ кўзғолонлари., Т., 1967; Сулейманов С. Восстание 1916 г. в Казахстане. А., 1977; Ковалев П.А. Тыловые рабочие Туркестана в годы первой мировой войны. Т., 1963.

нисти» (1986, 7-сон) ва «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» (1986, 7-сон) журналларида Ҳ.Турсунов, М.Г.Ваҳобов, С.М.Намозов, Д.Зиёеванинг мароқли мақолалари эълон қилинди¹. Уларда қўзғалоннинг тарихий аҳамияти ва айрим қирралари очиб берилган. 1916 йил қўзғалонига тадқиқотчиларнинг қизиқиши республикамиз мустақилликка эришган ҳозирги кунда яна ҳам ортиб бориши табиий. Зеро, миллий-озодлик ҳаракатининг ифодаси сифатида юзага келган бу сиёсий воқеага ҳолисона ёндашиб, ҳаққоний илмий баҳо бериш имконияти эндиликда, аввалги мафкуравий-ғоявий чеклашлар олиб ташланганидан сўнггина яратилди. 60-йиллардаги илмий тадқиқотларга мажбуран сингдирилган «бу исён умумроссия инқилобий ҳаракатининг таркибий, ажралмас қисми бўлиб, Россия империясининг барча халқларини феврал ва октябр инқилоблари сари етаклаб борди», деган зўрма-зўраки хулосаларга энди эҳтиёж йўқ.

Рус ва Ўрта Осиё халқларининг маданий яқинлашувига бағишланган асарларда келтирилган жуда кўп далилий ҳужжатлар Россия империяси таркибида истиқомат қилаётган турли халқлар ўртасидаги дўстлик чор маъмуриятининг буюк давлатчилик сиёсатига ҳамда хонлар ва янги шаклланаётган миллий буржуазиянинг миллатчилик кайфиятига қарамай, тобора раванқ топиб борганлигини кўрсатишга хизмат қилди. Бу асарларда маҳаллий миллий буржуазия тўғрисида билдирилган муносабат, умуман масалага берилган сиёсий баҳо ўз тадқиқини топмаган ва мунозарали жойлари йўқ эмас.

Демократик кайфиятдаги рус олимлари Ўрта Осиё халқларининг бой маданий ўтмишини, Ўрта асрда Бухоро ва Самарқанддан етишиб чиққан буюк алломалар ҳаётини ёритишга бир қадар ёрдам бердилар. Аммо бунда ҳам диний-руҳоний илм билан шуғулланган алломалар бир четга суриб

¹ Турсунов Х.Т. Историческая вежа в борьбе угнетенных народов царской России. К 70-летию народного восстания 1916 года в Туркестане / Коммунист Узбекистана, 1986, 7-сон.; Ваҳобов М.Г. Восстание 1916 года - поворотный пункт освободительного движения народов Туркестана / Общественные науки в Узбекистане / 1986, 7-сон. 26-36-б.; Намозов С.М. Восстание 1916 года в Самаркандском уезде. / Общественные науки в Узбекистане / 1986, 7-сон. 36-38-б.; Зиёева Д. Первые публикации о восстании 1916 года в Средней Азии и Казахстане. / Общественные науки в Узбекистане / 1986, 7-сон, 38-44-б.

қўйилиб, эътибор фақат дунёвий фан раванқига ҳисса қўшган олимлар меросини ўрганишга қаратилган.

Туркистон босиб олиниб, Ўрта Осиёда чор ҳукмронлиги ўрнатилгач, моҳиятан динга қарши бўлган рус маданияти халқ оммасини гўё бидъатга берилган исломнинг айрим сохта пешволари таъсиридан йироқлаштириш билан бирга, уларнинг қалбидаги имон билан боғлиқ, комил инсонгагина ҳос бўлган соф маънавий қадриятларни ҳам захарлади. Ўрта Осиёда ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзгариши, рус ва маҳаллий илғор фикрли зиёлиларнинг маърифий ишлари, руслар билан маҳаллий халқнинг мулоқоти натижаси ўлароқ, туб миллатга мансуб хотин-қизларнинг аҳволи ҳам сезиларли даражада ўзгарди, деган хулоса ана шу давр тарихнавислигида ифода топди. Бироқ бу ўзгаришлар юзаки бўлиб, фақат шаҳар аҳолисининг айрим қисминигина қамраб олган экан. Умуман, «чор Россияси шароитида, ҳатто рус аёллари ҳам аслида тенг ҳуқуқли бўлмаган шароитда, маҳаллий миллатлар хотин-қизларининг тенглиги ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди»¹.

Маърифий ишларнинг натижаларига баҳо беришга ҳам эҳтиёткорона ёндашиш зарур. Негаки, инқилобга қадар Ўрта Осиёда диний мактаблар кўп бўлиб, уларда таълим бериш сифати анча яхшиланишга муҳтож эди. «Туркистон маъмурлари эса, ўрта аср услубида таълим берадиган мусулмон мактабларининг ўқув ишларига аралашмишдан ўзларини тияр эдилар»².

Туркистонда инқилобий ҳаракатнинг юзага келишига доир тарихнавислик материалларини ўрганар эканмиз, муаллифларнинг бу жараён ҳақидаги мулоҳазаларининг шартли эканлигини, материаллар «партиявий» нуқтаи назардан танланганлигини ва халқларнинг миллий-озодлик учун курашига чоризмнинг золимона мустахлак сиёсати натижаси сифатида холисона баҳо бериш етишмаётганлигини кўрамыз.

Шундай бўлсада, А.И.Сидоров каби муаллифларнинг даядил чиқишларини ҳам эътироф этиш зарур. Масалан у: «Ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар ва Ўрта Осиёнинг бошқа

¹ Черданцев Н. Влияние присоединения Узбекистана к России на положение узбекской женщины. 42-47-б.

² История Узбекской ССР. Т.2. Т., 1968. 400-б.

халқларининг турли шаклдаги исёнлар билан чиқишини тан олар эканмиз, самодержавиянинг мустамлака сиёсатига қарши бу кураш прогрессив бўлганлигини ҳам тан олмаслик халқ оммасининг тарихий жараёндаги прогрессив аҳамиятини инкор этиш билан баробардир. У ҳолда нимани прогрессив деб ҳисоблаш зарур? Миллионлаб кишиларга қонли зулм ўтказган чор самодержавиясининг мустамлака сиёсатиними ёки бу режимга қарши курашними?»¹.

Бироқ бундай дадиллик ҳамма асарларда ҳам кузатилавермайди. Ҳолбуки, тадқиқотчиларнинг кўпчилиги чоризм сиёсати буюқдавлатчилик шовинизми билан йўғрилганлигини, унинг бош мақсади Марказий Осиё халқларининг тобе ва мустамлака ҳолатини абадий ушлаб туришга йўналтирилганлигини билар эдилар. Бу мақсад чор министри Кривошеин томонидан шундай ифода этилган: «Хўжалик ҳаётининг шундай йўналтирилиши умумдавлат нуқтаи назаридан мутлақо табиий ва оқилона ишдир. Туркистон бугдойининг ҳар бир кўшимча пуди — рус ва сибир бугдойи учун рақобатчидир. Туркистон пахтасининг ҳар бир пуди эса — америка пахтаси учун рақобатчидир. Шу сабабли, бу ўлкага қиммат бўлса-да, нонни ташиб келиш, ва унинг сугориладиган ерларини пахта учун бўшатиш зарур»². Кривошеин ўзининг рус императорига ёзган хатида чоризмнинг Туркистонда олиб борган сиёсати моҳиятини очиб, унинг учта қиррасини кўрсатади: «Агар бу қирраларнинг бирида эндиликда «пахта» сўзи ҳамма нарсадан ёрқинроқ битилган бўлса, бошқасида «сугориш», учинчи, ҳозирча кўринмаётган, аммо энг муҳим қиррасида — «русларни кўчириб келтириш» деб ёзилган»³.

Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати айниқса, Россия империясининг чекка ўлкаларида энг мудҳиш шакларда намоён бўлди, шубҳасиз бу қонуний равишда мустамлакачиликка қарши халқларнинг ғазоби ва қаршилигини келтириб чиқарди.

Рус шарқшунос, профессор Н.И.Веселовскийнинг бу бо-радаги бир мулоҳазаси диққатга лойиқ: «Биз бўйсундирил-

¹ Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Т., 1955. 576-б.

² Кривошеин А.В. Записка главному управляющему земледелия и землеустройства о поездке в Туркестан. Соб. 1912. 7-8-б.

³ Уша асар. 111-б.

ган осиеликларга тинчлик, хотиржамлик, хавфсизлик бердик, деган ҳаёлдамиз. Аммо яна бир олий, буларнинг ҳаммасидан юқорироқ турувчи эзгулик мавжуд. Бу миллат, миллийлик туйғуси. Бўйсундирилган мусулмонлар аҳволини ўзимизни улар ўрнига қўйибгина тушуниш мумкин. Сиёсий ўлим оғир, миллий жиҳатдан ўлмоқлик эса ундан ҳам оғирроқдир. Бизнинг ҳукмронлигимиз остида худди шу миллийлик туйғуси таҳқирланмоқда. Миллатни қандайдир бошқа хайрли ишлар билан алмаштириб бўладими? Шундай экан, бизнинг ҳукмронлигимизга қарши кўтарилишлар юз берса, ажабланиш ноўрин. Миллий масаланинг шундай жиҳатлари ҳам борки, халқ тўқми-очми, бойми-яланғочми, улар барибир намоён бўлади»¹.

Совет тарихнавислигида худди шу нарсани, яъни мустамлакачилик сиёсатига нисбатан намоён бўлаётган кўтарилишларни сезиб-сезмасликка, кўриб-кўрмасликка олинар эди. Ҳолбуки, мудҳиш мустамлакачилик ҳукмронлиги тарихида бу сиёсатга қарши халқ ҳаракатлари, миллий ҳаракатлар кўп бўлган.

Эндиликда, Марказий Осиё давлатлари ҳақиқий мустақилликка эришганидан сўнггина, халқларнинг чоризмга қарши, мустамлакачиликка қарши курашининг қаҳрамонона саҳифаларига муносиб баҳо бериш учун эътибор ажратилмоқда. Бу борада дастлабки ишлар 1989 йилда Тошкентда чоп этилган «Ўрта Осиё ва Қозоғистонда XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги миллий озодлик ҳаракатининг тарихи ва тарихнавислиги: яқунлар, изланишлар, тадқиқот истиқболи» китобини, К.Р.Несипбоевнинг «Чоризмнинг Қозоғистонда олиб борган солиқ сиёсати (1867-1914)» номзодлик диссертациясини (1988 й.); Х.Бобобековнинг «Қўқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари. Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий омиллар» (1990, Тошкент) китобини кўрсатиб ўтиш мумкин.

1994 йилда Н.А.Абдурахимова томонидан «Туркистондаги ҳукуматнинг мустамлака тизими (XIX асрнинг иккинчи

¹ Лунин Б.В. дан кўчирма: Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения. Историографический очерк. Т., 1972. 145-б.

ярми — XX аср)» докторлик диссертациясини ва Ҳ.Ж.Содиқовнинг «Чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати ва XX аср бошларида миллий озодлик ҳаракати» мавзудаги докторлик диссертациясининг ёқланишини Ўзбекистоннинг энг янги тарихнавислигида рўй берган қувонарли воқеа сифатида таъкидлаш зарур. Ҳар иккала илмий асар ҳам монография тарзида чоп этилишга лойиқ.

Тошкентда 1992-1994 йилларда чоп этилган Ҳ.Зиёевнинг «Ўзбек хонликлари чоризм асоратида» асарида¹, Мажид Ҳасанийнинг «Туркистон босқини» китобида² чоризмнинг Туркистонда ҳукмронлик қилган даврга оид янги ва оммабоп талқин ифода топган.

Ушбу изланишлар қатори ўзбекистонлик қозоқ муаллифлари С.Тилеукулов ва У.Утенбергеновнинг «Туркистон мустақиллиги учун курашлар тарихидан» рисоласини ҳам кўрсатиб ўтишни ўринли, деб ҳисоблаймиз³.

¹ Ҳамид Зиёев. Ўзбек хонликлари чоризм асоратида. (XIX асрнинг 50-70-йиллари). Т., 1994.

² Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. Т., Нур, 1992.

³ С.Тилеукулов, У.Утенбергенова. Туркистон мустақиллиги учун курашлар тарихидан. Т., 1996, 63-бет.

IV БОБ

ТУРКИСТОННИНГ ЧОРИЗМ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНИШИ МУАММОСИГА ДОИР МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХНАВИСЛИГИ

50-60-йилларга келиб Ўрта Осиё тарихнавислигига оид тадқиқотлар бевосита Ўрта Осиё республикаларининг ўзида олиб борилганлигини сифат жиҳатдан янги ҳодисалар жумласига киритиш мумкин. Негаки, 40-йилларга қадар шарқшунослик тадқиқотлари асосан Москва, Ленинград, Тошкентда олиб борилар эди. Бу эса шарқшунос илмий ходимларнинг, зарур бўлган материалларнинг асосий қисми ўша ерларда жамланганлиги билан изоҳланар эди.

Кейинчалик, тарихий илмий-тадқиқот муассасаларининг жўғрофий миқёси анча кенгайди. Биз сўз юритаётган даврга келиб, чоризмнинг Туркистонда мустамлака ҳукмронлиги ва бунинг оқибатлари тарихи устида Ўрта Осиёдаги бошқа республикаларнинг пойтахтларида, ҳатто маҳаллий ўқув юртларида тарих кафедралари мавжуд бўлган айрим вилоят марказларида ҳам мумкин қадар изланишлар олиб борилди.

Илгари XIX асрнинг охири ва XX аср бошларидаги тарих бутун Ўрта Осиё миқёсида ўрганилган бўлса, энди хонликлар, мустамлака Туркистоннинг алоҳида минтақалари ва шаҳарлари тарихига тааллуқли илмий ишлар кўпроқ эълон қилина бошланди.

Авваллари у ёки бу тарихий муаммони тадқиқ этишда рус буржуа тарихчиларининг «инқилоб»га қадар яратган асарларидан ҳаддан зиёд кўп фойдаланилар эди. Ҳолбуки, бу манбаларда ҳодисалар онгли равишда бузиб кўрсатилган, самодержавиянинг босқинчилик сиёсати оқдаб кўрсатилган ва туб аҳоли камситиб тасвирланган эди. Бу даврга келиб эса, тарихий асарларда архив материаллари, қўлёзма манбаларга кўпроқ мурожаат этилгани боисидан, тадқиқотларнинг бир мунча ҳолисроқ бўлишига эришилди.

Туркистоннинг Россия империяси таркибига истило этиб киритиб олинishi жараёнида умумий хусусиятлар бўлгани ҳолда, у Ўрта Осиёнинг турли жойларида турлича, ўзига хос равишда кечган эди. Қолаверса, ўша даврда бутун Ўрта Осиёда сепаратизм, жамиятнинг қатламлашуви авжга чиққан эди.

Ўлкада уч мустақил хонлик, Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари мавжуд бўлиб, улар ўртасида доимий адоват мавжуд бўлган. Бундан ташқари хонликларнинг ўзи ҳам ички сиёсий жиҳатдан беқарор ҳолатга келиб қолган эди. Тошкент беклиги Қўқон хонлигига нисбатан деярли мустақил мақомга эга бўлиб, бир қисм тошкентлик зодагонлар Қўқоннинг эмас, Бухоронинг мустақиллигини тан олишга мойиллик билдирар эдилар (худди шу нарса 1865 йил июн ойида чор қўшинларининг Тошкентни бир қадар қийинчиликсиз босиб олишига сабаб бўлган). Турли вақтларда Чимкент, Алмати, Бадахшон, Хўжанд, Шаҳрисабз музофотлари ҳам муайян даражада ўзига хос мустақиллик мақомига эга бўлган; Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган бир қатор майда бекликлар Бухоро ва Дўст Муҳаммад ҳукмронлиги остидаги Афғонистон таркибига (1819-1863) кирар эди. Хива хонлиги таркибига ҳам жуда катта жўғрофий ҳудуд бирлашган бўлиб, уни босиб олиш ниятида Эрон шоҳларининг қўшинлари ҳужум қилиб турар эди. Қўқон хонлигининг асосан қозоқ ва қирғиз халқлари вакиллари истиқомат қиладиган Оренбург ва Семиречье (Еттисув) музофотларининг Россия давлати таркибига киритилиши Туркистон Россия томонидан босиб олиншидан анча илгари бошланган эди.

Чоризмнинг ҳарбий тажовузи амалга оширилиши арафасида ўлкада фавқуллодда мураккаб аҳвол юзага келган эди. Ўрта Осиё хонликларида ўзбекларнинг ҳукмрон ҳолати сақлангани ҳолда, бошқа туркий элатлар — қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, тожикларнинг мустақилликка интилиши кучайиб бораётган эди. Булар умумий ва шу билан бир қаторда ўз хусусий тарихига эга бўлган элатлар ҳисобланади (айниқса тожиклар, қозоқлар, қирғизлар ва туркманлар). Уларни бирлаштириб турган энг муҳим хусусият дин бирлиги бўлиб, бу элатларнинг барчаси исломнинг аҳли сунна ва жамоа мазҳабига мансуб. Феодал ҳукмронлари бу бирликдан усталик билан фойдаланар, ислом дини пешволари билан яқин муносабат ўрнатиб, меҳнаткашларнинг барча қатламларини эксплуатация қилишга интилар эди. Шу тариқа деҳқонлар оммаси, ҳунармандлар, кўчманчи чорвадорлар, савдогар-

лар бир вақтнинг ўзида ҳам феодалларга, ҳам маҳалий зодагонларга, ҳам амир ёки хонга қарам, шунингдек, шарият пешволарига ҳам бўйсинишлари зарур эди. Бунда ҳар уччала хонликда ҳам давлатмандлар ва уларнинг гумашталари вақф ерларини ҳимоя қилар, хазина ҳисобидан ислом шарияти йўлига йирик эҳсонлар ва қурбонликларни амалга оширар, бу орқали ўзларини Аллоҳнинг содиқ қуллари қилиб кўрсатишар ва камбағал ва мискинларни «тақдирга тан беришга» мажбур қилмоқчи бўлардилар.

Худди ана шу сиёсий чигалликлар даврида инглиз мустамлакачилари бу бепоён ўлкани забт этиш мақсадида бу ерга ўзининг жосусларини йўналтира бошлади. Крим кампаниясидан кейин (1853-1856 йиллар) Марказий Осиёдаги барча мусулмон эл-элатларни Россия тажовузига қарши бирлаштириш орзусида Туркиянинг ҳам бу бепоён ўлкада ўз таъсирини ўрнатишга мойиллиги бор эди.

Ўрта Осиёнинг босиб олинishi ва Россия таркибига киритилиши оқибатлари муаммоси устида тадқиқотлар олиб боришнинг марказдан мустамлака ўлкаларнинг ўзига кўчиши замона тарихнавислигининг ўзига хос хусусияти ва моҳиятини белгилайди.

ЎЗБЕКИСТОН

Ўзбекистонда тарих фанининг ривожланиши кўп вақтларга қадар тошкентлик олимлар номи билан боғлиқ бўлиб келди. Бу табиий ҳол, негаки Тошкент ўтган асрнинг 70-йилларидаёқ Ўрта Осиёнинг илмий марказига айлана бошлаган эди. Октябр «инқилоби»дан сўнг Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Нукус ва бошқа шаҳарларда янги илмий тадқиқот марказларини ташкил этиш имконияти туғилди. Олий ўқув юр்தларининг тармоқларида тарихчи ва шарқшунос кадрларни тайёрлашгина эмас, балки илмий-тадқиқот ишларни олиб бориш учун баъзи шарт-шароитлар яратилди.

«Инқилоб»га қадар бўлган ўзбеклар бир неча давлат тузилмалари таркибида яшар эдилар. Бу аҳвол Ўзбекистоннинг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги тарихий тараққиётига доир муҳим масалалар тарихнавислигида ўз аксини топмасдан қололмасди. Ўзбек халқининг Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари ва Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий ҳаётида тугган мавқеи сабабли, Ўзбекистон тарихини тадқиқ этиш кўпинча Ўрта Осиё

тарихи билан қориштириб юборилган. Қолаверса, 40-йилларга қадар Ўрта Осиёнинг янги тарихини яхлит тадқиқ этиш тамойили устувор эди. Зеро, у даврда далилий материалларни тўплаш жараёни давом этар ва тадқиқ учун қўйилган мавзулар доираси сиртдан тасодифий кўринсада, аслида эса аниқ йўналтирилган сиёсий-ғоявий мақсадга эга эди. К. Житов ва В.Непомныйнинг 1939 йилда Тошкентда чоп этилган «Мустамлака қуллигидан социализм сари» китобининг номиёқ ана шундан далолат беради.

Урушдан сўнг Ўзбекистонда илмий нуқтаи назардан анча қимматли, мақсадга мувофиқ тадқиқот ишлари олиб борилди. Чоризмнинг Туркистондаги ҳукмронлиги масаласига боғлиқ нашрлар миқдори йилдан-йилга кўпайиб бориши билан бирга, уларда аввалги давр илмий тафаккурининг ютуқлари ҳам ҳисобга олинди. Ўзбекистоннинг истилодан аввалги ва кейинги ижтимоий-иқтисодий аҳволи фаол тадқиқ этилди. Ана шу тадқиқотлар орқали тарихчилар куйидаги хулосага келдилар: саноатни (хусусан йирик саноат корхоналари капиталистик корхоналар тариқасида вужудга келаётган эди) ва қишлоқ хўжалигини капиталлаштириш жараёни воситасида Туркистон ўлкаси таркибига кирувчи ўзбеклар ери рус капиталининг олдга тортувчи қўшимчасига, унинг хомашё базасига ва олди-сотди бозорига айлантириб олинди. Россия империяси учун буларнинг ҳаммаси бошқа давлатлар буржуазияси томонидан бу ерда ҳеч қандай рақобат йўқлиги билан қулайлик туғдирар эди. Хонликларга кирувчи ҳудудларда капиталлаштириш жараёни бир мунча секинроқ кечди. Мазкур музофотларда бу жараён асосан савдо орқали амалга оширилиб, у қишлоқларга товар муносабатларини олиб кирди. Халқ хўжалигининг капиталлашуви тарихий нуқтаи назардан ижобий хусусиятларга эга бўлса-да, меҳнаткашлар турмуш даражасининг янада оғирлашувига олиб келди. Буни қарангки, РКП(б)нинг X съездида миллий масала юзасидан қабул қилинган резолюциясида компартия бу масалага (эҳтимол, чор Россиясига қарама-қарши ўлароқ шўролар Россияси истилочиликлари сиёсатига барҳам берди, деган сохта ғояни илгари суриш учун бўлса, ажаб эмас) анча ҳолис баҳо беради. Бу резолюцияда таъкидланишича, иқтисодий тенгеизлик аввало Россиянинг мустамлака ва ярим мустамлака ҳолатидаги чекка ўлкалари (айниқса, Туркистонни) турли хил хомашёни марказ-

да қайта ишлаш учун етказиб берувчи таъминотчи сифатида тутиб турилишида кўринар эди. Бу эса ўлкаларнинг доимий қолоқлигига сабаб бўлди. Йиллар ўтиши билан империалистик Россияга нисбатан айтилган бу танқидий хулоса то Ўрта Осиё республикалари 90-йилларда мустақилликка эришгунча, Совет Россияси учун ҳам бемалол қўлланса бўладиган таъриф бўлиб қолаверди.

«Инқилоб»га қадар Туркистонга бағишланган илмий асарларда Туркистон ўлкасидаги мустамлакачилик сиёсати ва иқтисодий ривожланиш масалалари муайян даражада ифода топди. Уларнинг орасида Е.В.Бунаковнинг «Ўзбекистонда капитализмнинг ривожланиши» мавзуидаги докторлик диссертацияси (1960) алоҳида эътиборга лойиқ¹.

Умр бўйи фақат биргина олий ўқув юрти — Тошкент Давлат университетининг тарих факультетида ишлаган А.М.Матвеев чоризмнинг Туркистонга ҳарбий босқинчилиги, Ўрта Осиёдаги Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши, жумладан, бу тарихий воқеанинг ёндаш мамлакатларга таъсири, шунингдек, XIX аср охири ва XX аср бошларида бу ердан чиққан осиелик ва европалик машхур кишиларга бағишланган илмий ишлари² билан Ўзбекистон тарихчилари орасида алоҳида ўрин тутди. Худди А.М.Матвеев каби биргина олий ўқув юртида фаолият кўрсатган унинг касбдошлари П.А.Ковалев, Ю.А.Соколов ҳам

¹ Е.В. Бунаков диссертациясининг қўлёзма нусхалари Ўз Р ФА фундаментал кутубхонасида ва тарих ва археология институтида мавжуд (5-сон фонд, 221). Инқилобга қадарлик Ўзбекистондаги ижтимоий ўзгаришларни ўрганаётган ҳар қандай тадқиқотчи ушбу асарга муурожаат қилса, зарар қилмайди. Шунингдек, қаранг: Бунаков Е.В., Тенденция развития капиталических отношений в Средней Азии накануне присоединения ее к России /Проблемы востоковедения. 1960, 6-сон.

² Матвеев А.М. Присоединение Средней Азии к царской России и сопредельные страны Востока /Научные труды ТашГУ Вып. 343. Т.; босма табоқ, ҳам муаллифликда; ўша муаллиф, Из истории южных и западных славян в Средней Азии в конце XIX — начале XX в. Советское славяноведение. Минск. 1969; ўша муаллиф, К вопросу о выходцах из Германии в Средней Азии в конце XIX — начале XX в. научные труды ТашГУ/ вып. 392. Т., 1970, ҳаммуаллифликда; ўша муаллиф, Из истории азиатских выходцев в Средней Азии в конце XIX — начале XX в. / Научные труды ТашГУ. вып. 423/; ўша муаллиф, Из истории выходцев Ирана в Средней Азии второй половине XIX — начале XX в, Иран. М., 1973; ўша муаллиф Восстание 1916 г. в Средней Азии, зарубежные выходцы и сопредельные страны (ноябрь, 1916-начало 1917). Научные труды ТашГУ. Вып. 441. 1973 ва бошқ.

Ўрта Осиёнинг мустамлака даврига доир тарихнависликда сезиларли из қолдирган олимлардан ҳисобланадилар.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН

Қорақалпоқ халқи тарихи билан боғлиқ муаммоларнинг тадқиқ этилиши совет давридаги ўзбек тарихнавислигининг катта ютуқларидан бири ҳисобланади.

«Инқилоб»га қадар қорақалпоқлар тўғрисида биронта ҳам махсус тарихий тадқиқот бўлмаган. «Инқилоб»дан кейинги йилларда эса Ўрта Осиё халқлари тарихи тадқиқотчиси П.П.Ивановнинг «Қорақалпоқлар тарихи очерки» бу халқнинг тарихига бағишланган биринчи нашр бўлиб, мазкур муаммони академик таҳлил этиш учун асос яратиб берди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Ўрта Осиё халқларининг илк феодал даври тарихи, археологияси ва таркиб топишини В.В.Бартолддан кейин турувчи билимдони ҳисобланган С.П.Толстовнинг бу масалага бағишланган мақолалари бирин-кетин чоп этилди. Булардан айниқса, «Қорақалпоқ» халқининг келиб чиқиши масаласига доир» мақоласини алоҳида кўрсатиш зарур. Очиги урушдан кейинги даврда қорақалпоқ халқи тарихини автоном республика олимлари томонидан чуқур тадқиқ этиш ана шу асардан бошланган.

Ҳозирги кунда бу йўналишда Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон Республикаси бўлими томонидан йирик ишлар амалга оширилмоқда. Муҳимки, бу изланишларни туб миллат вакиллари олиб бормоқдалар. Нукус Давлат университети тарихчи илмий кадрларни етиштириш бўйича мунтазам иш олиб бормоқда. Қорақалпоқ олимлари Тошкент тарихчилари ёрдамида 1964 йилда «Қорақалпоғистон АССР тарихи очерклари» икки томлигини ёздилар. Унда Қорақалпоғистоннинг қадим даврдан то Октябрь тўнтаришигача бўлган даврдаги тарихи қамраб олинган. Иккинчи томнинг иккинчи қисми тўлалигича Қорақалпоғистоннинг Россия таркибига киритилиш масаласига бағишланган бўлиб, бу воқеанинг сиёсий, иқтисодий ва маданий оқибатлари очиб берилган. Мазкур давр тарихини Р.С. Косбергенов, С.А. Камолов, Б.В. Андрианов, Л.С. Толстова, Я.М. Досумов ва Г.Н. Непесовлар ёзишган.

Ўша давр шароитида бундай умумлашма асар яратилишининг биринчи тажрибаси илмий жамоатчилик томонидан ижобий баҳоланган эди.

Хоразм воҳасида истиқомат қилувчи қорақалпоқлар Россия таркибига «қўшиб» олинганча Хива хонига қарам эдилар. Мазкур хонлик тарихида қорақалпоқлар то чоризм истибдоди ўрнатилгунга қадар хонликнинг ички сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Қорақалпоғистоннинг Россия томонидан бевосита этило этилиши масаласига келсак, маълум вақтга қадар қорақалпоқларнинг Россия фуқаролигига ўтиши бошдан-охир рус маъмурларининг ташаббуси билан боғлиқ, деган нуқтаи назар устувор эди. Олимлар рус элчиси Тевкелев кундаликларини чуқур ўрганиш орқали бу жараённинг ташаббускорлари бўлиб жунгар феодаллари билан аёвсиз курашдан толиққан қорақалпоқларнинг ўзлари бўлишган эди, деган хулосага келдилар. С.К. Камоловнинг фикрига кўра, 1731 йилда рус фуқаролиги қабул этилгач Нодир шоҳ ҳузурига рус вакилининг ташрифи боисидан, шоҳнинг бу ўлкага босқин уюштиришнинг олди олинди. Олим рус-қорақалпоқ яқинлашуви халқаро аҳамиятга кўра ижобий ҳодиса бўлган, деган хулосага келади.

Шу каби бошқа кўпгина ишларда ҳам Россия фуқаролигини қабул қилиш масаласи кўриб чиқилиб, унинг ижобий аҳамияти таҳлил қилинади.

Қорақалпоқларнинг ўтган аср охири ва асримизнинг бошларида Хива хонлигининг ўзида ва ундан ташқаридаги турмушларига доир асарлар ҳам эътиборга лойиқ. Олимлар ўз олдларига қўйилган вазифани муваффақиятли удалаганлар — Ўрта Осиё худудларининг Россия таркибига киритиб олинишидан кейинги ўзгаришларни кўрсатиб бера олганлар.

1971 йилда муаллифлар жамоаси томонидан ёзилган «Қорақалпоғистон меҳнатқашларининг ижтимоий ва мустамлака зулмига қарши кураши» монографияси чоп этилди. Унда У.С. Уббиниезовнинг «Чоризмнинг мустамлака сиёсати ва Қорақалпоғистондаги синфий кураш» деган мақоласи ҳам диққатга сазовор.

Қорақалпоғистонда тарих фанининг вужудга келиши ва ривожланиши билан бир қаторда, бу йўналишда олиб бо-

рилган тадқиқотларнинг натижаларини эълон этишга ҳам уринишлар бўлганини кўрамиз. Масалан, 50-йилларда Г.А.Жданко, Р.Косбергенов Қорақалпоғистоннинг ўтмиши ва бугунги кунини ўрганиш бўйича совет тадқиқотчилари олиб борган ишларнинг айрим муҳим натижаларини қисқача шарҳлаб бердилар. 60-йилларда М.К.Нурмухамедов, К.Ризаев, К.М.Максетов томонидан автоном республика тарихнавислиги яна худди ана шу кўламда кўриб чиқилди.

Қорақалпоқ тарихчиларининг 70-йиллардаги айрим умумлашма асарлари тарихнависликка оид бир мунча мазмундор шарҳлар билан бойитилди. Масалан, «Қорақалпоғистон АССР тарихи» (Тошкент, 1974 й.) китобининг 1-томида ва И.Қосимбетовнинг «Коммунистик партия белгилаб берган йўлдан» (Нукус, 1976 й.) китобида (гарчанд китоб номи ниҳоятда дабдабали ва умумий бўлишига қарамай) ана шундай шарҳларни кўрамиз.

С.К.Камоловнинг Қорақалпоғистонда ижтимоий фанларнинг ривожланишига бағишланган мақолалари ҳам диққатга лойиқ. Муаллиф автоном республика тарихини ўрганишнинг яхлит ва ниҳоятда ихчам тавсифини беришга ҳаракат қилган.

С.К.Камоловнинг ва К.М.Маскетовнинг «КПСС XXV съезди ва Қорақалпоқ жамиятшунослари олдида турган вазифалар» мақоласида ҳам қорақалпоқ тарихчилари тадқиқотлари юзасидан айрим хулосалар чиқарилиб, «Қорақалпоғистонда тарих фани тараққиётининг энг нозик жойларидан бири — ҳанузгача тарихнавислик ва манбашунослик тадқиқотларининг йўқлиги бўлиб қолмоқда» дейилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, юқорида зикр этилган асарларнинг мавжудлигига қарамай, Қорақалпоғистонда тарих фанининг тарихи муайян вақтга қадар етарли даражада ўрганилмай қолаверади. Бу вақтга келиб, Қорақалпоғистон тарихи бўйича совет ҳокимияти даврида чоп этилган илмий адабиётларни умумлаштирувчи, жамловчи таҳлилини чоп этиш зарурияти вужудга келган эди. Бу вазифани К.Т. Утепов ўзининг «1917-1977 йиллардаги Қорақалпоғистон АССР тарихнавислиги» номли диссертация ишида адо этди. 1988 йилда К.Т.Утепов Қорақалпоғистонда марксча фаннинг вужудга келиши, 20-30 йилларда Қорақалпоғистон шароитида фан-

нинг шаклланиши ва ривож топиши йўлидаги қийинчиликлар батафсил ёритиб берилган монографик тадқиқотини чоп эттирди.

Муаллиф бу асарда тарихчилар қаламига мансуб асарларни таҳлил қилган Қорақалпоғистоннинг 30-80-йилларга оид тарихнинг қай даражада ўрганилганлигини, миллий тарихчи кадрлар тайёрлаш масаласини акс эттирган.

1968 йилда С.К.Камоловнинг «Қорақалпоғистон XVIII-XIX асрларда» номли асари эълон қилинди. Унда қорақалпоқларнинг XVIII-XIX асрлардаги тарихига кенг ва тўлиқ шарҳ берилган.

1967-1968 йилларда республикада олимлари томонидан Ўзбекистон ССР тарихи бўйича жамловчи асарларнинг 2-нашри тайёрланиб, ниҳоясига етказилди, унда Қорақалпоғистоннинг тарихи ҳам батафсил ифода топган.

Тарих фанининг сифат жиҳатидан анчагина кўтарилганини кўрсатувчи далиллардан бири сифатида Ўзбекистон Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлимининг тарих, тил ва адабиёт институти томонидан 1974 йилда нашр этилган автоном республика тарихига оид икки томлик асарни кўрсатиш мумкин.

«Қорақалпоғистон АССР тарихи» икки томлиги автоном республика олимларининг халқларнинг кўп асрлик ўтмиши ва бугунги кунини тадқиқ этишдаги энг янги ютуқларни намояндалар кўрсаткичдир. Унда Қорақалпоғистоннинг Россия таркибига «киритилиши», бунинг оқибатлари ва халқаро аҳамияти муаммолари услубий жиҳатдан ўз даврига нисбатан олганда, бир мунча аниқ талқин этилган.

ХИВА, ҚўҚОН, БУХОРО ХОНЛИКЛАРИ

Ўз худудига ҳозирги Қорақалпоғистон Республикаси ерларини ҳам олган, Ўрта Осиёнинг шимолида жойлашган ва қулай жўрофий шароитларга эга бўлган Хива хонлиги қадимдан Россия бозори билан олди-сотди алоқаларини ўрнатган эди. 1873 йилдан сўнг хивалик савдогарлар учун янада қулай сиёсий имкониятлар вужудга келди.

Рус-хива алоқаларини тадқиқ этган А. Содиқовнинг маълум қилишича¹, Хиванинг савдо йўллари Оренбург ва Астрахон орқали ўтган. У ҳатто ўша 60-йиллардаёқ Россияга ҳар йили 62 дан 159 гача Хива тожирлари бориб-келиб турганлигини ёзади. А. Содиқов яна қуйидаги ажойиб далилларни ҳам келтириб ўтади: ўтган асрнинг бошларида Россиянинг Хива билан товар алмашуви рус-афғон товар алмашувига нисбатан 1,5 марта ортиқ эди, Россия билан савдо қилиш хивалик савдогарлар учун фойдали эди, зеро унинг мувозанати хиваликлар томонига оғир босарди².

А.С. Содиқовнинг XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларидаги (1917 йилгача) рус-хива савдо алоқаларига оид масалаларни ёритиш юзасидан изланишлари Тошкентда 1965 йили чоп этилган «Хиванинг Россия билан иқтисодий алоқалари» номли монографик тадқиқотида ўз якуний натижасини топди³.

А. Содиқовнинг докторлик диссертацияси асосини ташкил этувчи бу асарда Россиянинг Ўрта Осиёдаги йирик хонликлардан бири — Хива билан ўзаро иқтисодий муносабатлари мисолида рус капитализмининг бу ерга кириб келиш жараёни таҳлил этилган. Муаллиф Россиянинг ҳўжалик юритишда Хива билан яқин муносабатда бўлиши шубҳасиз, ҳар икки томон учун ҳам манфаатли бўлганлигини таъкидлаб ўтади. Бироқ бу тарихий жараён шаклан ва услубий жиҳатидан ўзининг объектив мазмунига мос келмасди. Чунки бу услуб ва шакл Россияда ҳукмронлик қилиб турган ҳарбий-феодал империализмининг моҳиятидан келиб чиқар эди.

Мустамлака даври рус-хива муносабатлари масаласи шунингдек, Т.Г.Тўхтаматов ва А.Г.Ткачук томонидан ҳам тадқиқ этилган⁴.

¹ Содиқов А. Некоторые данные о положении крестьян дореволюционной Хивы. /Труды САГУ. Нов.сер. Вып.140. истор.науки. Кн. 28/ Т., 1958; ўша муаллиф. Из истории экономических и культурных связей Хивы с Россией. (1873-1918 гг./Труды САГУ. Вып.143. Кн.30. нов.сер. истор.наук./ Т., 1958. 67-84-б; ўша муаллиф. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX - начале XX в. Научные труды ТашГУ. нов.сер. Вып.296. Истор.науки. Кн. 57.

² Труды САГУ. Нов.сер. Вып. 142. Кн.30. 68-74-б.

³ Садыков А. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX - начале XX в. Т., 1965.

⁴ Тухтаматов В.Г. Взаимоотношения царской России с Хивинским ханством с 1873 по 1910 г., Тарих фанлари номзодлигига дисс. Т., 1949; Ткачук А.Р. Русско-хивинские отношения второй половины XIX в. Тарих фанлари номзодлигига дисс. Т., 1954. (Ҳар икки диссертация ҳам РФ Давлат кутубхонасида сақланмоқда).

Тарихчилар Хива хонлигидаги аҳолининг турли қатламлари ижтимоий-иқтисодий аҳоли масаласини ҳам қизиқиб ўрганганлар. Инқилобга қадарлик Хиванинг ижтимоий-иқтисодий аҳолини ҳар томонлама тадқиқ этишга биринчилардан бўлиб И.В.Погорельский ҳаракат қилди. Бироқ унинг «Хива хонлигининг империализм давридаги иқтисодий таъриқи ва ижтимоий сиёсий ҳаёти» мавзудаги номзодлик диссертацияси (Л., 1944 й.) айниқса назарий қусурлардан холи эмас¹.

Инқилобгача Ўрта Осиё тарихини ўрганишга қизиқиш кучайиши натижасида 1873-1917 йиллар орасидаги Хива хонлигига бағишланган асарлар ҳам пайдо бўла бошлади². Тарихчиларнинг таъкидлашича, Хива ерларига чор маъмурларининг бевосита дахли бўлмасда, хонлик иқтисодиётида Россия капитализмининг салмоғи ошиб борарди. Ҳўжалик товарлашувининг ўсиши деҳқончиликда кўпроқ пахтачиликка манфаатдорликни ошириб, дон экинларининг тобора камроқ экилишига олиб келди. Бу эса ўз навбатида ноннинг нархи кўтарилишига сабаб бўлди.

Олимлар Хива хонлигида инқилобдан аввал саноат қандай ривожланганлигини ва пахта тозалаш саноати соҳасида, саноатнинг бошқа тармоқларида маҳаллий капиталнинг аҳамияти масалалари бўйича тадқиқотларни давом эттирдилар. Хоразм Халқ Совет Республикаси даврида воҳадаги маданият ва маориф тарихи бўйича махсус асар эълон қилинди³.

А.Содиқовнинг «Россия ва Хива XIX аср охири ва XX аср бошларида» (Тошкент, 1972 й.) монографиясида мус-

¹ Погорельский И.В.нинг мазкур мавзудаги диссертацияси.(РФ Москвадаги Давлат кутубхонасида сақланмоқда).

² Йўлдошев М.Й. Хива хонлигининг феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Т., 1959; Джаббаров И.М. Об ученичестве в ремесленных цехах Средней Азии в конце XIX и начале XX в. (Хоразмга оид ҳужжатлар асосида).М., Л., 1959; Нигматов Т.Н. Из истории русско-хивинских взаимоотношений. Т., 1959; Савицкий А.П. К истории концессии в дореволюционной Хиве. (Труды САГУ. Нов.сер. Вып. 150. Истор.науки. Кн.31.) 1959; Шмачков П.А. Переселение уральцев в Каракалпакию. (1875-1881) /Вестник каракалпакского филиала АН УзССР/ 1900. 2-сон.; Юлдашев М.Ю. К истории крестьян Хивы XIX века. Т., 1966. Мухамеджанов и Нигматов Т. Некоторые источники по истории связей России с Бухарой и Хивой в первой четверти XIX в. Т., УзССР ФА нашриёти. 1957.

³ Билялов Г.М. Из истории культуры и просвещения в Хорезмской Народной Советской Республике (1920-1924). Т., 1966.

тамлака даврида Хива халқлари олиб борган миллий озодлик ҳаракати тадқиқ этилади. Унда мазкур даврда Хива хонлигининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, бу ерга демократик ва инқилобий ғояларнинг кириб келиши, Хива меҳнаткашларининг феодализмга ва империализмга қарши курашининг кучайиши акс эттирилган. Асарда аввалроқ эълон қилинган шу давр тарихига оид илмий ишларда, хусусан Т.Г.Тўхтаметовнинг 1969 йили Москвада чоп этилган ва худди шундай «Россия ва Хива XIX аср охири ва XX аср бошларида» деб номланган монографиясида йўл қўйилган камчиликлар ҳисобга олинган.

Қўқон хонлигининг Туркистон генерал-губернаторлигига қўшилишига оид турли масалалар ўзбек, тожик, қирғиз ва қозоқ олимлари томонидан ўрганилган¹.

Қўқон хонлиги мустабид этилгунга қадар катта ҳудудларни эгаллаган ва бу ерда Ўрта Осиё халқларининг турли вакиллари истиқомат қилар эди. Қўқоннинг Россия таркибига киритиб олинишидан ўн йилларча аввалги тарихи шиддатли ички ва ташқи сиёсий воқеаларга бой бўлганлиги, турли ижтимоий қатламлар ўртасидаги тангликнинг кучайиши, Қўқон — Бухоро зиддиятлари олимларда катта қизиқиш уйғотади. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, исёнларнинг шу жумладан 1875-1876 йиллардаги ғалаёнларнинг ижтимоий илдизини тадқиқ этиш, Қўқон жамоатчилигининг олий қатламларида усталик билан ташкил этилган сиёсий фитналар масаласини ўрганиш охирига етказилган деб бўлмайди. Бу борада айниқса давлат мустақиллигига эришилгани нуқтаи назаридан қараганда, илмий фаолият учун ҳали ниҳоятда кенг майдон мавжуд.

Тарихчилар меҳнаткашларнинг кўтарилиши натижасида ўзлари учун юзага келган хавфдан чўчиган олий табақа жамоатчилигининг ҳеч иккиланмай чор самодержавияси билан

¹ Иноятов Х.Ш. Қўқон хонлиги Россияга қўшилиши арафасида ва 1875-1876 йиллардаги Қўқон кўзғолони. Т., 1956; Турсунова М., Знаменский М.С., Валиханов Ч.Ч. В экспедиции 1864 года по присоединению Кокандского ханства к России. //Простор. 1968. 3-сон. 84-91-б.; Касымбеков К. Социально-экономическое и политическое положение Ферганы в конце XIX и начале XX в. Тарих фанлари номзодлигига дисс.Т., «Фан», 1966; Искенова С.С. Заметки об англо-русских противоречиях в период присоединения Кокандского ханства к России. /Ученые записки ист.-юр. фак-та Киргизского унив-та. сер. ист.наук. Вып.7.1963. 139-146-б./.

тил бириктирганлигини уқтирадилар. Улар бу фикрни В.Лениннинг «Мазлум миллатларнинг буржуазияси миллий кўзғолон тўғрисида фақат оғиздагина вайсаб, амалда ўз халқи-га қарши зolim миллат буржуазияси билан реакцион битимлар тузади»¹, деган сўзлари билан мустаҳкамлашга уринадилар.

Лениннинг эзилган миллатлар буржуазиясига берган бу таърифи, эзувчи миллат буржуазияси билан бир битимга келиб, ўз халқи-га хиёнат қилувчи феодал-клерикал зодагонларга нисбатан эҳтимол мос келар. Чунки улар орасида ўз имтиёзларини йўқотиб қўйишдан кўра, рус подшошининг пошнасини ўпишни афзал кўрадиганлар ҳам бор эди. Аммо, умуман олганда, мазлум миллатнинг буржуазияси тўғрисидаги бу фикрни шартли равишдагина қабул қилиш мумкин. Зеро, тарихни ҳолис ўрганиш натижаларининг кўрсатишича, миллий озодлик ҳаракатида миллий буржуазия анча прогрессив ўрин туганки, бу ҳақда яна ўша Лениннинг ўзи ёзган бошқа асарлардан кўплаб кўчирмалар келтириш мумкин.

Бухоро амирлиги чор Россияси томонидан истило қилинмаган эди. Фақат 1920 йилнинг 2 сентябрида Бухоро амири ағдарилб, Бухоро Халқ Совет Республикаси эълон қилингандан сўнггина, кўҳна Бухоро ҳам Совет Россияси, коммунистик империя томонидан истибдод этилди. Бироқ ўшанга қадар ҳам самодержавиянинг мустамакачилик ҳаракатлари амирликнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига таъсир кўрсатмай қолмади.

Ўрта Осиёнинг бошқа диёрлари каби Бухоро ҳам Марказий Россия билан қадимдан алоқа боғлаган, қолаверса, бу алоқалар жуда узоқ ўтмишга бориб тақалади. XIX аср бошида рус-бухоро муносабатлари анча мураккаб кечган, зеро чор ҳукумати дипломатия йўли билан амирликнинг сиёсий қарамлигига эришишга ҳаракат қиларди. Рус-бухоро муносабатларидан мазкур босқич ва Бухоронинг мустабидлик даври тарихи 20-йиллардаёқ тарихчилар учун тадқиқот манбаи бўлган эди. Бу ўринда И.А.Ремез, А.А.Семенов, И.И.Зарубин, С.Айний² асарларини кўрсатиб ўтиш жоиз.

¹ Ленин В.И. ТАТ. Т. 30, 135-6.

² Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. Т., 1922; Семенов А.А. Очерк поземельно податного и налогового устройства Бухарского ханства. Т., 1929; Зарубин И.И. К истории Шугнан //Доклады АН СССР. (сер.В.), 1026 (март-апрель); С. Айни. Тарихи амирони Мангитияи Бухоро. Т., 1925.

40-йилларга келиб, А.М.Рябинский, Е.В.Бунаков, Н.Фиолетов ва бошқаларнинг илмий ишлари эълон қилинди¹.

1954 йилда Тожикистон Фанлар академияси томонидан «Ўрта Осиё тожиклари ва ўзбеклари тарихига оид материаллар» тўплами эълон қилинди².

Юқорида зикр этилган нашрларнинг аҳамияти Бухоро тарихининг ўрганилаётган соҳасига ва XX аср бошларидаги рус-бухоро муносабатларига тааллуқли манбалар ва ҳужжатлар кенг қўламда қамраб олинганлиги билан белгиланади. Бу асарларда фикр юритиш мантиқи, тарихий материал талқинига диалектик ёндашув, «синфий ва партиявий» жиҳатдан кескин айирмачиликнинг йўқлиги кейинги авлод тарихчилари учун ибратли бўлиб, бу хислатлар айниқса тарихчиларнинг урушдан кейинги тадқиқотларида яққол намоён бўлди.

20–50-йилларда яратилган мазкур асарлар «инқилоб»га қадар Бухоро тарихнавислигида салмоқли ўрин тутди. 1955 йилда чоп этилган Б.Ф.Гафуровнинг «Тожик халқи тарихи» китобида ёзган каттагина бўлим Бухоронинг мустамлака даври тарихига бағишланган. 60-йилларга келиб «XIX — XX асрлар Бухоро тарихи»ни Т.Тўхтаметов, В.П.Ефимов, Г.А.Михалева кабилар тадқиқот учун мавзу қилиб олдилар³.

¹ Рябинский А.М. История колониального порабощения Бухарского ханства царской Россией. /Труды военно-политического ордена Ленина Академии Красной Армии им. В.И.Ленина. Сб. 4-сон/ Бунаков Е.В. К истории сношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX в. / Советское востоковедение/ Т. М., Л., 1941; Фиолетов Н. Бухарское и Хивинское ханства и отношения с Россией (XV-XX в.в) Исторический журнал/ 1941. №3.

² Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии /Труды АН Таджикской ССР. Т.ХП. 1954./; Гафуров Б.Г. История таджикского народа. Изд. Третье, М., 1955. 415-491-б.

³ Тухтаметов Т. Русско-бухарские отношения в конце XIX-в начале XX в. Т., 1966; Ефимов В.И. К вопросу о взаимоотношении России с Бухарой с конца XVIII до середины XIX в. /Труды Самаркандского университета. Вып.140. 1964./; Михалева Г.А. К вопросу о дипломатических отношениях между Россией и Бухарой через Оренбург в конце XVIII - начале XIX века. /Общественные науки в Узбекистане. 1962. №7; Кисляков Н.А. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX - начале XX в. М.,-Л., 1962; Айни С. К истории Бухары. Воспоминания. М.,-Л., 1960; Мухсинова К.Н. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-е годы XIX в. /Из истории Средней Азии. Т., 1965.

Рус-бухоро муносабатларининг ривожланиши ва рус қўшинларининг Туркистон томонга юриши сабабли вужудга келган хонликдаги ички сиёсий кураш масаласини Н.А.Халфин анча батафсил, кенг ҳужжатли ва адабий манбалар асосида очиб берган¹.

Бу тадқиқотда келтирилган материаллардан совет муаллифларининг кўпгина кейинги тадқиқотларида ҳам кенг фойдаланилган ва улар Ўрта Осиё халқларининг истилога қадар бўлган тарихини, Россиянинг мустамлака сиёсатини, Ўрта Шарқда XIX-XX аср бошларида вужудга келган халқ-аро муносабатларни очиб беришга хизмат қилган².

1971 йили Москвадаги «Наука» нашриётида таниқли ўрта осиелик олимлар А.Х.Бобоҳўжаев, К.А.Гафурова, Б.И.Искандаров, А.Н.Эшонов, К.Б.Муҳаммадбердиев, Г.Н.Непесов, М.В.Попов, Х.С.Саматова, М.Х.Шаумян қаламига мансуб, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигидаги халқ демократик инқилобининг 50 йиллигига бағишланган монография чоп этилди. Аслида эса бу сохта, ясама тушунчани олға суриш эди, холос³.

В.И.Ефимовнинг монографияси эса Бухоро ва Хиванинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузумига, феврал инқилобидан сўнг бу ерда вужудга келган вазиятга, яъни Ўрта Осиёдаги бу икки давлатнинг мустабидлик даври тарихига бағишланган⁴. Унинг ёзишича, протекторат жорий этилгач, хонликлараро тўқнашувлар барҳам топиб, савдо ривожлана бошлади (афсуски муаллиф савдо равнақидан оддий деҳқонлар ва меҳнаткашлар ҳеч қандай манфаат кўрмаганлигини очиб бермаган), рус қўшинларининг жойлаштирилиши

¹ Халфин. Н.А. Присоединение Средней Азии к России. М., 1965. 214-241-б.

² Давлетов Ж, Ильясов А. Присоединение Туркмении к России. А., 1972; Садьков А.С. Россия и Хива в конце XIX - начале XX века. Т., 1972; Киняпина Н.С. Внешняя политика России во второй половине XIX в., М., 1974; Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. (вторая половина XVIII - 80-е годы XIX в.). М., 1984 и др.

³ История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик. М., Наука. 1971.

⁴ Ефимов В.И. К вопросу о роли России в исторических судьбах народов Бухарского ханства. /Труды Самаркандского ун-та.Нов.сер. Вып.101. 1960. 137-162-б./.

туфайли амир ҳокимиятининг марказлашуви юз берди, ўлканинг Англия томонидан босиб олинishi хавфи тугатилди ва ниҳоят қишлоқ хўжалигида бу ерларда илгари маълум бўлмаган экинлар: картошка, қандлавлаги, помидор етиштирила бошланди, секин ва ноизчил бўлсада, чорванинг наслдорлиги яхшилана борди¹.

Табиийки, протекторат Бухоро хонлиги ичида ижтимоий ва миллий зиддиятларни юмшата олмас эди. К.Ҳакимованинг илмий тадқиқотида таъкидланганидек, деҳқонларнинг галаёнлари амирнинг маъмурий-сиёсий ҳамда ҳарбий аппаратини мунтазам безовталантириб турарди². Хонлик ҳудудига кўчиб келган рус аҳолисининг аҳамиятини А.П.Фомченко очиб беришга ҳаракат қилган³. Бухоро хонлигининг ички сиёсий ҳаётига Россия таъсири ҳақида сўз кетганда, бу масалага эҳтиёткорлик билан баҳо берган маъқул. Зеро, иқтисодий ва маданий соҳалардаги ўзгаришлар бу ерда Туркистоннинг бошқа ўзбек минтақаларига нисбатан анча секин кечарди. Ҳатто «ўзбекларнинг минтақавий ягоналашуви даражаси бу ерда мавжуд сиёсий марказлашувдан анча орқада қолаётган эди»⁴. Чор маъмуруларининг талаби асосида кулчиликка барҳам берилди, аммо, қозилик (суд) ва солиқ тизимида ижобий ўзгаришлар деярли рўй бермади. Хонликда, умуман Россия таркибига кўшиб олинган Ўрта Осиё ҳудудида судхўрлик авж олиб кетган эди. Ўтган асрнинг иккинчи ярмида аҳамияти ниҳоятда кўтарилиб кетган судхўрлик сармойси Ўрта Осиёда «иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мутлақо реакцион рол ўйнади. У фақат ўз қурбонларининггина шип-шийдон қилмасдан, аста-секинлик билан ўз асосини ҳам барбод этиб борар, меҳнаткаш деҳқонларни эксплуатация қилишнинг феодал-судхўрлик тизими таназулини тайёрлар эди»⁵. Заҳматкаш деҳқонларнинг ва меҳнаткашлар бошқа қат-

¹ Ўша жойда.

² Хакимова К. Крестьянское движение в Бухарском ханстве в последние трети XIX века (по материалам кушбеги эмирского). Тарих фанлари номзодлиги учун дисс.-ция. Т., 1966.

³ Фомченко А.П. Русские поселения в Бухарском эмирате. Т., 1958.

⁴ Вахобов М.Г. Формирование узбекской социалистической нации. Т., 1961. 174-6.

⁵ Абдурасулов М.Т. К вопросу о докапиталистических формах эксплуатации дехканства колониального Туркестана. /Вопросы марксист-ленинской теории и истории революционного движения в Узбекистане. Т., 1965.

ламларининг оғир иқтисодий аҳволи Бухоро маҳаллий феодал судхўрлик капиталининг хорижий, хусусан ҳинд судхўрлик капитали билан чирмашуви натижасида янада танглашиб борарди. Бу мавзу П.Н. Расулзода томонидан махсус тадқиқ этилган¹.

Юқорида айтилганларни Р.Р. Алимованинг 1989 йилда Тошкент давлат университетининг махсус кенгашида муваффақиятли ёқлаган тарихнавислик йўналишидаги «Бухоро хонлигининг Шарқдаги қўшни мамлакатлар билан савдо-иқтисодий алоқалари рус муаллифларининг инқилобга қадар ёзган асарларида ифодаланиши» мавзусидаги кандидатлик диссертацияси яна бир қарра тасдиқлайди.

Д.Ю.Араповнинг рус шарқшунослиги томонидан Ўрта Осиёдаги «инқилоб»га қадарлик энг йирик сиёсий тузилма — Бухоро хонлигининг тарихини ўрганишга бағишланган асари ҳам ўзининг илмий йўналиши жиҳатидан биз тадқиқ этаётган мавзуга жуда яқин². Унда кенг кўламли тарихий материал ўрганиб чиқилган ва бу соҳада илмий изланишлар олиб борган собиқ совет олимларининг турли вакиллари ишига баҳо берилган. Рус шарқшунослигида мавжуд бўлган илмий концепциялар ва ўзига хос томонларини тасниф этишга алоҳида эътибор берилган. Бу тадқиқотда келтирилган хулосаларнинг яна бир эътиборга лойиқ томони шундаки, у совет шарқшунослари ўз тадқиқотларида танқидий ўрганилган илмий меросга муносиб баҳо бериш имконини яратади.

Туркистоннинг забт этилиши натижасида Тошкент бутун Ўрта Осиё минтақасининг сиёсий, ҳарбий, иқтисодий ва маданий марказига айланди. Зеро, Туркистон генерал-губернаторлигининг бошқарув аппарати ҳам шу ерда жойлашган эди. XIX — XX аср давридаги Тошкент тўғрисида қатор монографик асарлар яратилган. Масалан, Ф.Азадаевнинг китоби Тошкентнинг XIX аср иккинчи ярмидаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тарихига бағишланган. Ю.А.Соколовнинг «Тошкент, тошкентликлар ва Россия» асари ниҳоятда қизиқарли ва янги тарихий материалларга бой бўлиб, унда

¹ Расул-заде П.Н. Из истории среднеазиатско-индийских связей второй половины XIX - начала XX в. Т., 1968. (Ҳинд судхўрлари Ўрта Осиёда бўлими) 108-124-б.

² Арапов Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. М., 1981.

Россиянинг Туркистондаги иқтисодий босқинчилик сиёсати ва бунда Тошкентнинг тутган ўрни ҳақида сўз кетади. Чор қўшинлари томонидан Тошкент қай тариқа босиб олинганлиги ва кейин Туркистон генерал-губернаторлигининг маъмурий маркази сифатида танланиши Ҳ.Зиёевнинг монографиясида очиб берилган¹.

А.П.Савицкий эса «Герман Лопатин Тошкентда» мақоласида Туркистонда марксча ғояларнинг тарқатилишининг «сир-асрорлари»ни ёритади².

ҚОЗОҒИСТОН

Қозоғистонда ҳам янги давр тарихнавислиги илмий мактабининг ташкил топиши, бошқа миллий республикаларда бўлгани каби, Октябрь «инқилоби»дан (1917 й.) кейинги даврга тўғри келади. Зеро, шу даврда маҳаллий тарихчи кадрлар етишиб чиқди ва республиканинг тарих билан шуғуланувчи муассасаларининг Россия марказидаги кўп йиллик шарқшунослик тажрибасига эга бўлган илмий ташкилотлар билан алоқаси мустаҳкамланди. Қозоғистоннинг XIX аср охири ва XX аср бошларидаги тарихини ёритишда қозоғистонлик тарихчилар марксча «тарихий материализм»га оғишмай амал қилиб келдилар ва бу нарса яқин кунларга қадар энг тўғри йўл, тарихий ҳодисаларга баҳо беришнинг энг ҳолис усули деб баҳоланиб келинди. Шу боисдан ленинча услубиятга амал қилган тарихчиларнинг тадқиқотлари ва асарларига юқори баҳо берилиб, бу илмий йўналиш тарихни бир томонлама, фақат қизил буёқлардагина тасвирлаши хаспўшланиб, бошқа усулларнинг бари «ёт буржуа усули» сифатида инкор этиб келинди.

Ж.Махашевнинг таъкидлашича³, қозоқ ерларининг Россия таркибига киритилишига ижобий баҳо беришда «ленин-

¹ Азадаев Ф. Ташкент во второй половине XIX в. Очерки социально-экономической истории. Т., 1959; Соколов Ю.А. Ташкент, ташкентцы и Россия. Т., 1965; Зиёев Ҳ. Тошкентнинг Россияга қўшиб олинishi. Т., 1967.

² Савицкий А.П. Герман Лопатин в Ташкенте. /Труды ТашГУ. Нов. сер. Вып.142. 30-китоб./ Т., 1958, 61-66-б.

³ Махашев Ж.К. К вопросу о прогрессивном значении присоединения Казахстана в русской дворянско-буржуазной и современной историографии советологов. А., 1985. 19-б.

ча услубиятни» ўзлаштириш ва жорий этиш совет тарихнавислигида бирданига эмас, балки бир неча босқичда амалга оширилган.

Совет ҳокимияти ташкил топган дастлабки йилларда эълон қилинган бир неча асарларда инқилобга қадар Қозоғистон тарихини ёритишда дворян-буржуа тарихнавислигида сўз юритилган мустамлакачилик концепцияси танқид остига олинади. Бироқ муаллифлар миллий мустамлака зулмининг оғир оқибатлари ҳақидаги умумий мулоҳазалардан нарига ўтолмаганлар. А.Рязанов Қозоғистоннинг Россияга қўшилиши «прогрессив» оқибатларини инкор этади, бироқ муаллиф Қозоғистоннинг патриархал-феодал ўтмишини идеаллаштиришига мутлақо қўшилиб бўлмайди. Унинг тадқиқотида Қозоғистоннинг Россияга қўшилишига олиб келган ички ва ташқи сиёсий-иқтисодий аҳволни конкрет-тарихий жиҳатдан таҳлил қилиш етишмайди. Ана шу камчилик бу масалани ўрганишда жиддий хатоликларга йўл қўйилишига сабаб бўлган. Шу каби, 20-30-йиллардаги тарихий адабиётда Шарқ ўлкаларининг Россия давлати таркибига киритиб олиниши одатда «мутлақо зулм» деган ақида асосида ўрганилган. Ж.Махашевнинг кўрсатишича, «қўшилиш» муаммосига бир томонлама ёндашув Г.Точжонов, Т.Р.Рисқулов, Е.Федоров каби муаллифлар томонидан эълон қилинган нашрларда кузатилади.

Қозоқ марксчи тарихчиси С.Д.Асфандиёров Кичик, Ўрта ва Юқори қозоқ жузлари Россия фуқаролигини қай йўсинда олганликларини жуда қизиқарли ифодалаб берган. Қозоғистоннинг инқилобгача тарихи бўйича тарихий ҳужжатлар асосида ёзилган биринчи умумлаштирувчи асариди¹, Қозоғистоннинг Россия таркибига «қўшилиши»нинг оқибатларини баҳолашда баъзан ихтилофли бўлса-да, аммо, ўзига хос талқинини беради.

Муаллиф Қозоғистоннинг Россия империяси мустамлакаси сифатидаги «инқилоб»гача тарихида икки йирик босқич бўлганлигини қайд этади. Бу чоризм томонидан босиб олингунча бўлган ва ундан кейинги давр босқичларидир.

¹ Асфандиёров С.Д. История Казахстана с древнейших времен, 1-кн., А., -М., 1935, 86-88, 198-204-б.

Унинг фикрига кўра, XVIII асрнинг 20-30-йилларидаёқ қозоқ аҳолисининг юқори қатлами олдиди икки йўл турарди: «Ё ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш мақсадида қудратлироқ кўшиларга бўйсуниб ёки босиб олинишига қарши туриш»¹.

Қисқаси, атайлаб шундай бир ҳолатлар вужудга келтири-лаётган эдики, унда айрим давлатлар жамиятдаги ўз ҳукм-ронлик мавқеини сақлаб қолиш учун иккинчи бир давлат-нинг ҳукмронлигига тобе бўлиши лозим эди. С.Д.Асфандиё-ров қозоқ жамоатчилиги феодал қатламларининг турли гу-руҳлари қозоқларнинг Россия фуқаролигини олиш масаласи-га қандай қараганлигини ҳам тадқиқ этишга уринган. Бунда иккита — феодал ва савдо-феодал гуруҳларини ажратиб кўрса-тади. Муаллифнинг фикрича, уларнинг биринчиси фуқаро-ликни қабул қилиш тарафдори, иккинчиси эса бунга қарши бўлган. Шунингдек, у «чор истиблоти қозоқ аҳолисига фаро-вонлик, тинчлик ва маданиятни эмас, балки кулфат, талон-тарож ва қотилликларни олиб келди», деб ёзади. Қозоқ тад-қиқотчиси бу жараёни «забт этиш» деб таъкидлаш билан бир қаторда, қозоқ ерларининг анча кучли ва тараққий этган Россия таркибига киритишидан қочиб қутулиб бўлмас эди, деган хулосани чиқаради. Шундай қилиб, у 1935 йилдаёқ Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг Россия таркибига киритиб олиниши ма-саласига 80-йилларнинг иккинчи ярмига келибгина бироз да-дилроқ айтила бошланган нуқтан назарга яқинлашиб келган.

М.П.Вяткиннинг «Қозоғистон ССР тарихи очерклари»² китобида эса масалага мутлақо бошқача ёндашувни кўрамиз.

У қозоқ жамиятида XVII асрдаёқ Россия билан «яқинла-шув учун зарурат туғилган, бунинг учун объектив шарт-шароитлар вужудга келган эди, деб ҳисоблайди. XVIII асрда-ги қозоқ жузларининг ички ва ташқи сиёсий шароитларини ўзидан аввалги тадқиқотчиларга нисбатан теранроқ ўрганган М.И.Вяткин қозоқларнинг Россия фуқаролигини олишини қозоқ ерларининг қолюқ Жунгари хонликларига тобе бўли-шига нисбатан «кичик зулм» деб ҳисоблайди, зеро, бу «кел-гусида тараққий топиш йўлини, олға бориш йўлини очиб берарди». «Жунгариларга тобелик эса, деб ёзади у, — хўжа-

¹ Ўша асар. 198-б.

² Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. М.,-Л., 1941.

лик ва сиёсий ҳаётнинг аввалги шакллари сақланиб, қотиб қолишига олиб келарди, холос»¹.

Ўрта Осиёнинг бошқа ўлкаларига нисбатан Қозоғистон мустамлака зулмини анча узоқроқ, яъни XVIII асрнинг ик-кинчи чорагидан бошлаб кечирди. Биз эса фақатгина Қозоғис-тоннинг тарихини ўтган асрнинг охиридан бу ёғига боғлиқ тадқиқотлар ҳақида сўз юритамиз. Негаки, бу давр Туркистон-ни босиб олиниши ва бутун Марказий Осиё худудида ўз ҳукмронлигини ўрнатиши билан узвий боғлиқдир.

Қозоғистон олимлари Ўрта Осиёдаги тарихчилик илмий даргоҳлари орасида биринчилардан бўлиб қозоқ халқи тари-хининг қадим-қадимдан то бизнинг давримизгача бўлган тарихи юзасидан умумлаштирувчи асар яратдилар (1943)². Айни иккинчи жаҳон уруши қизиган паллада «Қозоғистон ССР тарихи»нинг нашр этилиши уни яратувчи олимларнинг илмий жасорати эди.

Шунга қарамай, холислик мақсадида «Қозоғистон ССР тарихи»нинг биринчи академик нашрида йўл қўйилган айрим камчиликларни кўрсатиб ўтиш зарур. Масалан, китобни ёзган муаллифлар жамоаси Қозоғистоннинг Россияга «қўшилиши-ни» Абулхайрон уюштирган фитнанинг оқибати сифатида баҳо-лайди ва гўё у ташқи хавфнинг кучаювидан ўз шахсий манфа-атлари йўлида фойдаланиб, бийлар ва ботирларни лақиллат-ганлиги, ёки «бир қисм қозоқ зодагонлари билан чор ҳукума-тининг тил бириктируви» натижаси сифатида кўрсатилади ҳамда у «халқ оммаси иродасига зид» равишда амалга оширилганли-ги, майда бийларнинг кўпчилиги бундай қарамликка қарши чиқишига олиб келганлиги уқдирилади³.

Шу тариқа «Қозоғистон ССР тарихи» Қозоғистоннинг Россия таркибига киритиб олиниши масаласини баҳолашда «мутлақо зулм» концепциясидан келиб чиқади. Табiiийки, бундай баҳо ўша вақтда коммунистик гояларга ва қоидалар-га мос келмаганлиги боисидан партия матбуотида қаттиқ тан-қид остига олинди. Бунда шубҳасиз, Қозоғистоннинг Россияга қўшилишининг «ижобий аҳамияти» кўрсатилмаганлиги, рус

¹ Ўша асар. 123, 131-132-б.

² История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Под ред. М.А. Абдыкалькова и А.Панкратовой. А., КазОГИЗ. 1943.

³ Ўша асар. 152-155-б.

ва қозоқ халқлари дўстлигининг тарихий илдиэлари очиб берилмагани туфайли муаллифларга сиёсий ва мафкуравий айб қўйилди¹.

Мана шундан сўнг, бу муаммони ўрганишда муайян ўзгариш рўй берди. 1948 йилда Алматида Н.Г.Апполованинг «Қозоғистоннинг Россияга қўшилиши» китоби нашр этилди. Унда Қозоғистоннинг Россияга «ўз ихтиёри билан» «қўшилиши» учун мавжуд бўлган ички ва ташқи имкониятлар таҳлил этилиб, бу жараённинг асосий «ижобий жиҳатлари»ни «илмий асослашга» ҳаракат қилинган.

Муаллиф чиқарган хулосага кўра: «XVIII асрнинг биринчи ярмидаги тарихий шарт-шароитлар ва қозоқ халқининг тарихий тараққиёти истиқболлари нуқтаи назаридан Қозоғистоннинг Россияга қўшилишига холис баҳо бериш зарур. Бу ҳодиса ижобий аҳамиятга эга бўлган»² эмиш.

Н.Г. Апполованинг китоби билан кетма-кет 1949 йилда «Қозоғистон ССР тарихи»нинг иккинчи академик нашри чиқди³. Унда Қозоғистоннинг Россияга қўшилиши қозоқ халқи учун «ўта муҳим прогрессив аҳамиятга эга бўлган ҳодиса» сифатида баҳоланади. Бироқ ўша давр нуқтаи назаридан қараганда, «Қозоғистон ССР тарихи»нинг иккинчи нашри ҳам биринчи нашрда йўл қўйилган хатоликларнинг ҳаммасидан халос бўла олмаган эди. Китобда воқеалар узук-юлуқ тасвирланиши, тарихий ҳодисаларга оид кўпгина хулосалар шартли эканлиги билан ажралиб туради.

Қозоқ тарихчиларининг фикрига кўра, «Вопросы истории» журналининг 1951 йилдаги 9-сонида босилган академик М.В.Нечкинанинг «Энг кичик зулм» таъбири масаласига доир⁴ хати ва шу мақолага жавобан ёритилган мушоҳадалар⁵ тарихнавислик нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади.

¹ Морозов А. Об истории Казахской ССР / Большевик. 1945. 6-сон.

² Ўша жойда. 253-б.

³ История Казахской ССР. А., 1949.

⁴ Нечкина М.В. К вопросу о формуле «наименьшее зло» (письмо в редакцию) / Вопросы истории, 1951. 9-сон/.

⁵ Мустафаев М.О. О формуле «наименьшее зло». / «Вопросы истории» 1951, 9-сон/; Якунина А.О. О применении понятия «наименьшее зло» в оценке присоединения к России нерусских народностей. / «Вопросы истории», 1951, 6-сон./.

Янги қозоқ ерларининг Россия давлатига қўшилиши масаласини аниқ ҳужжатлар ва кенг кўламли тадқиқ этиш ва тегишли ҳужжатлар тўпланиши жараёнида совет тарихнавислигида қўлланилиб келаётган «Энг кичик зулм» таърифидан воз кечилди. «Энг кичик зулм» таърифини совет тарихнавислигида қўллаш бир вақтлар Сталин ташаббуси билан бошланган бўлса-да, эндиликда, эҳтимолки, барча даврлар ва халқлар доҳийсини бу ибора қаноатлантирмай қўйган, зеро, бу пайтда рус халқининг раҳнамолик ролига алоҳида аҳамият ажратила бошланган эди. Шу боис, энди Россиянинг рус бўлмаган халқлар устидан ҳукмронлигини фақат эзгулик, бахт-саодат келтирувчи маъносида ўрганиш ва ҳатто энг кичик бўлса-да, зулм сўзини қўлламаслик зарур эди.

Фан устидан ана шундай партиявий таъқиб амалга оширилди. Бу ҳақда ўйлаганда, тарих фани учун айниқса зарур бўлган холислик ва тарихийлик тушунчалари қандай сақланиб қолди экан (агар сақланиб қолган бўлса) дея ажабланисан киши. Сталин ўлимидан деярли уч йилдан сўнг КПСС XX съезди (1956 й.) бўлиб ўтди. Бу анжуман ижтимоий ҳаётта қандайдир илиқлик олиб киргандек туюлса-да, кейинчалик бу ҳам навбатдаги партиявий лўттибозликдан бошқа нарса эмаслиги маълум бўлди. Қозоғистон ва Ўрта Осиё республикаларининг «қўшилиши» масаласида эса ўша эски андоза, рус бўлмаган халқлар тақдиридаги бу муҳим муаммони талқин этишда ўша мезонлар сақланиб қолаверди.

1957 йилда Алматида «Қозоғистон ССР тарихи» янги нашрининг биринчи томи босмадан чиқди¹. Муаллифлар жамоаси аввалги икки нашрда йўл қўйилган «камчиликлар»ни шунчаки ҳисобга олиб, Кичик ва Ўрта Жуз қозоқларининг Россия фуқаролигини қабул қилишига сабаб бўлган муҳим иқтисодий ва сиёсий омилларни ёритиб беришди. Бироқ бунда ҳам ўша-ўша — Қозоғистоннинг Россияга «қўшилиши» чуқур «прогрессив» аҳамият касб этганлиги, зеро, бу ҳодиса «қозоқ» жамиятидаги иқтисодий ва ижтимоий муносабатларда йирик ижобий ўзгаришларга олиб келганлиги, Қозоғистонда ишлаб чиқариш кучларни тараққий топтирганлиги тўғрисида сўз боради².

¹ История Казахской ССР. Т.1. А., 1957.

² Ўша асар. 244-245-б.

Муаллифлар рус ва қозоқ халқларининг чоризмга, қозоқ феодалларига, рус помещчик ва капиталистларига қарши биргаликдаги кураш орқали янада яқинлашуви Қозоғистоннинг Россия таркибига киришининг энг муҳим натижаларидан биридир, деб таъкиллашади.

Шуни ҳам айтиш керакки, нашр ҳажми чегараланганлиги сабабли муаммони тўлиқ ва кенг қамровли ёритиш, янада кўпроқ ҳужжатлар, архив манбаларидан фойдаланиш имконияти бўлмаган¹ «Қозоғистон ССР тарихи» билан кетма-кет чиққан Е. Бекмахановнинг «Қозоғистоннинг Россияга қўшилиши» монографиясида² «қўшилиш» муаммоси услубий жиҳатдан бир мунча асосли мавқеда туриб ёритилгандек кўринади.

Бироқ мазмун жиҳатидан ўша буюртма андозадан қочиб қутулмоқнинг иложи йўқ эди. Жумладан, китобда таъкидланишича, Қозоғистоннинг Россияга «ихтиёрий қўшилиши» ҳаётий зарурат тақозоси бўлиб³, бу жараённинг юз беришидан «халқ оммаси, шунингдек, феодал арбобларнинг бир қисми манфаатдор эди. Чоризмнинг реакцион сиёсатига қарамай, Қозоғистоннинг Россияга қўшилиши чуқур прогрессив аҳамиятга эга бўлди»⁴.

60-йилларда ҳам Қозоғистоннинг Россияга киритилиши билан боғлиқ бир қатор монографик тадқиқотлар босмадан чиқди. Уларда ушбу муаммога айрим янгича ёндашув сезилди. Яъни «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг прогрессив аҳамияти» мавзуида 1959 йили Тошкентда бўлиб ўтган қўшма илмий сессиянинг таъсири яққол сезилиб туради. Бу асарларда келтирилган кўпгина илмий ҳужжатли материаллар, ҳатто уларнинг аксарияти илк марта эълон қилинаётганлигига қарамай, Ўрта Осиё халқларининг миллий озодлик ҳаракати аслида «Россиядан ажралиб чиқиш учун кураш

¹ Октябрь давлат тўнтаришига қадар Қозоғистон тарихини ёритишда йўл қўйилган қусурларни айрим тарихчилар ана шу сабаблар билан ҳаспушламоқчи бўлганлар. Қаранг: Дилмухамедов Е., Маликов Ф. Очерки формирования рабочего класса дореволюционного Казахстана. А., 1963. 9-6.

² Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. М., 1957.

³ Ўша асар, 89, 122-123, 130-6.

⁴ Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. М., 1957. 89, 122-123, 130-6.

бўлмай, балки у Россиядаги инқилобий ҳаракатнинг бир қисмига айланиб кетган воқеа» эканлигини исботлаш учун чиранишдан иборат. Бу борада Н.Г.Апполованинг «XVIII — XIX аср бошларида Қозоғистоннинг Россия билан иқтисодий ва сиёсий алоқалари»¹ китоби диққатга лойиқ. Шунингдек, Е.Бекмаханов ва Н.Г.Апполованинг Москвада чоп этилган монографияси ҳам ўша давр илмий жамоатчилигида катта қизиқиш уйғотган эди.

Н.Г.Апполованинг монографиясида XVIII — XIX аср бошларида Қозоғистон билан Россия ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар тадқиқ этилган. Асосан архив ҳужжатларига таянган ҳолда муаллиф савдо муносабатларига тавсиф беради, деҳқончиликнинг ривожланиши ва қозоқ ер эгаларининг чор маъмурлари билан муносабатлари борасида сўз юритади. Асарда таъкидланишича, Қозоғистоннинг Россияга қўшилиши жараёнида бу ўлканинг ижтимоий иқтисодий тараққиётини жадаллаштирувчи ва сустлаштирувчи омиллар ўзини намоян этди, «қўшилиш»нинг ижобий аҳамияти юзасидан берилган асосий баҳо борасида ҳеч қандай ўзгариш содир бўлгани йўқ.

Бу муаммо тарихи юзасидан В.Я.Басин томонидан ўтказилган тадқиқот ишлари ҳам диққатга лойиқ. Унинг «Россия ва қозоқ хонликлари XVI — XVIII асрларда»² монографиясида қозоқ хонликларининг Россия билан «қўшилиш» давридаги ва ундан аввалги сиёсий ва дипломатик алоқалари кўриб чиқилган. Қозоғистоннинг Россияга «қўшилиши» тарихига баҳо берар экан, муаллиф қуйидаги хулосага келади: «Чоризмнинг очик мустамлакачилик мақсадларига қарамай, русларнинг Қозоғистонга келиши объектив жиҳатдан прогрессив хусусиятга эга эди. Россия иқтисодиёти ва маданиятининг прогрессив таъсири қозоқ халқининг тараққиётини буғиб турган чоризм сиёсати билан аёвсиз зиддиятга киришди. Бироқ чор ҳукумати-нинг сиёсатига қарамай, Қозоғистоннинг Россияга «қўшилиши» унинг иқтисодий тараққиётини жадаллаштирди, Қозо-

¹ Апполова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII — в начале XIX вв. А., 1971.

² Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XXV — XVIII вв. А., 1971.

ристон секин-аста анча илғор хўжалик юритиш соҳасига жалб этила бошланди, феодал муносабатларнинг бир мунча етук шакллари ривож топди»¹.

Қозоқ тарихнавислигида таъкидланишича, XVIII асрдаги қозоқ—рус муносабатларини ўрганишга А.Собирхонов сезиларли ҳисса қўшган². Қозоғистоннинг Россияга «қўшилишини» прогрессив ҳодиса сифатида баҳолар экан, у чор ҳукуматининг сиёсати миллий-мустамлакачилик хусусиятига эга бўлганлигини кўрсатади. Муаллиф биринчилардан бўлиб Қозоғистоннинг Россия тобелигига ўтган илк палладаёқ ер масаласи нечоғлик муҳим бўлганлигига жиддий эътибор қаратади. У ўз асарларида қозоқ тарихнавислигида биринчи бўлиб чор ҳукумати ва қозоқ феодал зодагонларининг турли гуруҳлари тасавурида Россияга қарамлик қандай ифода топганлигини³ кўрсатиб берди.

П.Галузо ва Б.С.Сулаймонов ўз монографияларида⁴ Қозоғистоннинг жанубий ҳудудлари босиб олингандан кейин қозоқ овулларида юз берган ижтимоий ўзгаришларга диққатни қаратадилар. Уларнинг тадқиқотлари ўтган аср охири ва асримизнинг бошларидаги тарихни ўрганишга салмоқли ҳисса қўшади, зеро Марказий Осиёнинг қишлоқ ёрларида бу даврга хос ижтимоий муносабатлар ҳали тўлиқ ўрганилмаган.

Қозоғистон пролетариати тарихи ва унинг капиталистлар зулмига қарши кураши бир мунча батафсил ўрганилган⁵. Жа-

¹ Ҳша жойда. 40-б.

² Сабырханов А. Казахстан мен Россияның XVIII ғасырдаги қарымқатынастары, А., 1970, Шунингдек Қаранг: Махашев Ж. Аввал кўрсатилган асари. 26-бет.

³ Сабырханов А. Российское подданство казахов в представлении казахской феодальной знати и царского правительства, /Известия АН КазССР. Сер.общ.наук. 1965. 6-сон/.

⁴ Галузо П.Г. Аграрные отношения в 1867-1914 гг. на юге Казахстана, А., 1965; Сулейманов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последние трети XIX — начала XX в. (1867-1907). А., 1963.

⁵ Чуланов Г. Промышленность в дореволюционном Казахстане. А., 1960; Фридман Ц.Л. Иностраный капитал в дореволюционном Казахстане. 1960; Сапаргадиев С.Г. Карательная политика царизма в Казахстане. А., 1966; Асылбеков М. Железнодорожники Казахстана в первой русской революции. А., 1965; Шоинбаев Т. Петрашевцы в Казахстане. /Партийная жизнь Казахстана, 1866, 2-сон. 78-79-б./; Сулаймонов Б.С. Распространение ленинских идей в Казахстане накануне первой русской революции. /«Казахстанская правда», 1955, 14 июл; Елеусов Т. Установление и упрочение Советской власти в Казахстане (1-6об). А., 1961.

нубий Қозоғистонда «инқилобий» мафкура асосан Оренбург — Тошкент темир йўли орқали тарқалар эди. Чунки бу ерда темир йўл пролетариатининг кучли жамоаси мавжуд бўлган. Жанубий Қозоғистондаги социал-демократлар фаолиятига Урта Осиёда йирик сиёсий марказга айланиб қолган Тошкент социал-демократик ташкилотлари таъсир ўтказар эди.

1963 йилда Қозоғистон Академияси Е.Дилмухамедов ва Ф.Маликовнинг «Инқилобга қадар Қозоғистон ишчилар синфининг тарихи (XIX аср иккинчи ярми — XX аср боши) очерк-лари»ни босмадан чиқарди. Бу фундаментал асарда «инқилоб»гача Қозоғистонда мавжуд бўлган энг муҳим саноат объектиларининг аҳволи чуқур тафсилот билан ёритилган, фақат ишчилар синфининг шаклланиши масаласи кўриб чиқилмасдан, бу жараённинг ўзига хос хусусиятлари ҳам таҳлил қилинган. Пролетариатнинг моддий аҳволи тўғрисида сўз юритилар экан, муаллифлар Қозоғистондаги саноат корхоналари ишчиларининг маоши империянинг марказий минтақаларидаги ишчиларникидан икки барабар кам бўлганлигига оид далилларни келтирадилар¹. Асарда ишчиларнинг оғир ва машаққатли турмуш шароитлари: иш кунининг ниҳоятда узунлиги, уй-жой шароитининг чидаб бўлмас даражада эканлиги, аёллар ва ўсмирлар шафқатсиз равишда эксплуатация қилиниши, қозоқ ишчиларининг шундай ҳам оғир аҳволининг янада танглашуви, миллий камситиш ҳодисалари ёрқин далиллар орқали кўрсатилган.

Қозоқ пролетариатининг инқилобий ҳаракатига алоҳида боб ажратилган, унда сиёсий бадарғага учраган рус ишчиларининг гоёвий етакчилик роли ҳам очиб берилган. Бу ҳаракатта қозоқ пролетариати турли миллат вакиллари билан ташкил топганлиги ва айрим ишчиларнинг қишлоқ хўжалиги билан алоқадорлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Тадқиқотда «Қозоғистонда капиталистик саноатнинг ривож топиши ва ишчилар синфининг шаклланиши Қозоғистоннинг Россияга «қўшиб олинниши»нинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари ҳамда Россияда капитализмнинг тараққий этиши билан узвий алоқадор равишда кечган»²лиги таъкидланади.

¹ Дильмухамедов Е., Маликов Ф. Очерки истории формирования рабочего класса дореволюционного Казахстана. А., 1963. 136-б.

² Дильмухамедов Е., Маликов Ф. Очерки истории формирования рабочего класса дореволюционного Казахстана. А., 1963. 264-б.

Қозоғистон Фанлар Академиясининг тарих, археология ва этнография институтининг олимлари жамоаси томонидан 1961 йилда тайёрланган мақолалар тўпламида¹ Қозоғистон тарихининг турли жиҳатлари талқин этилган.

Қозоғистоннинг жанубий минтақаларини чоризм истило этишидаги ўзига хос томонларидан бири — чор қўшинларининг бу ерда қаттиқ қаршиликка учраганлиги билан белгиланади. Бунинг боиси, мазкур минтақалар муайян вақт оралиғида Қўқон хонлигига бўйсинганлиги билан изоҳланади. Мисол тариқасида Чимкент остонасидаги жанглари кўрсатиб ўтиш мумкинки, у икки қарра ҳужумдан сўнггина иш-қол этилган².

70-йилларнинг бошларида эълон қилинган тадқиқотлар қаторида Т.Шоинбоевнинг «Қозоғистоннинг Россияга қўшиб олинишининг прогрессив аҳамияти»³ монографиясини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Муаллиф 1954 йилдаёқ худди шу номли мақоласини⁴ «Қозоғистон коммунисти» журналининг 8-сонидан эълон қилган эди. Муаммога баҳо беришда у ўша вақтда мавжуд нуқтаи назардан четга чиқмасдан, қозоқ ерларининг Россия таркибига киритилишининг ижобий оқибатларини ҳам, миллий мустамлака зулмини ҳам қайд этади.

Тадқиқотчининг асосий хулосаси ҳам андозадагидек: «Ўлканинг Россияга қўшиб олиниши асосан XIX аср иккинчи ярмининг биринчи чорагида тугалланиб, қозоқ халқининг тарихий тақдирида буюк аҳамиятга эга воқеа бўлди. Қозоғистоннинг Россияга қўшиб олиниши чуқур иқтисодий ва сиёсий сабаблар билан, рус ва қозоқ меҳнаткашлари ўртасида тобора мустақамланиб борган биродарлашуви билан ўзаро боғлиқ бўлиб, теран прогрессив моҳиятга эга эди»⁵.

¹ Вопросы истории Казахстана XIX — начала XX века. /Мақолалар тўплами, А., 1961/.

² Тилеукулов С. К истории присоединения Чимкента к России. / Ученые записки Ташгоспединститута. Вып. 23. III-кв. Т., 1960.

³ Шоинбаев Т. Прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. А., 1973.

⁴ Шоинбаев Т. Прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. /Коммунист Казахстана. 1954.8-сон/.

⁵ Ўша жойда.

XIX — XX аср бошларига оид Қозоғистон тарихнавислигини ўрганиш натижасида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин: кўпгина ҳолатларда истило жараёни ҳам, унинг оқибатлари ҳам ўша даврда Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари тарихи билан умумий хусусиятларга эга бўлган. Қозоғистон тарихнавислигида тадқиқ этилаётган даврга тегишли тўплаган материаллар ва бу муаммони тадқиқ этилиши умумий даражаси шуни кўрсатадики, бу борада ҳали аниқликлар киритилиши зарур бўлган масалалар ҳам, у ёки бу ҳодисага баҳо беришда турли муаллифлар йўл қўйган қарама-қаршиликлар ҳам кўп бўлиб, энг муҳим мунозарали масалаларни тарихнавислар эндиликда мустақиллик мавқеидан туриб, қатъий ҳал қилишлари зарур. Масалан, 20-30-йиллардаги тадқиқотларда чекка ўлкалар халқларининг Россия таркибига зўрлик билан киритилиши «мутлақо зулм» деб (Т.Точжонов, Б.Федоров каби тарихнавислар асарларида) талқин этилади. Ж.Махашевнинг «Совет тарихнавислигида Қозоғистоннинг Россияга қўшиб олинишининг прогрессив аҳамияти масаласига доир»¹ мақоласига ўхшаш тадқиқотларга ҳам бугунги кун нуқтаи назаридан объектив баҳо бериш зарур.

Туркистонни чоризм томонидан босиб олиниши муаммосига бағишланган ушбу бандга яқун ясар эканмиз, қониқиш билан қайд этиш лозимки, мустақиллик йилларида қўшни Қозоғистон тарихнавислиги ўзида сифат ўзгаришларни акс эттирган сезиларли муваффақиятларга эришди. Жумладан, тарих фанининг мустақиллик даври йўналишини таркиб топишига қозоқ тарихшунос олими Қозибоев И.М. салмоқли ҳисса қўшиб келмоқда. «Қозоғистонда тарих фанининг ташкил этилиши ва равнақи» (1917-1990 йиллар бошлари) илмий маърузаси асосида унга фан доктори илмий даражаси берилди. Мустақиллик йиллари давомида унинг томонидан: «Введение в новейшую историографию Казахстана» — Алматы, 1992; «История и современность», Алматы, 1991; «Актуальные проблемы изучения отечественной истории» //Материалы семинаров «Круглого стола» и кон-

¹ Махашев Ж.К. К вопросу о прогрессивном значении присоединения Казахстана к России в советской историографии. /Вопросы истории Казахстана. русской дворянской, буржуазной и современной историографии советологов. А., 1985. 19-26-б.

ференции. Алмати, 1998, каби асар ва мақолаларини ҳам кўрсатиш мумкин. Ушбу йўналишда Қозибоев И.М., Алдажуманов К.С., Абылхожин Ж.Б.лар томонидан ҳамкорликда «Қозоғистонда коллективлаштириш. Деҳқонлар фожеаси» (Коллективизация в Казахстане. Трагедия крестьянства. Алмати, 1992) китобининг эълон этилиши ҳам қозоқ тарих фанининг ютуғидир.

Қозоғистон тарихига ҳолисона ёндашиш, ижтимоий воқеалар талқинини мантиқан босиқлик ҳолда беришни қуйидаги нашрларда ҳам кўриш мумкин: (Абенов Е.М., Аринов Е.М., Тасмагамбетов И.Н. Казахстан, Эволюция государства и общества. Алмати, 1996; Абилхожин Ж.Б., Бурханов К.Н., Кадирбаев А.Ш., Султанов Т.И. Страна в сердце Евразии. Сюжеты по истории Казахстана XX века. Алмати, 1997; Кляшторный С.Б., Султанов Т.И. Казахстан, летопись трех тысячелетий. Алмати, 1992; Тынышпаев М. История казахского народа. Алмати, 1993, ва бошқ).

Қозоғистонда мустақиллик даврига хос янгича услубий ёндашиш, фикр ва мушоҳада эркинлиги дарслик ва ўқув қўлланмалари вазифасини ўташи керак бўлган қуйидаги китобларда ўз аксини топган: «История Казахстана с древнейших времен до конца XVIII века» (Практикум-учебное пособие). Алмати, 1992; «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» (Очерк). Алмати, 1993; «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» В 5-тт., т. I и т. II. Алмати, 1996-1997; Кан Г.В. История Казахстана: Пособие для студентов. Алмати, 1998; Кан Г.В. История Казахстана: учебное пособие. Алмати, 2000.

Маълумки, Туркистоннинг (жумладан, унинг таркибида ҳозирги Қозоғистоннинг жанубий ҳудудлари) босиб олиниши ва мустамлакага айлантирилиши бу ерга дастлаб бир неча ўнлаб, кейинчалик юзлаб ва минг-минглаб европалик (асосан рус) оилаларининг кўчиб келишига қулай шароит яратди. Келгиндиларнинг кўчиб келиши ва жойлаштирилишига кенг имтиёзлар яратиб берилди. Айниқса, Қозоғистонда (Қирғизистонда бўлгани каби) рус казаклари поселкаларини ташкил этилиши алоҳида ўрин тутди. Келгиндиларга табиий-иқлимий шароитлари қулай бўлган жойлардан ерлар ажратилиб, ҳатто уларнинг туб аҳоли таркибида доимий истиқомат қилиб қолиши учун моддий ёрдам кўрсатилди.

Европалик аҳолининг Қозоғистонга кўчириб келтирилиши ҳажми шўролар тузуми даврида янада ошди.

Шундай қилиб, XIX аср иккинчи ярми – XX аср (90-йилларга қадар) давомида ҳозирги Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ҳудудлари асосан Россия билан ташқи миграция алоқаларига эга бўлди. Уларнинг аксарияти «кўчиб келиш» йўналиши билан ифодаланган Россияда «крепостной» ҳуқуқнинг бекор қилиниши мустамлакачилик сиёсатининг авж олган даврига тўғри келди. Натижада Россияда ерсиз қолган минг-минглаб оилалар Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Сибирга режали мустамлакачилик сиёсатини амалга татиқ қилиш шароитида, яъни шиори остида кўчирилди. Худди ана шу даврда Тошкент, Алмати, Бишкек, Ашхобод, Фарғона ва бошқа шаҳарларда, Етгисув ва Тошкент воҳаларида, Чув (Қирғизистон), Фарғона ва Зарафшон водийларида рус ва украинларнинг биринчи жамоалари ташкил топган. У жойларда маҳаллий мигрантларнинг кейинги оқими учун қулай шароит яратиб берилди.

Шу тариқа келгинди славян халқлари тарқалган шаҳарлар ва ҳудудлар сони тобора кенгайди. 1926-1940 йиллар мобайнида Қозоғистонга (Ўзбекистонга ҳам бўлгани каби) славян халқлари билан бирга қозон татарлари, бошқирлар, чувашлар, молдованлар, корейслар, уйғурлар ва бошқа миллат вакиллари кўчиртирилиб келинди. Ана шу йиллар давомида Кокчетав, Қарағанда, Акмолинск каби шаҳар ва шаҳарча, ўлка ва вилоятлар аҳолисининг ҳозирги кундаги негизи ташкил топди. Рус казаклари поселкаларининг мавқеи янада мустақкамланди.

Уруш йилларида фронт олдидан кўчирилган, кўпчилиги славянлардан иборат бўлган, иммигрантлар қатори крим татарлари, месхети турклари, чеченлар, ингушлар ва бошқа Кавказ халқлари билан тўлдирилди. Айниқса, Қозоғистонда жуда кўпгаб келгинди халқларнинг катта-катта ҳудудий жамоалари вужудга келди.

Индустриаллаштириш ва коллективлаштириш йилларида бўлгани каби Қозоғистонда 60-70-йилларда «қўриқ ерлар»ни ўзлаштириш баҳонасида неча ўн минглаб рус, украин ва бошқа миллат вакиллариининг асосий қисми Қозоғистонда қолиб кетиб, социал-демографик вазиятга катта таъсир кўрсатди.

Айни замонда шўролар ҳокимияти сиёсати оқибатида Қозоғистонда такрор-такрор юз бериб турган очарчилик-қаҳатчилик йилларида ва умуман, «ленинча миллий сиёсат» туфайли неча юз минглаб оилаларнинг чет мамлакатларга кўчиб кетиши содир бўлдики, ҳозирга қадар унинг салбий оқибатлари демографик ҳолатда сақланиб қолмоқда.

1986 йил декабрида Алматида юз берган фожеали воқеалар аслида Москванинг миллий мустамлакачилик сиёсатига қарши исён эди.

Қозоғистонда XIX-XX асрлар мобайнида Россия мустамлакачилик сиёсатининг ижтимоий-иқтисодий жараён ва демографик ҳолатга ғоят аянчли таъсир кўрсатганлиги ҳамда туб аҳоли — қозоқларнинг фожеали қисматга дучор қилинганлиги мавзулари мустақиллик йилларида нашр этилган қуйидаги асар ва манбаларда ўз аксини топган: Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. Алматы, 1994; Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX века. Алматы, 1992; Тендикулова Б.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы, 1997; Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. М., 1994; Кунаев Д.А. От Сталина до Горбачева. Алматы, 1994.

Аммо асрлар оша Россия мустамлакачилик азобини чеккан қардош қозоқ халқи ўз қаддини букмади. Барча Туркистон халқлари каби ўз мустақиллиги ва озодлиги учун мардонавор курашди. Энди у ўз тарихига мустақиллик нигоҳини ташлаб, фаровон келажаги ва нурли уфқларга интилмоқда¹.

ҚИРҒИЗИСТОН

50-йилларда Қирғизистонда Шимолий ва Жанубий Қирғизистон минтақаларининг Россия таркибига киритиб олиниши тарихига оид ҳажми жиҳатидан унчалик катта бўлмаган тадқиқотлар эълон қилинган. 60-йиллар бошларида мазкур муаммо юзасидан бир қанча монографиялар чоп этилди, улар анча етук назарий даражада, Қирғизистон архивла-

¹ Назарбаев Н. Казахстан — 2030. Послание Президента страны народу Казахстана. А., 1997; ўша автор: В потоке истории. А., 1999.

ридаги далилий ҳужжатлардан фойдаланилган ҳолда ёзилган. Моҳиятига кўра бу асарлар Қирғизистоннинг Россия таркибига киритилишининг объектив омиллари ва мавжуд шарт-шароитларига доир кам ўрганилган айрим масалаларга бир мунча равшанлик киритди.

Совет Шарқи деб номланган бошқа республикаларда бўлгани каби бу ерда ҳам барча ташаббус партия тузилмалари қўлига бериб қўйилган эди. Жумладан, 1952 йили бўлиб ўтган Қирғизистон компартиясининг II пленуми Қирғизистоннинг Россияга «қўшилиши»га боғлиқ масалаларни тадқиқ этиш муҳим вазифа эканлигини кўрсатиб ўтди¹.

1956 йилда қирғиз олимлари жамоаси «Қирғизистон тарихи» икки томлик монографиясини чиқардилар. Нафақат мутахассислар, балки кенг китобхонлар оммасида ҳам қизиқиш уйғотган бу асар айрим тузатишлар билан қайта нашр этилди. Қирғизистоннинг Россия давлатига киритилиши масаласига махсус бўлим ажратилган. Муаллифлар маълум даражада ихтиёрий хусусиятга эга бўлган «қўшилиш»нинг умуман ижобий оқибатлар келтирилганлигини таъкидлайдилар.

«Қўшиб олиш» муаммоси билан шуғулланган ва тарих фани ривожига шу тариқа ҳисса қўшган олимлардан аввало Б.Д.Жамгерчинов, А.Хасанов, С.Илёсов, К.Усенбоев² номларини айтиб ўтиш лозим. Бироқ уларнинг барча асарларида чор Россиясининг ҳарбий истилоси «қўшиб олиниш» сифатида талқин этилади.

Б.Д.Жамгерчинов Қирғизистоннинг «қўшиб олиниши ва унинг оқибатлари» масаласини ўрганишга талайгина ҳисса қўшган. Узоқ йиллар давомида у мазкур мавзунини чуқурроқ ва кенгроқ ўргана боради. Шунини ҳам айтиш лозимки, олим ўз тадқиқотларида Шимолий Қирғизистонга кўпроқ эътибор ажратади. У Марказий Осиёдаги бу минтақанинг ижти-

¹ Советская Киргизия., 1952, 11 июн.

² 1947 ва 1950 йилларда Б.Д.Жамгерчинов ва А.Хасановнинг Қирғизистоннинг Россияга қўшиб олинишига доир илмий ахборот ва мақолалари илм аҳли эътиборини ўзига тортган эди. — Қаранг: Джамгерчинов Б.Д. Қирғизистоннинг Россияга қўшилиши масаласига доир. СССР Фанлар академияси Қирғизистон бўлими ахборотлари. Вып. УП. 1947; Присоединение северных киргизов к России. Вопросы истории. 1950, 7-сон.

мой- сиёсий шароитини ифодалашга ва Қўқон хонлиги ҳукмронлиги остидаги қирғиз халқининг аҳволини баён этишга муваффақ бўлган¹.

Б.Д.Жамгерчиновнинг энг йирик тадқиқотларидан бири «Қирғизистоннинг Россия таркибига ихтиёрий киритилиши» монографиясидир. Муаллифнинг фикрига кўра, 1860 йилга келиб рус ҳукуматининг Қирғизистонга таъсири кескин кучайганлиги равшанлашди. Буни бўғинлар ва бошқа кабиларнинг рус маъмурлари билан яқинлашуви исботлайди. Қўқон ҳокимияти Чуй ва Тёншон қирғизларининг қасамёд қабул қилишининг олдини ололмай қолди. Дарвоқе, муаллиф китобда мазкур қасамёднинг факсимиле нусхасини келтиради. Китобда жанублик қирғизлар рус маъмурларига кўрсатган қаршилигининг сабаблари етарли даражада аниқ баён қилинмаган. Бу қаршилик ҳатто Қўқон хонлиги Россия давлати таркибига киритиб олингандан кейин ҳам давом этган².

Б.Д.Жамгерчинов ўз тадқиқотларини мана бундай хулосалайди: «Россия таркибига киритилиши — қирғиз халқи тарихидаги муҳим прогрессив ҳодисадир». Олимнинг таъкидлашича: «Қирғиз халқининг рус халқи билан, мамлакатимизнинг бошқа халқлари билан бузилмас дўстлиги чор самодержавиясига қарши биргаликдаги курашда таркиб топган, озодлик учун курашчилар қони билан мустаҳкамланган»³. Бу сатрларни ёзаётган пайтда муаллиф вақти келиб, шундай ёзасан, деб кўрсатма берган компартия барбод бўлишини, Марказий Осиё халқлари эса асрий орзулари — чинакам мустақилликка эришишларини қаёқдан ҳам билсин?!

К.Усенбоевнинг тадқиқотлари⁴ ҳам Жанубий Қирғизистоннинг Россияга «қўшиб олиниши» тарихига бағишланган.

¹ Джамгерчинов Б.Д. Важный этап из истории киргизского народа. К 100-летию присоединения Киргизии к России. М., 1959; Добровольное вхождение Киргизии в состав России. 2-е изд. Ф., 1963; ўша муаллиф. О прогрессивном значении вхождения Киргизии в состав России. Ф., 1963; ўша муаллиф. Очерки политической истории Киргизии XIX в. Ф., 1966.

² Китобга кўпол босмаҳона хатоси кириб қолган аслида Қўқон ҳукумати 1876 йил 19 февралда тутатилгани ҳолда, 1879 йил деб (353-б) кўрсатилган.

³ Добровольное вхождение Киргизии в состав России. 424-б.

⁴ Усенбаев К. К вопросу о присоединении Южной Киргизии к России. /Труды ин-та истории АН Киргизской ССР. Вып.1. Ф., 1955; ўша муаллиф. Присоединение Южной Киргизии к России. Ф., 1960.

Шимолий Қирғизистондан фарқли ўлароқ жанубий қирғизларнинг «қўшиб олиниши» анча мураккаб кечган эди. Бу ерда феодал-клерикал доираларнинг таъсири анча кучли бўлиб, русларга қарши кайфият тарқалган эди. Ана шу мураккаб, аммо илмий жиҳатдан муҳим бу мавзунини ёритишга киришар экан, К.Усенбоев ЎзССР МДТА, МДХТА, шунингдек, Қирғизистон ССР Фанлар академияси фондларини, ТошДУ фундаментал кутубхонаси материалларини ўрганиб, XIX асрнинг 60-70-йилларида Жанубий Қирғизистонда юз берган ҳодисалар қандай ривожланганлигини ёритиб бера олган. Жанубий Қирғизистоннинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини чуқур таҳлил қилиш орқали у 70-йиллардаги воқеаларнинг омилларини очиб, аҳолининг «синфий» жиҳатдан табақаланганлигини кўрсатади. Муаллиф қуйидаги хулосаларни чиқаради: меҳнаткашлар Россияга қўшилиш тарафдори эди, айни чоғда жамиятнинг феодал-клерикал қатламлари учун монархияга талпиниш кайфияти кучли бўлган; Жанубий Қирғизистон «қўшиб олиниш» арафасида феодализмга қарши курашнинг кучайганлигини кузатиш мумкин эди; Жанубий Қирғизистон ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси ниҳоятда пастлиги билан ажралиб турарди; рус буржуазиясининг мустамлакачилик сиёсатига қарамай, «қўшилиш» объектив жиҳатдан прогрессив хусусиятга эга бўлган. К.Усенбоев «рус пролетариатининг инқилобий чиқишлари Киргизистон меҳнаткашларининг маҳаллий эксплуататорларга ва чор самодержавиясига қарши курашига тобора кўпроқ таъсир кўрсатар эди»¹, деб ёзади.

Аксилрус ҳаракатини ташкил этиш йўлидаги уринишлар тўғрисида К.Усенбоев шундай ёзади: «Қирғиз феодал амалдорларидан Қўқон хонлиги ҳукмронлиги даврида имтиёзли курсиларни эгаллаб ўтирганлари ўз манфаатлари ва бойликларини қўлдан чиқариб юборишдан чўчиб, Жанубий Қирғизистоннинг Россияга «қўшилиши»га қарши чиқдилар. Бироқ халқ оммаси феодал зодагонларнинг бу чиқишларини қўллаб-қувватламади, аксинча, аввалгидек Туркистон генерал-губернаторлигига ўзларини Россия фуқаролигига қабул қилишни сўраб мурожаат қилишдан тўхтамадилар»².

¹ Усенбаев К. Присоединение Южной Киргизии к России. 159-б.

² Ўша жойда. 175-б.

Қирғиз тарихчилари Қирғизистоннинг Россия давлатига «қўшилиши»га олиб келган омиллар орасида, айниқса ҳар икки томоннинг ўзаро манфаатли иқтисодий муносабатларга интилишини, ташқи ва ички сиёсий беқарорликни ажратиб кўрсатадилар. Фақат Қирғизистон учун хос бўлган омил сифатида олимлар Кўқон хонлигининг сиёсий ва иқтисодий зугумини тилга олишади.

XIX аср охири ва XX аср бошларидаги Қирғизистон тарихи А.Хасанов, А.Г.Зимма, С.А.Аттоқуров, С.Илёсов томонидан бирмунча муваффақиятли тадқиқ этилган. Инқилобга қадар қирғиз жамиятида иқтисодиёт ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар тарихига қатта аҳамият билан қараганлар¹.

Тарихчилар Қирғизистон истило этилгандан сўнг иқтисодий ўзгаришлар тараққиёт томонга юз бурди, деган муштарак бир фикрга келиб тўхталганлар. Бунга жумладан, ташқаридан бўлиб турган ҳужумларнинг тўхтатилиши ва қирғиз феодаллари ўртасидаги ўзаро низолар барҳам топганлиги туфайли эришилди, деган хулоса илгари сурилади. Капиталистик муносабатларнинг вужудга кела бошлаши эса XIX аср-

¹ Хасанов А. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией. Ф., 1961; ўша муаллиф. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Ф., 1960; Зимма А.Г. Земельная политика царизма в Киргизии. /Труды Киргизского пединститута. Т.П. Вып.2. 23-52-б./; Аттоқуров С.А. Развитие мелкой промышленности в Киргизии в конце XIX — начале XX века. /Ученые записки ист.-юр. Ф-та Киргизского ун-та. Сер.ист. Вып.8. 1964. 97-122-б./; ўша муаллиф. Развитие товарно-денежных отношений и появление купеческого сословия в Киргизии в конце XIX — начале XX века. /Ученые записки ист.-юр. Ф-та Киргизского ун-та. Сер.ист. 169-186-б./; ўша муаллиф. Развитие капиталистических отношений в сельском хозяйстве Киргизии в конце XIX — начале XX века. /Труды экономич. Ф-та Киргизского ун-та. Вып.1. Ф., 1964. 178-194-б. (Сарлавахда муаллиф фамилияси Е.Аттоқуров» деб нотўғри ёзилган); Илёсов С.К. К вопросу об общественно-политическом строе киргизского народа в начале XX в./Труды ИЯЛИ АН Киргизской ССР. Вып.5. Ф., 1956./; Доронбекова Р.Е. К вопросу о развитии капиталистических отношений в сельском хозяйстве в северных районах Киргизии./Ученые записки ист. юр. Ф-та Киргизского ун-та. Сер.ист. Вып.8. 1964. 123-135-б./; Лачко А.Ф. Из истории общественно-политических отношений у киргизов в конце XIX — начале XX века. /Труды ИЯЛИ Киргизского филиала АН СССР. Вып.3. Ф., 1952./; Хасанов А.К. К вопросу о классовых корнях связи киргизского народа с великим русским народом. /Ученые записки ист., -юр. Ф-та Киргизского ун-та Сер.ист. Вып.7. 1963. 3-8-б./.

нинг охири чорагига бориб рус-қирғиз савдоси қўламининг кенгайиши, янги саноат корхоналари пайдо бўлиши, капиталистик молия муассасалари таъсирининг кучайиши туфайли юз берди, деган мулоҳаза ёқлаб чиқилади. Қишлоқ ерларига эса капиталистик муносабатларни Россиянинг марказидан кўчириб келтирилган руслар олиб келди, деган фикр мавжуд. Шунингдек, пролетар синфи Майлисойда ва Қизилқияда қон-қайта ишлаш заводлари қурилганлиги оқибатида вужудга келган, деган мушоҳада устувор қўйилади.

Қирғиз тарихчиларининг қатор асарларида демократик ва инқилобий онгнинг уйғониши, синфий зиддиятларнинг кучаюви, рус-қирғиз инқилобий алоқалари талқин этилади¹.

Олимлар 1905-1907 йиллардаги Россияда юз берган инқилоб синфий тўқнашувларга ва миллий озодлик ҳаракатининг авж олишига сабаб бўлди, деган хулосани яқдиллик билан илгари сурадилар. Ўша вақтда Сулукта ва Қизилқия кўмир шахталарида галаёнлар бўлиб ўтди. 1906 йилда қишлоқ аҳолисининг норозилик ҳаракатлари авж олиши муносабати билан чор ҳукумати фавқулодда ҳолат тартибини жорий этишга мажбур бўлади. Инқилобий хуружларга мафкураравий тайёргарлик кўришда Қирғизистонда аср бошида ташкил топган марксча тўғарақларнинг аҳамияти қатта бўлди. Рус инқилобий пролетариати ўз кишиларини йўқотиш учун қирғиз меҳнаткашлари орасида ҳам инқилобга даъват ишларини олиб борди.

Чор Россиясининг ҳукмрон доиралари қирғиз халқининг маданий меросини оёқ ости қилар, Қирғизистоннинг маданий ривожланишини рағбатлантириш у ёқда турсин, ундан хавфсираганлари сабабли имкон қадар бундай тараққиёт йўлини тўсишга ҳаракат қилар эдилар. Шунга қарамай, илғор фикрли кишилар ташаббуси билан Қирғизистонда дунёвий мактаблар ва даволаш муассасалари очилди. Қирғиз-рус ма-

¹ Нурбеков К. Пробуждение революционно-демократического правосознания киргизского народа до революции /Труды Киргизского ун-та. Сер.юр.наук. Вып.9. 1966. 3-11-б.; Лачко А.Ф. О влиянии первой русской революции 1905-1907 гг. на характер национальных движений в Киргизии в начале XX века/Труды Киргизского ФАН СССР. Вып. Ф. 1954.

даний муносабатлари масаласини ёритиш юзасидан М.Т.Айтбоев, А.А.Чукубоев тадқиқотлар олиб боришган¹.

Бу борада қирғизистонлик олимлар жамоаси томонидан тайёрланган монография ҳам диққатга сазовор. Бу асар «Қирғиз халқининг Россия, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари билан ўзаро алоқалари (XVIII аср охири — XIX аср)»² деб номланади ва Д.П.Сапаралиев, В.Я.Галицкий, В.М.Плоских, Д.Ш.Абишев, А.Б.Жаманкораев, А.Беделбоев, К.У.Усенбоев томонидан тошкентлик таниқли тадқиқотчи Б.В.Лунин раҳбарлигида яратилган.

Асарда қирғизларнинг рус, ўзбек, тожик, қозоқ халқлари билан юз йил мобайнида олиб борган иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари ифода топган. Қирғиз халқининг ва Ўрта Осиё ҳамда Қозоғистон халқларининг Россияга «ихтиёрий қўшилганидан» кейинги тарихий тақдирининг умумийлиги, ўзаро хўжалик-маданий алоқалари ва ўзаро таъсир муаммоларига асосий эътибор қаратилган. Кенг кўламли хужжатли материалларни ўрганиш асосида XIX асрда ушбу минтақа халқларининг ижтимоий ва миллий зулмга қарши кураши кучайганлиги қайд этилади. Аввалги бўлимларда таъкидлаб ўтганимиздек, ушбу асарда партиявий раҳнамолик зуғуми остида чиқарилган хулосаларни бутунги кун нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш зарур. Жумладан, бу бепоён минтақа меҳнаткашлари оммасининг тарихан таркиб топган тотувлиги Қирғизистон ва Қозоғистоннинг Россияга «ихтиёрий» қўшилиvidан кейин, сўнграқ эса бутун Ўрта Осиё Россия таркибига киритилганидан кейин яна ҳам кучайганлиги ўша партиявий андоза ва тавсиялар таъсирида ёзилганлиги эндиликда сир эмас. Шунингдек, «ихтиёрий қўшилиш» туфайли қирғиз, қозоқ, ўзбек, тожик, туркман, қорақалпоқ ва бошқа халқлар рус пролетариати раҳбарлигида Умумроссия озодлик ҳаракатига қўшилиб, бу кураш уларнинг ижтимоий ва миллий озодлик ҳаракатларининг уйғунлашувига

¹ Айтбаев М.Т. Историко культурные связи киргизского и русского народов. По материалам Иссыккульской области Киргизской ССР. Ф., 1957; Чукубоев А.А. О влиянии передовой культуры русского народа на культуру народов дореволюционной Киргизии. /Ученые записки истор. ф-та Киргизского ун-та. Вып.9. 1966. 3-35-б.

² Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII — XIX в.). Ф.: Илим. 1985.

олиб келганлиги ҳақидаги мушоҳадалар ҳам энди ҳар қандай китобхонга эриш туюлади.

Аmmo мамнуният билан қайд этиш жоизки, қардош Қирғизистон Республикасида у том маънода мустақил тараққиёт йўлига ўтгандан кейинги йилларда ижтимоий фанларнинг турли соҳаларида бўлгани каби тарих фанида ҳам жиддий ижобий силжишлар юз берди. Бу жиҳатдан қараганда Қирғизистонда энг янги тарих фанининг қўлга киритган янги мушоҳада талқинини ўзида акс эттирган асарлар У.Чотонов, К.Усенбоев, Т.Кененсариев ва бошқаларнинг қаламига мансубдир. Улардан У.Чотоновнинг «Суверенный Кыргызстан: выбор исторического пути», Бишкек, «Кыргызстан», 1995; У.Чотонов, К. Усенбаев ва бошқалар. «История Киргизистана. XX век». Бишкек «Кыргызстан», 1998; Т.Кененсариев. Кыргызстандын Орусияга қаратылышы. Бишкек, «Кыргызстан», 1997; яна унинг: Кыргыздар жана Кокон хандыгы. Ош, МУ, 1997; Газиев А. Пулат-хан. Бишкек, 1995 ва бошқа асарларни кўрсатиш мумкин.

Ушбу олимлардан тарих фанлари доктори, профессор Ташманбет Кененсариев раҳбарлигида ёш олим Жээнбек Алимбаев Россия томонидан Туркистоннинг босиб олиниши тарихшунослигига бағишланган номзодлик диссертациясини тайёрлади ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтининг махсус илмий кенгашида муваффақиятли ҳимоя этди¹. Унда муаллиф қирғизистонлик ҳамкасбаримизнинг Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига нисбатан янги ҳолисона муносабатини акс эттира олган.

Ёш олим танлаган мавзу қисқа вақт мобайнида сермаҳсуллиги билан кўзга ташланди. Фикримизнинг тасдиғи сифатида унинг айрим эълон қилинган мақолаларини кўрсатиш мумкин: Значение «Туркестанского сборника» в свете историографии завоевания Центральной Азии Россией; Орусиянын Туркестанга қарата саясаты жаны доордогу эмгектерде; Историографическое значение «Сборника» А.Б. Се-ребренникова; Ферганская долина в исследованиях второй половины XIX-нач. XX вв. в связи с завоеванием Средней

¹ Алымбаев Ж.Б. Историография завоевания Туркестана Россией XIX — нач. XX вв. Автореферат дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Т., 2001.

Азии Россией; Орта Азиянын Орусияга қаратылышынын революцияга гейинки тарыхнаамесы; Начальный этап завоевания Кокандского ханства царизмом в русскоязычных исследованиях; Город Ош в русскоязычных источниках и исследованиях XVIII-нач. XX вв.; Истило – истилочилар наздида; Орусия жана Борбордук Азия: тарыхый мамилелердин айрым маселелери; Туркестан колония: тарыхнааменин айрым маселелери ва бошқалар¹.

ТОЖИКИСТОН

Тарихчилар орасида биринчилардан бўлиб Ўрта Осиё Россияга «қўшиб олиними»нинг «объектив тарихий аҳамиятини» ўрганган Б.Ф.Гафуров ҳисобланади. Фашизмга қарши уруш йилларидаёқ у Н.Прохоров билан ҳамкорликда Душанбеда «Тожиқ халқининг ўз Ватани озодлиги учун кураши: тожиқлар ва Тожикистон тарихидан очерклар» китобини нашр эттирди. Бу китобда чоризм сиёсатининг реакцион моҳияти очиб берилиши билан бир қаторда қуйидаги фикрлар ҳам таъкидланади: Ўрта Осиё «нафақат Россиянинг, балки бошқа империалистик давлатларнинг ҳам истилочилик хоҳиш-истакларини қўзғаб турган минтақа ҳисобланарди. Мабодо бошқа бирон давлат таркибига кириб қолса, Тожикистон меҳнаткашлари ўз озодлик интилишларини улуғ рус халқининг чоризмга қарши хатти-ҳаракатлари билан уйғунлаштириш имкониятидан маҳрум бўлар эди. Бинобарин, Улуғ Октябрь инқилоби ғалабаси самараларидан фойдаланиш, улуғ рус халқи ёрдамида машаққатли капиталистик босқични четлаб ўтиб, социализмга кириш имкониятини ҳам бой берган бўларди»².

Гафуровнинг таъкидлашича, XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар маҳаллий аҳолини тобора қашшоқлаштираётган ўзаро қонли

¹ Алымбаев Ж.Б. Историография завоевания Туркестана Россией XIX – нач. XX вв. Автореферат дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Т., 2001.

² Гафуров Б., Прохоров Н. Таджикиский народ в борьбе за свободу и независимость своей родины. /Очерки из истории таджиков и Таджикистана. С., 1944.

урушларнинг барҳам топишига, қулчиликнинг тугатилишига олиб келди. Шунингдек, олим хулосасига кўра, инқилобий Россия меҳнаткашлари билан миллий ўлкалар, шу жумладан, Ўрта Осиё меҳнаткашларининг чоризмга қарши шаклланган мустақкам иттифоқи 1917 йил октябрида болшевиклар партиясини раҳбарлиги остида эришилган тарихий ғалабани таъминлади¹. Шубҳасиз, ўша давр нуқтаи назаридан бу йирик ва тўқис илмий хулоса сифатида баҳоланган.

Ана шу «муҳим қондалар» кейинчалик кўпгина совет муаллифлари томонидан турли монография ва илмий мақолаларда ранго-ранг «далилий» ҳужжатлар асосида тўлдирилди ва ривожлантирилди. Жумладан, Б.Ф.Гафуров таълимотининг содиқ мухлисларидан бири Н.А. Халфин Ўрта Осиёнинг Россияга «қўшиб олиними»нинг халқаро аҳамиятини ана шу нуқтаи назардан тадқиқ этади. «Тожиқ халқи тарихи» номли муаллифлар жамоаси томонидан 1964 йилда тайёрланган асарда «қўшиб олиш ва унинг оқибатлари» мавзуи иккинчи томонинг иккинчи китобида ёритилган.² Бир қатор тожиқ тарихчилари томонидан ёзилган китобни Б.И. Исқандаров ва А.М. Мухторов таҳрир қилишган.

Китобнинг янги нашрида биринчи нашр чоп этилгандан бери ўтган ўн беш йил давомида тарихнависликда қўлга киритилган ютуқлардан фойдаланилган.

Ҳарбий истило арафасида тожиқлар ягона давлат тузилмасига эга бўлмаган. Зеро, бутун Ўрта Осиё феодал давлатларга ва ярим мустақил вилоятларга бўлиниб кетган эди (масалан, Ҳисор, Кулоб, Фалгор, Қишгут, Қоратегин бекликлари каби). Тожиқлар Бухоро ҳокимиятига қарам ерларда истиқомат қилишар эди. Шу боис тожиқ тарихчиларининг кўпгина асарларида Тожикистон ҳудудига доир тарих умумий кўламада ўрганилганда Бухоро давлати, айниқса, Шарқий Бухоро тарихи ҳам четлаб ўтилмаганлиги ажабланарли эмас.

«Қўшилиш» муаммосини тадқиқ этишга 1964 йилда чоп этилган «Тожиқ халқи тарихи»нинг учинчи боби муаллифи С.А. Ражабов талайгина ҳисса қўшган. С.А. Ражабовнинг бу муаммо юзасидан назарий қарашлари аслида 1959 йили Ўрта Осиё-

¹ Гафуров Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении. 3-е изд. М., 1955. 423-425-б.

² История таджикского народа. Т.П. Кн.2. М., 1964.

нинг Россияга «қўшиб олиними»га бағишлаб Тошкентда ўтказилган илмий сессияда қилган маърузасида баён этилган эди.

Шарқий Бухоро ва Помирнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволи Б.И. Искандаров асарларида ёритилган¹. Тожик тарихчилари 60-йилларга келиб яриммустақил бекликлардаги ижтимоий ва сиёсий аҳволни ҳам ўрганишга киришдилар. Бу бекликлар ўзаро ихтилофда турган Бухоро ва Қўқон хонликларига нисбатан анчайин ўз мустақиллигини «қўшиб олинганга қадар» сақлаб туришга эришган². Бу бекликлар узоқ вақт давомида Бухоро амирлиги ҳужумларини қайтариб туришга қодир бўлган. 1869 йилда амир аскарлари чор қўшинлари ёрдами билан Шарқий Бухоро бекликларига зарба бериб, Шаҳрисабз ва Китобни амирликка қўшиб олади. Туркистондаги мустамлакачи маъмурлар маҳаллий аҳолининг миллий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа манфаатларини мутлақо менсимасдан баъзи минтақаларда чегараланиш ишларини олиб бордилар. Шуниси қизиқки, бу анъана совет даврида ўтказилган чегараланиш жараёнида ҳам барча миллатларнинг «эрк ва ҳуқуқлари»ни эълон қилган ҳукумат томонидан изчил давом эттирилди.

Биринчи рус инқилоби Хўжанд музофотида кенг қўламада ўз аксини топди. Аммо амирлик қўл остидаги минтақаларга инқилобий ғоялар қийинчилик билан кириб борар, озодлик ҳаракатлари феодал ҳокимлар томонидан ваҳший-

¹ Искандаров Б.И. Социально-экономический и политический строй Восточной Бухары и Памира накануне присоединения Средней Азии к России. /История СССР. 1959. 4-сон. 126-137-б./; ўша муаллиф. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. Д., 1960; ўша муаллиф. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века (в двух книгах), Д., 1963.

² Ҳамраев А. Очерки истории Хисарского бекства конца XIX и начала XX в. /Труды АН Таджикской ССР. Т. С XIV, 1959; Латыпов Н.Л. К вопросу о социальных отношениях в Дарвазинском бекстве накануне установления Советской власти. /Труды Кулябского пединститута/. Вып. П, III; Назаров Х. Социально-экономический строй Кухистана во второй половине XIX в. - Из истории Таджикистана. /Сб. работ аспирантов Таджикского гос. ун-та. Вып. I. 1957; Стеценко С.А. Зарождение капиталистических отношений в сельском хозяйстве Ходжикентского уезда в конце XIX и начала XX в. /Очерки по истории Таджикистана. Т.1. Д., 1957; Бахрамов В. К вопросу о состоянии хозяйств Шугнана в дореволюционный период. /Очерки по истории Таджикистана. Т.2. Д., 1959 11-30-б./; Мухтаров А. Очерк истории Уратюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964; Юсупов Ш. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начале XX в. Душанбе, 1964.

ларча бостирилиб турилар эди. Шундай бўлса-да, С.Айнийнинг гувоҳлик беришича, Бухоро давлати доирасида ҳам инқилобий исён ғояси тарқалган¹. Тожик меҳнаткашларининг амирлик ўтказётган зулмга қаршилиги ортиб борарди. «Шарқий Бухоро ҳудудида ва Помирнинг ғарбий ерларида деҳқонлар оммасининг ғалаёнлари 1905-1907 йилги рус инқилобининг бевосита таъсири остида вужудга келган эди. Бухоронинг чегара районларида жойлашган чор қўшинлари амирга ва маҳаллий бекларга бу ғалаёнларни бостиришда ёрдам берар эди. Зеро, исёнлар чегара қўшинлари бошлиқларининг ўзини ҳам талвасага солиб қўйган эди»².

Шу тариқа инқилобий ва озодлик ҳаракатларининг синфий жиҳатдан муштараклигини англаб етган чоризм ва амирлик халқ оммасига қарши ягона фронт тузиб кураш олиб борди.

Тожикистондаги инқилобий ҳаракатнинг илк тадқиқотчиларидан бири Садриддин Айний 1926 йилдаёқ Москвада «Бухоро инқилоби тарихига доир материаллар» китобини нашр эттирган. Кўп йиллар ўтиб ўзининг фундаментал асари «Бухоро тарихига доир. Эсдаликлар» китобида у яна бу мавзуга қайтади. (М.;Л., 1960). А.В.Мякишевнинг ва Т.Каримовнинг тадқиқотлари ҳам шу муаммога бағишланган³. Октябр тўнтарыши арафасидаги Бухоро тарихи тожикистонлик тадқиқотчи К.А.Богомолова мақолаларида ёритилган⁴.

3.Ш.Ражабовнинг асарлари XIX аср иккинчи ярми XX аср бошидаги ижтимоий-сиёсий онг тарихига, хусусан, Аҳмад Дониш, Садриддин Айний, Абдулқодир Хожа Савдо, Во-зех ва Ҳайрат номлари билан боғлиқ тарихга бағишланган⁵.

¹ Айний С. Коротко о моей жизни. Д., 1957.71-б.

² История таджикского народа. Кн.2. М., 1964. 228-б.

³ Макашов А.В. К истории революционного движения трудящихся Туркестана в 1905-1907 гг. Д., 1959; Каримов Т. Таджикистан в период революции 1905-1907 гг. Д., 1965.

⁴ Богомолова К.А. К истории революционного движения в Бухаре. Сообщения Тадж.Ан вып. XX. Д., 1951; ўша муаллиф. Бухара в период февральской буржуазно-демократической революции 1917г. /Материалы к истории таджикского народа в советский период. С., 1954/.

⁵ Ражабов З. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и начале XX в. С., 1957; ўша муаллиф. Дружба навеки. М., 1960; ўша муаллиф. Россия и таджикская литература конца XIX и начала XX в. С.; ўша муаллиф. Просветитель Ахмад Дониш. Д., 1964.

Тожик маърифатпарварлари янгича мақтаб ўқуви тизими ташкил этиш, илғор илмий анъаналарни ўзлаштириш учун интилдилар. Улар «кўп асрлик рус маданиятини ўргандилар, илғор таълим учун жонқуяр курашчилар эдилар, рус халқининг илғор кишиларидан оташин инқилобий эҳтиросни ўргандилар, халқлар ўртасида дўстлик ғояларини ташвиқ қилдилар, маърифий ва демократик ғоялардан таълим бердилар»¹.

Ушбу йўсинда тожик халқининг чор Россияси истибдоди остида кечган ижтимоий-сиёсий ва маданий тарихини талқин этиш партиявийлик, синфийлик услубидаги қуруқ сафсатадан иборат эди. Тарихий жараёнга бундай ёндашиш бошқа миллий республикаларда бўлгани каби дунёвий фанлар соҳасида Тожикистонда ҳам урушдан кейинги «социализмнинг зафарли юриши» йилларида авжига чиқди.

Бу ҳолатга истисно сифатида О.Боқиевнинг кўп йиллар давомида изланишлари самараси ўлароқ 1991 йил Санкт-Петербургда «Инқилобга қадар рус тарихшунослигида Тожикистон» мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя этганлигини кўрсатиш ўринлидир. Ушбу диссертацияга тожик тарихшунослигида тарихий жараённи мумкин қадар ҳолисона ўрганишга дастлабки ёндашиш, деб қарамоқ керак².

ТУРКМАНИСТОН

Туркман тарихчилари урушдан аввалги йиллардаёқ XIX–XX аср бошланиши тарихини ўрганиш учун салмоқли манба шунослик ва адабий заминга эга эдилар³. Туркменистон тарихи юзасидан илк йиғма асар яратиш ҳаракатини Г.И.Карпов-

¹ История таджикского народа. Т.2. Кн.2. 259-6.

² Боқиев О. Таджикистан в русской дореволюционной историографии. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. С.-П., 1991.

³ Русинев В.В. Водно-земельная община у туркмен, Т., 1917; Севастьянов И. Странички прошлого Туркмении и сопредельных с нею стран. А., 1929; Библиография по Средней Азии (указатель литературы по колониальной политике царизма в Средней Азии) составитель Н.Я. Виткин. Под ред. А.В.Шестакова. М., 1929; Библиографический указатель литературы по Туркмении. Вып.1. Ашхабад. 1937; Козин С.А. Азиатский архив при институте востоковедения АН СССР. Л., 1934.

нинг «Туркменистон ва туркман халқи тарихи очерклари» (Ашхабад, 1940) асарида кўриш мумкин. Шунингдек, Г.И.Карповнинг туркман қабилалари тарихига бағишланган асарлари ҳам кўп бўлиб, улар шарҳ-изоҳ хусусиятига эга¹.

1957 йилда туркман тарихчилари «Туркменистон ССР тарихи» I-томини чиқардилар. У таниқли тошкентлик қадим-шунос-тарихчи олим М.Е.Массон таҳрири остида чоп этилган. Бу нашрнинг иккинчи китобида Туркменистоннинг Россияга «қўшиб олиниши» арафасидан то 1917 йил феврал инқилобигача бўлган давр қамраб олинган. Асарда Туркменистон истило қилиниши арафасидаги умумий аҳвол, рус-туркман алоқаларининг тарихий илдизлари борасида сўз юритилади. Бу китобда мазкур муаммо илк бора ана шундай кенг ифода топди, десак янглишмаймиз.

Табиийки, туркман олимлари жамоаси томонидан бундай йирик тадқиқотларнинг яратилиши республиканинг янги тарихини ўрганиш юзасидан олиб борилган кўп йиллик тадқиқотлар самараси туфайли юзага келди. Китобда туркман халқи тараққиётининг энг муҳим босқичларидан ҳисобланмиш — Туркменистоннинг Россия таркибига киритилиши ва бу жараённинг туркман халқи иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётидаги оқибатлари батафсил ёритилган. Фақат шуни ҳам қўшиб қўйиш керакки, бу тарихий воқеалар юзасидан чиқарилган барча хулосалар марксча материалистик мафкура ва коммунистик ғоялар билан «тўйинтирилган». Зеро, у вақтда бошқача ёндашувни талаб қилишнинг ўзи ҳаёлга сиймай-диган нарса эди.

Чоризм ҳукмронлиги ўрнатилишини туркман олимлари умуман ижобий баҳолайдилар: «Чоризмдан фарқли ўлароқ, юзага келган тарихий шароитларга кўра Туркменистоннинг Россияга «қўшиб олиниши» туркман халқи учун катта прогрессив аҳамият касб этди»². Асарда келтирилган далиллар шуни кўрсатадики, Туркменистондаги ижтимоий ҳаёт, Россиянинг Ўрта Осиёдаги бошқа мустамлакаларида бўлгани каби, чор босқинчиларининг кўпгина умидларини пучга чиқарди.

¹ Батафсилроқ маълумот учун қаранг: Указатели истории Туркменской ССР. Т.2. Кн.2. А., 1957.

² История Туркменской ССР. А., 1957. Т.2. Кн.2. 138-6.

Буюк давлатчилик сафсаталари туркман ва рус халқларининг яқинлашувига тўсқинлик қила олмади, самодержавиянинг сиёсий раҳбарияти Россия социал-демократияси ғояларининг йўлини тўсишга ожизлик қилар эди.

Туркменистонни тинч йўл билан қарам қилиш оддий меҳнаткаш халқнинг чор ҳукумати ҳарбий тажовузига қарши кураши билан қўшилиб кетганини кузатиш мумкин. Масалан, Марв ва Пенди воҳаларининг аҳолиси ихтиёрий равишда қарамликни қабул қилган бўлсалар, Ахалтекин воҳаси аҳолиси эса, аввалига рус маъмурияти вакиллари билан алоқа ўрнатган бўлса-да, кейинчалик қуроли қаршилик кўрсата бошлади. Муаллифлар буни сиёсий сабабларга боғлаб кўрсатадилар. Яъни феодал зодагонларнинг тутган мавқеи, инглизларнинг кирдикорлари туфайли қаршилик исёни келиб чиққан эди, деб изоҳлашади. Ҳолбуки, кўринишдан бу воқеаларнинг ихтимойий сабаблари ҳам бўлган, уларга аниқлик киритиш эса навбатдаги тадқиқотлар вазифасидир.

Биринчи томнинг иккинчи китоби Туркменистоннинг Россия таркибига киритилиши масаласига боғлиқ манбалар ва адабиётларнинг бой кўрсаткичи билан таъминланган. Бу кўрсаткичга 20-йилларда чоп этилган газеталардан олинган материаллар киритилган бўлиб, уларда асримиз бошида Туркменистонда олиб борилган инқилобий ҳаракатга доир кўпгина маълумотлар санаб ўтилган.

Туркман ерларининг Россияга «қўшиб олиниши»нинг кўп жиҳатларини А.Карриев ўз асарларида ҳужжат-далилларга асосланган ҳолда тадқиқ этади¹.

1963 йили Ашхабодда А.Савокиннинг «XVIII-XIX асрларда рус-туркман муносабатлари» монографияси чоп этилди. Муаллиф таъкидлашича, руслар ва туркманларнинг ўзаро яқинлашувга интилиши ўтган асрнинг иккинчи ярмида Туркменистоннинг Россия таркибига киритилиши жараёни бошланмасдан анча олдин куртак очган. Туркманларнинг айрим

¹ Карриев А. Величайшее прогрессивное значение присоединения Туркмении к России. /Коммунист Туркменистана. 1953. 1-сон; ўша муаллиф. Вхождение Мургабского оазиса в состав Российской империи. /Известия Туркменского филиала АН СССР. 1951. 3-сон. Карриев А. и Росляков А.А. Краткий очерк истории Туркменистана (от присоединения к России до Великой Октябрьской социалистической революции). А., 1956.

қабилалари рус-форс уруши йилларида рус давлати ҳудудига ўгиб туришар эди.

Таниқли совет тарихчиси М.Н.Тихомировнинг «Марвнинг Россияга қўшиб олиниши» деган асарида чор Россияси босқинчилик сиёсатининг мустамлакачилик моҳияти тўғрисида хулоса чиқариш билан бир қаторда, Туркменистонда Британия ҳукумати томонидан рағбатлантирилиб турилган блязи хорижий агентликларнинг фитначилик фаолиятига қарамай, айрим туркман қабилалари Россияга тобеликни қабул қилишга мойиллик билан қарашган, турли туркман қабилаларининг Россияга қарамликни ихтиёрий қабул қилишининг сабаби кўп жиҳатдан худди мана шу билан боғлиқ, деб изоҳланади. Б.Ф.Ғафуров мазкур китобга ёзган сўзбошида йирик совет олими, Петргача бўлган Русия тарихи бўйича таниқли мутахассис М.Н. Тихомировнинг тадқиқоти Марвнинг Россияга қўшилиши борасидаги илк жиддий монография асар, деган хулоса чиқаради. Бу китобни нашр этишда М.Н.Тихомировга В.М. Хвостов, А.Л. Нарочницкий ва бошқалар катта ёрдам кўрсатганлар.

Туркман ерларининг Россия таркибига киритилишининг ихтимойий оқибатлари орасида М.Н.Тихомиров чоризм Туркменистон халқларининг хўжалик жиҳатидан тараққий топишига тўсқинлик қилганлигини кўрсатади. Бироқ Туркменистонни Россия империясининг чекка ўлкасига айлантириб, «у айна чоғда капиталистик муносабатларни ўрнатмасдан иложи йўқ эди. Бу эса Туркменистонда ҳукмрон бўлган қолоқ феодал укладига нисбатан бир қадам олға босиш деган гап эди»¹.

М.Н.Тихомиров ёзишича, рус буржуазияси саноатнинг қон-қайта ишлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини бирламчи қайта ишлаш соҳаларини ташкил этишдан ниҳоятда манфаатдор эди. Шундай экан, саноат тараққиётининг мавжуд эмаслиги тўғрисида эмас, балки унинг бир ёқлама, мустамлакачилик манфаатларини қондирадиган йўсинда ривожлантирилганлиги ҳақида сўз борса тўғрироқ бўларди.

Тарихий нуқтаи назардан «Туркменистон ССР тарихи»нинг (Ашхабод, 1957) 1-томи (2-китоб) ва М.Н.Тихомировнинг «Марвнинг Россияга қўшиб олиниши» (Москва, 1960) монография-

¹ Тихомиров М.Н. Присоединение Мерва к России. М., 1960. 207-6.

си босмадан чиққанидан кейин туркман ерларининг Россияга «қўшиб олиниши» (ўтган асрнинг 60-йилларининг боши ва 80-йиллари) совет тарихнавислигида туркман халқи ҳаётида «Улуғ Октябр социалистик инқилоби»га қадар содир бўлган энг муҳим воқеа сифатида талқин этиладиган бўлиб қолди. Ўлкани мустабид этиш чоғида чоризм қўллаган реакцион босқинчилик усуллари, босиб олгач қўллаган истилочилик сиёсатига қарамай, бугун Ўрта Осий тарихнавислигида бўлгани каби, Туркманистоннинг босиб олиниши ва Россия таркибига киритилишига ижобий баҳо бериш расмий тус олди. Гуё бу жараён Россия таркибидаги Туркманистоннинг иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан ривожланиши, аввало туркманларнинг Россия пролетариати ёрдамида «миллий озодликка» эришуви учун муҳим аҳамият касб этганини қайта-қайта уқтирилади. Албатта, бу чор мустамлакачиларининг сиёсатини бошқа шаклда давом эттирган қизил истибодод мафкурасидан бошқа нарса эмас эди.

Худди шу боисдан «қўшиб олиш» тарихига бағишланган ма-салаларни тадқиқ этишга кейинги йилларда ҳам қатта сиёсий ва илмий аҳамият берилди ва у туркман тарихчиларининг диққат марказида бўлиб келди. Бунда Туркманистоннинг Россияга «қўшиб олиниши» ўта мураккаб жараён бўлиб, чор Россиясининг сиёсий манфаатлари империалистик Англия, Туркистонга қўшни давлатлар Эрон ва Хива манфаатлари билан тўқнаш келиб қолганлиги, туркман жамияти ўртасидаги қабилалараро кураш эса бу аҳволни янада чигаллаштириб юборганлиги таъкидланади. Муайян сабабларга кўра Туркманистоннинг алоҳида вилоятларининг Россия таркибига киритилиши бир хил шаклда содир бўлмади: уларнинг баъзилари тинч йўл билан, бошқа бирлари эса чор қўшинларининг қуролли ҳужуми натижасида истило этилди.

Туркманистоннинг Россия таркибига киритиб олиниши-дек мураккаб ва узоқ давом этган жараённинг барча жиҳатларини чуқур илмий ўрганишни давом эттириш ва унинг туркман халқи ҳаётида ўйнаган икки томонлама моҳиятини ва мазмунини очиб бериш зарурати туғилган эди. Туркман тарихчилари Ж.Давлетов, А.Илёсов ушбу муаммони ўрганишга ана шундай мукамал ёндашишга ҳаракат қилганлар. Улар бу муаммо муайян даражада ўрганилганига қарамай, «қўшиб олишнинг» ҳамма босқичлари ҳам етарли даражада

тадқиқ этилмаган, деган хулосага келадилар ва бу камчиликни ўзларининг «Туркманистоннинг Россияга қўшиб олиниши» деган ҳамкорликдаги тадқиқотлари орқали тўлдиришга қарор қиладилар¹. Китоб муаллифлари илмий тадқиқотга илк бора олиб кирилаётган далилларни умумлаштиришгагина ҳаракат қилмасдан, балки аввал маълум бўлган далилларни ҳам қайта англашга ва шу тариқа Туркманистоннинг Россия таркибига киритилишини озми-кўпми тўлиқ ифодалашга ҳаракат қиладилар. Бу узоқ муддатли, ўзига хос, кенг кўламли ва зиддиятли жараённи ўша вақтда Туркманистонда мавжуд мураккаб ички ва ташқи аҳволни ҳисобга олган ҳолда ифода этганлар.

Ж.Давлетов ва А.Илёсовнинг монографиялари асосан архив манбаларига таяниб ёзилган, унда СССР Марказий Давлат ҳарбий тарихий архиви (ЦГВИА), СССР Марказий Давлат тарихий архиви (ЦГИА), Туркманистон, Ўзбекистон, Грузия ССР Давлат архивлари, Мари вилоят архивида сақланаётган ҳужжатлардан, шунингдек, архив ҳужжатлари тўпلامларидан фойдаланилган. Архив манбалари билан бир қаторда монографияда инқилобгача ўтган кўпгина муаллифларнинг (Н.И.Гродеков, А.Маслов, М.Алихонов-Аварский, В.А.Туғон-Мирза Барановский, Л.К.Артамонов, К.К.Абаза, А.Ржевуский, Б.С.Эсадзе ва бошқалар) асарларидан танқидий фойдаланилган. Юқорида санаб ўтилганларнинг кўплари Туркманистон Россия томонидан истило қилинишининг бевосита қатнашчилари ҳисобланадилар. Монографиянинг қимматли тарафларидан бири — унда ўтган аср 70-80-йилларида нашр этилган вақтли матбуотдан унумли фойдаланилганлигидир. Айрим ма-салаларни ёритишда оқсоқолларнинг оғзаки гувоҳликлари, ТССР ФА Махтумқули номли тил ва адабиёт институти-нинг қўлёзма фонди материаллари, совет тарихчиларининг ўз республикаларининг, айниқса, Туркманистон билан қўшни Ўрта Осиё республикаларининг Россияга қўшиб олинишига доир асарларига мурожаат этилган. А.Илёсов ва Ж.Давлетовнинг илк тадқиқотлари, шунингдек, «қўшиб

¹ Давлетов Д., Ильёсов А. Присоединение Туркмении к России. А., 1972.

олиш» давридаги алоҳида тарихий воқеаларга бағишланган¹. Туркменистондаги дастлабки капиталистик турдаги саноат корхоналари тўғрисида Н.Ражаповнинг «Қизилравот темир йўл устахоналарининг қурилиши тарихидан» номли тадқиқотида сўз юритилади².

Темир йўл чор ҳукумати томонидан маҳаллий эҳтиёжларини қондириш учун эмас, балки хом ашё ва ярим хомашё маҳсулотларни мустамлакачи мамлакатга олиб чиқиш учун энг қулай транспорт воситаси бўлганлиги учун ҳамда ҳарбий аҳамиятга молик мулоҳазалар юзасидан қурилган эди. Айни чоғда темир йўл корхоналарининг қурилиши инқилобий кайфиятдаги пролетариатнинг сон жиҳатдан ўсиши ва фаолиятининг авж олишига сабаб бўлди.

А.В.Пясковский асарлари³ Туркменистонда инқилобий ҳаракатнинг вужудга келиши ва ривожланиши масалаларини акс эттиради. Туркменистонда социал-демократик ҳаракатнинг бошланиши Россия инқилобидан бир неча йил аввал кузатилган эди. Бироқ 1905 йил 9 январидан сўнг юзага келган инқилобий вазият «Туркменистонда социал-демократик ҳаракат янада равнақ топиши учун туртки бўлди»⁴, деб ҳисоблайди А.В.Пясковский.

Туркменистонда 1905-1907 йилларда бўлиб ўтган инқилобий воқеалар аҳамиятини таҳлил этар экан, муаллиф маҳаллий аҳоли меҳнаткаш оммаси онгига инқилобий гояларнинг сингиб борганлигини кўрсатади. Ўша йиллари меҳнаткашларнинг «синфий» ўзлигини англаш ўси, рус ва турк-

¹ Ильясов А. Авантюрная деятельность английских агентов в Мургабском оазисе в момент его присоединения к России /Ученые записки Марийского женского пединститута. Вып.1. 1957; Давлетов Дж. Укрепление позиций царизма на восточном берегу Каспийского моря и присоединение Западного Туркменистана к России. /Известия АН Туркменской ССР. Сер.общств.наук. 1962.4-сон. 3-12-б.

² Известия АН Туркменской ССР. Сер.общств.наук. 1966. 6-сон. 16-26-б.

³ Пясковский А.В. Туркменистан в период первой русской революции 1905-1907 гг. А., изд-во Турк.ССР. 1955; ўша муаллиф. Об особенностях революции 1905-1907 гг. в Средней Азии. /Доклады и сообщения инст-та истории АН СССР. М., 1956. 9-6./; Туркменистон ССР тарихининг «Туркменистан в период первой русской революции (1905-1907 гг.)»номли УШ боби муаллифи ҳам шу тадқиқотчидир./История Туркменской ССР. Т.1. Кн.2. А., 1957. 206-701-б.

⁴ История Туркменской ССР. Т.1. Кн.2. 211-6.

ман меҳнаткаш қатламлари орасидаги иттифоқ мустаҳкамланди. Пясковскийнинг фикрига кўра, Туркменистондаги биринчи инқилобнинг мағлубияти саноат пролетариатининг кам сонлилиги, социал-демократиядаги гуруҳбозлик, асосан, руслардан таркиб топган пролетариат билан туркман камбағал деҳқонлари ўртасида алоқа ўрнатишдаги қийинчиликлар билан изоҳланади. Миллий озодлик ҳаракати тушунчаларидан йироқ бўлган А.В.Пясковский империянинг марказий ҳудудларидаги деҳқонлар чоризмга қарши эмас, балки маҳаллий феодалларга қарши курашган бир пайтда, туркман деҳқонлари «ўз феодаллари» бу ёқда қолиб, чоризмга қарши кураш олиб борганлигидан таажубга тушади¹.

А.Р.Росляковнинг «Туркменистонда социал-демократик тўғарақлар ва гуруҳларнинг вужудга келиши»², Ю.С.Кузнецовнинг «Туркменистонда ишчилар ҳаракати (1910-1914 йй.)» мақолаларида ана шу мавзуга қўл урилган.

Шундай қилиб, туркман ерларининг Россияга киритилиши ва чоризмнинг истибдод сиёсатининг оқибатлари масалалари бўйича тарихнавислик кўрсатиб ўтилган натижаларни қўлга киритган бўлса-да, туркман тарихчилари олдида бу муаммога янгича, яъни куллик кишанларини итқитиб ташлаган ҳолда қайта баҳо бериш ва хулосалар чиқариш вазифаси турибди.

«Туркистоннинг чоризм томонидан истило қилиниши муаммоси юзасидан Марказий Осиё тарихнавислиги» бобини умумлаштириб қандай хулоса чиқариш мумкин? Бу саволга Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон олимларининг маз-

¹ Ўша ерда. 300-6.

² Труды Туркменского филиала Института истории партии при ЦК КПСС. Т.1. А., 1955.Туркменистон тарихини ҳар томонлама ўрганган ва оммалаштирган А.А.Росляков Каспий бўйи вилоятларидаги 1905-1907 й. инқилоби мавзуга қуйидаги илмий ишларини бағишлаган: Революция 1905-1907 гг. в Туркменистане. /Коммунист Турменистана. 1955. 3-сон, (рус ва туркман тилларида); ўша муаллиф. 1905-1907 йилларда Туркменистондаги яширин социал-демократик матбуот — 1905-1907 йиллар биринчи рус инқилобининг 50 йиллигига. /Труды Туркменского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Вып. П. А., Туркменгосиздат. 1956. Шу китобнинг ўзида ушбу муаллифнинг яна «Большевики Туркменистана в период революции 1905-1907 гг.» мақоласи; Революционное движение и социал-демократические организации в Туркменистане в дооктябрьский период. (1900 - март 1917гг.) А., Туркмениздат. 1957

кур масала юзасидан совет давридаги тадқиқотларига хос умумий ёндашувдан келиб чиққан ҳолда жавоб бериш мумкин. Бу борада 1957 ва 1959 йилларда Тошкентда Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг «прогрессив аҳамияти»га бағишлаб ўтказилган шарқшуносларнинг Бутуниттифоқ конференцияси ва Бирлашган илмий сессия материаллари йўналтирувчи аҳамият касб этди¹. Зеро, ушбу анжуманларда фикрларнинг ранг-баранглигига қарамай, умумий хулоса ягона эди, яъни барча маърузаларда «қўшиб олишнинг Ўрта Осиё ва Қозоғистон учун прогрессив аҳамиятга эга бўлган»лигини таъкидлашга урғу берилган. Ушбу муаммо юзасидан Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистонда ёзилган барча илмий мақолалар ҳам ана шу ўзандан ташқарига чиқа олмасди. Уларнинг бари «қўшиб олиниш» деган сарлавҳа остида нашр этилар ва бу билан гўё чоризмнинг умумий истибдод ва Шарқдаги мустамлакачилик сиёсатини ё рад этмоқ учун ёки кўриб кўрмасликка олиш учун ҳаракат қилинар, шу орқали миллий онгни заҳарлашга ҳамда халқнинг совет истибдоди ҳақида бирон хулоса чиқариши учун ўрин қолдирмасликка ҳаракат қилинар эди.

Шундай тасаввур ҳосил қилишга уриниш бўлганки, гўё истибдод, босқинчилик, дунёга эгалик қилиш сиёсати Европадаги, дунёнинг бошқа қитъаларидаги мумтоз ва ёш империалистик давлатларнинг барчаси учун хос хусусият бўлиб, Россия бундай «ёвузликдан» мутлақо холи эди. Бу фикрни асослаш учун Маркс ва Лениннинг Америка ва Европа империализмининг ваҳшиёна табиати ҳақидаги мулоҳазалари келтирилди, бироқ Россия империализмининг Ф.Энгельс таъкидлаб ўтган хусусияти эса негадир унутилар эди. Ахир Лениннинг ўзидан ҳам «миллатларни эзиш» деганга ўхшаш ақидаларни кўплаб топиш мумкин эди.

Хулласи калом, Б.Ф.Фафуров, Н.А.Халфин, Е.Б.Бекмахонов, Ҳ.З.Зиёев, Б.Д.Жамгерчинов, А.К.Қарриев каби олимларнинг совет даврида ёзилган энг яхши фундаментал асар-

¹ Известия АН Туркменской ССР. Сер. Обществ.наук. 1962. 6-сон. 14-35-б.; ўша муаллиф. Начало революционного подъема в Туркменистане в январе - мае 1905 г. /К пятидесятилетию первой русской революции 1905-1907 гг.; ўша муаллиф. Забастовочное движение на острове Челекене в 1913-1915 годах /труды Туркменского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.Т.1. А., Туркменгосиздат. 1955.

лари ҳам аввалдан белгиланган, партия кўрсатмасига мос келадиган хулосалардан холи эмас ёки уларнинг номи ички мунарижасига тўғри келмайди. Шу боис XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошида чоризм Ўрта Осиё ва Қозоғистонда юритган сиёсатнинг босқинчилик ва мустамлакачилик моҳиятига эга эканлигини кўрсатиш, бунинг учун тарихнавислик материалларини қайта ўрганиш, қайта англаш ва қайта баҳолаш зарур.

Бу борада аввал ҳам айтиб ўтилганидек, 1990 йил 7-9 июн кунлари Тошкентда бўлиб ўтган «Чоризмнинг Ўрта Осиёдаги босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсати» мавзудаги минтақавий илмий-назарий конференциядан сўнг бир қадам бўлса-да олға силжиш рўй берди. Бу ғоявий-назарий асос бир йилдан сал кўпроқ вақт ўтиши билан барча Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистонда ўзининг амалий тасдиғини топди. Яъни бу мустамлака ўлкалар олдинма-кейин чинакам сиёсий-иқтисодий мустақилликка эришдилар. Ушбу конференция ташкилотчиларидан бири, тарих фанлари доктори, профессор Ҳ.З.Зиёевнинг лутфан розилиги боис, биз мазкур анжуманнинг нашр этиш учун тайёрланаётган материаллари билан танишиб чиқиш имкониятига ўша йилиёқ эга бўлдик. Улардан кўринадикки, конференцияда 8 та илмий маъруза ва 20 га яқин чиқишлар тингланган. Сўзга чиққанлар ва фаол қатнашганлар орасида қўшни республикалар академиклари М.А.Аннанепесов, Қ.Кўзибоев, С.Камолов, Тожикистон ФА мухбир аъзоси А.М.Мухторов, фан докторлари В.Х.Шаликенов, Ж.К.Қосимбоев, Ж.С.Бақтигулов, А.М.Йўлдошев, А.Содиқов, Қ.Ж.Хоназаров кабилар бор эдилар. Асосий маърузалардан Ҳ.З.Зиёевнинг «Ўзбек хонлиқларининг чоризм томонидан босиб олиниши», А.М.Мухторовнинг «1866 йил ҳарбий экспансияси», В.Х.Шаликеновнинг «Чор Россияси томонидан Хива хонлигининг босиб олиниши», Ж.Жакиббековнинг «Қирғизистоннинг Россияга қўшиб олиниши тарихнавислигидаги мунозарали масалалар тўғрисида», Н.А.Абдурахимованинг «XIX асрнинг 60-70-йилларида чоризмнинг Туркистондаги маъмурий сиёсати», Х.Н.Бобобековнинг «1873-1876 йилларда Пўлатхон исёни» каби чиқишлари диққатга лойиқдир. Жумладан, Ҳ.З.Зиёев ўзбек хонлиқларининг босиб олиниши чор Россияси ҳукмрон доираларида зўр мамнуният билан кутиб олинганини таъкид-

лаб, молия министри Вишнеградский Ўрта Осиёда босиб олинган ерларни «рус тожидаги энг аъло марварид», деб атаганлигини кўрсатиб ўтади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, чор кўшинлари бу ўлкани истибдодга олиши жўнгина рўй берган эмас. Истилога қарши ўн минглаб ватанпарвар кишилар оёққа қалқди ва улардан минглаб аждодларимиз юрт озодлиги учун шаҳид бўлди. Бироқ хон ҳокимияти босқинга қарши ҳаракатни етарли даражада ташкил эта билмаганлиги, ҳарбий билим ва техника даражасининг пастлиги, шунингдек, чоризмга сотилган маҳаллий гуруҳларнинг хиёнатни туфайли бу кураш мағлубиятга учради. Бунинг сабабларидан яна бири — уч ўзбек хонлиги Туркистон тақдири ҳал этилаётган ана шу синов даврида ҳам барча кучларни бириктириб босқинчиларга қарши бир бўлиб чиқиш ўрнига ўзаро можаролардан ташқарига чиқа олмадилар. Айниқса, Бухоро-Қўқон муносабатлари аёвсиз адоватдан иборат эди. Х.З.Зиёев ўз маърузасидан шундай хулоса чиқаради: мазкур муаммони талқин этишда «қўшиб олиш» атамасини қўллаш ножоиз, зеро, ҳамма нарсани ўз номи билан аташ ва бу жараённи ҳам «босиб олиш» деб айтавериш керак. Ўша вақтда ТошДунинг СССР халқлари тарихи кафедраси мудири бўлган Н.А.Абдурахимованинг чиқиши ҳам Х.З.Зиёев маърузасига ҳамоҳанг. У Туркистоннинг 1867—1882 йиллардаги биринчи генерал-губернатори фаолиятига батафсил тавсиф беради. Ўзини золим босқинчи сифатида намоён этган бу арбоб, айнаи чоғда маккор дипломат, ғайратчан ва тажрибали маъмур бўлганлиги очиб берилган. Шу боисдан у Туркистон генерал-губернатори курсида энг кўп муддат ўтирганлиги кўрсатиб ўтилган¹.

Н.А.Абдурахимова Кауфман Туркистонга юриш ҳақида топшириқ олгач, чоризмнинг барча босқинчилик тадбирларига раҳбарлик қилганлигини, кейинчалик «подшога ва ватанига» сидқидилдан хизмат кўрсатганлигини, чор ҳокимияти манфаатларини ўз манфаатларидек кўриб иш юритганлигини исботлайди. Фон Кауфман бу ўлкани тузишда ва ўз хоҳишига кўра қайта тиклашда ўзига хос ўрин тутди. Оқ подшонинг Ўрта Осиёдаги бош малайи сифатида ўзининг ваҳшиёна босқинчи феълига асло хиёнат қилмайди. Л.Кос-

¹ Унинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида. Қаранг: Кауфманский сборник. М., 1970. 6-6.

тенко чор кўшинлари Самарқандни босиб олишини тасвирлар экан, шундай гувоҳлик беради: «Катый қаршиликка учраганидан ғазабланган фон Кауфман асир олмаслик ҳақида буйруқ берди. Буйруқ аниқ бажарилди, яраланганлар ваҳшиёна тарзда қалтакланди»¹.

Унинг буйруғи билан шаҳар уч кун давомида талон-тарож қилиниб, сўнг ўт қўйилади. Рус кўшинларига ана шу хужум чоғида ҳамроҳлик қилган рус рассоми В.В.Верещагин Кауфманга мана бундай таъриф беради: «Генерал Кауфманни турли кишилар устидан ҳукм чиқараётган ва жазо бераётган ҳолда ҳовлида ўтирганини худди ҳозир кўраётгандек кўриб турибман. Офицерлар ўраб олган саховатпеша Константин Петрович сафар стулида ўтириб олиб (худди Наполеонга ўхшаб — F.A.) папирос чекар ва ҳеч бир ҳиссиз равишда «отилсин, отилсин, отилсин» дея такрорлар эди»².

Фалсафа фанлари доктори, профессор Қ.Ж.Хоназаровнинг чиқиши ҳам эътиборга лойиқ. У ҳам Ўрта Осиё куч ва қурол ёрдамида босиб олинганлигини таъкидлаб, Россияга ихтиёрий кўшилиш эпизодик хусусиятга эга бўлиб, фақат айрим қабилалар ва аҳоли пунктлари учун хослигини кўрсатади. Шу боисдан озодлик учун чиқишлар ва исёнларни бостиришда чор армияси кўрсатган золимликни яширишнинг ҳожати йўқ. Россиянинг Туркистондаги сиёсати мустамлакачилик хусусиятига эга ва рус публицистикасида «тошкентлик жаноблар» атамасининг пайдо бўлиши тасодифий эмас. У мазкур ўлкада руслар бешафқат мустамлака сиёсати ўтказганлигидан далолат беради.

Х.З.Зиёев, Н.А.Абдурахимова, Қ.Ж.Хоназаров каби олимларнинг чиқишларида тарихий тадқиқот назарияси ва услубиятига янгича ёндашув намоён бўлади. Бунгача ана шу муаммо юзасидан ёзилган тарихнавислик материалларининг оддий рўйхати ҳам беҳабар ўқувчини чалкаштириб юбориши ҳеч гап эмас. Фикримиз исботи учун ана шундай асарлардан айримларининг номини санаб ўтамиз: Н.А.Халфин «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши» (М., 1965); Х.З.Зиёев «Тошкентнинг Россияга қўшиб олиниши» (Тошкент, Фан,

¹ Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб. 1871. 161-6.

² Верещагин В.В. Самарканд в 1868 г. Из воспоминаний художника В.В.Верещагина. - «Русская старина», 1889. 9-сон. 617-649-б.

1966); Т.С. Саидкулов «Самарқанднинг Россияга қўшиб олиниши ва унинг прогрессив оқибатлари» (номзодлик диссертациясига автореферат. Самарқанд, 1956); К.Ф. Қосимбоев «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши масаласига доир ва унинг прогрессив аҳамияти» (Т., Фан, 1966). Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин. Қўрииб турибдики, уларнинг бари китоб-хонда бу жараён тинч ва ихтиёрий асосда юз берган деган хулоса чиқариш учун мўлжалланган. Бироқ шуни ҳам айтиб қўйиш керакки, юқорида зикр этилган муаллифлар фойдаланган далиллар ва ҳужжатлар бунинг аксини кўрсатади. Қизил империя тазйиқи остида ўнлаб йиллар давомида сингдириб келинган андоза ва услублардан чекиниш имкони бўлмаганлиги сабабли муаллифларни айблаш ҳам ножоиз.

Ғоят мудҳиш тоталитар совет тузуми даврида ўз қалби ва ижодида ўзбек халқининг буюк ўтмиши олтин саҳифаларини қадрлай олган Т.Н. Қори-Ниёзий, Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов, Яҳё Фуломов, Ғафур Ғулом, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Юнус Ражабий каби фан ва маданият алломаларимиз номи ва руҳи поклари олдида таъзим этамиз. Уларнинг ижодида йўл қўйилган айрим нуқсон ва камчиликларга келсак, бу — уларнинг айби эмас, балки фожиа-қисмати эди.

Шу боисдан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти томонидан юқорида айтиб ўтилган мавзу бўйича минтақавий илмий-назарий анжуман ўтказилганлиги ўша кунга нисбатан анча олға силжиш бўлдики, эндиликда бундай илмий изланишлар, мунозаралар, тадқиқотлар, хулосаларни тарихий мантиққа ва тарихий ҳақиқатга муносиб даражага кўтариш вақти етиб келганлигини мустақиллик даври тасдиқламоқда.

V БОБ

ЎРТА ОСИЁ ЕРЛАРИНИНГ РОССИЯ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНИШИ МУАММОЛАРИГА ДОИР ЁЗМА МАНБАЛАР

Совет даври тарихчилари то 1991 йилга қадар хоҳлайдиларми йўқми, янги ва энг янги тарих юзасидан тарихнавислик материали сифатида Маркс ва Энгельс, Ленин асарларидан фойдаланиши зарур эди. Акс ҳолда ленинча материалистик услубиятга амал қилмаган бундай тадқиқотчилар сиёсий жиҳатдан савияси паст ҳисобланар, ҳатто бу учун сиёсий айб билан жавобгарликка тортилиши ҳам мумкин эди. Бу ғаразли талаб тарихий жараённи тўғри тушунишга ва ҳаққоний ёритишга халақит берарди. Сиёсий бюродан тортиб то район даражасига тушгунча марксча-ленинча таълимот «назарийotchилари» тарихий-илмий асарлар устидан маҳсус назорат ўрнатган ва ўз кўрсатмаларини сўзсиз бажариш зарур деб ҳисоблашар эди. Аллоҳга беадад шукрим, бугунги кунда бу мафкура жандармлари таъқибидан қутулдик.

Бироқ бу деган сўз, партия архивларидаги далилий ҳужжатларни ўрганишдан ҳам воз кечиш керак, деганимиз эмас. Партия архивларида тартиб билан териб қўйилган материаллар, агар уларга ҳолис ва илмий нуқтаи назардан ёндашилса, ушбу рисолада тилга олинган муаммолар юзасидан кўпгина воқеа, ҳодисаларга равшанлик киритиши мумкин. Зеро, уларнинг орасида партия ўтда қуймас, сувда чўкмас пўлат қутиларда «махфий» тамгаси остида яшириб келган ҳужжатларнинг қулфи эндиликда очилди. Бошқалари тўғрисида эса ҳолис талқин ва хулоса чиқариш имкони тугилди.

Россия ташқи ишлар вазирлиги ҳузуридаги АВПРни (Россия ташқи ишлар сиёсати ҳужжатхонаси), Россия Федерацияси ЦГВИА, яъни Марказий давлат ҳарбий-тарих архивини, Ўрта Осиё республикаларидаги Марказий давлат архивларини шу жумлага киритиш мумкин.

Туркистоннинг мустабид даври тарихини ўрганаётган тадқиқотчи, шунингдек, ўлкадаги чор маъмурларининг расмий ҳужжатларидан, маҳаллий феодал ҳокимларнинг фаолиятига оид материаллардан, Марказий Осиёга қадам ранжида қилган рус олимларининг адабий-илмий асарларидан, мемуар адабиётдан ва ўша давр ижтимоий-сиёсий тафаккурдан фойдаланмаса, узоққа боролмайди.

Марказий Осиё халқларининг ўтган асрнинг иккинчи ярми ва ҳозирги асрнинг бошидаги тарихига оид ёзма манбаларни чоп этиш масаласи ҳали батамом ечимини топган эмас. Бу борада манбашуносликнинг тарих фани олдида анчамунча қарзи бор.

Шундай бўлса-да, республикада ҳам, собиқ совет мамлакати марказида ҳам ёзма манбаларни системалаштириш ва эълон этиш бўйича амалга оширилган ишларни санаб ўтмасак адолатдан бўлмас. Масалан, 1962 йилда Москвада тошкентлик шарқшунос олима Л.М.Епифанова томонидан Мирза Абдулазим Самийнинг «Тарихи салотини манғития» (Ман-ғит ҳукмдорлари тарихи) асари чоп эттирилди. Бу асар Бухоро амирлари манғит сулоласининг (1757-1920) тарихига оид қимматли манба ҳисобланади.¹ Унда Бухоро амирлигининг ички сиёсий вазияти ҳақида кўплаб далиллар келтирилган. «Тарихи салотини манғития»да, шунингдек, Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi арафасидаги ва истило давридаги Қўқон-Бухоро сиёсий муносабатлари тўғрисида эътиборга лойиқ маълумотлар бор. Асар нашри Л.М.Епифанованинг ибораси билан айтганда, «Ўрта Осиё тарихининг муҳим давларидан бири — унинг Россияга қўшиб олинishiга бағишланган»².

1960 йилда тожик тарихчилари Аҳмад Донишнинг «Рисолае мухтасаре аз тарихи салотини хонадони манғития» (Ман-ғит султонлари хонадони тарихидан қисқа рисола) асарининг танқидий матнини босиб чиқардилар³. Асарда, жумла-

¹ Мирза Абдулазим Сами. Тарихи салотини манғития. Матн нашри. Сўзбоши ва изоҳлар Л.М.Епифанованики. М., 1962.

² Мирза Абдулазим Сами. Тарихи салотини манғития. Матн нашри. Сўзбоши ва изоҳлар Л.М.Епифанованики. М., 1962. 7-6.

³ Дониш Аҳмад Маҳдуми. Рисолае мухтасаре аз тарихи салотини хонадони манғития. Д., 1960.

дан, рус— Бухоро уруши лавҳалари, амир доирасига кирувчи зодагонларнинг фаросатсизлиги, Музаффархоннинг манманлиги очиб берилган. А.Дониш Бухородаги сиёсий вазиятни жуда яхши биларди, амир элчилари вакили сифатида у уч бора Петербургга бориб келган. Ўз таассуротларини она тилида ва рус тилида (у рус тилини яхши билган) ёзиб қолдирган¹. А.Дониш асарида жуда кўп тарихий далиллар келтирилган. У яққаҳоқимлик тарафдори бўлиб, амирликнинг шариат қонунлари асосида сақлаб қолинишини истар, ижтимоий адолат ўрнатиладиган исломий жамият ҳақида орзу қилар эди. Бухоро амирлиги шароитида А.Донишнинг ана шу қарашлари ҳам инқилобий оҳанг касб этган эди. Шунингдек, у Россия давлатининг илғор тажрибасини ўзлаштириб, шу орқали амирликни мустаҳкамлашга даъват этган эди².

Л.М.Епифанова 1965 йилда «қўшиб олиш» даврига оид қўлёзма манбаларнинг бир нечтасига шарҳ ёзиб, эълон қилади. Бу китобда Аҳмад Донишнинг «Рисола»си, Абдулазим Самийнинг «Шоҳга туҳфа», «Тарихи Самий», Муҳаммад Шариф Садр Зиёнинг «Тарих», Ҳамид ибн Бақохожанинг «Муаллиф ҳаёти шароитларидан мисоллар баёни» китоблари Бухоро амири Музаффархоннинг турк султониға ёзган мактубининг мазмуни баён этилган. Ноширнинг фикрига кўра, мавжуд қўлёзма асарларни (улар Ўзбекистон Республикаси ФА Қўлёзмалар институтида сақланмоқда) тадқиқ этиш «Ўрта Осиё хонликларининг кўриб чиқиладиган даврга оид тарихи бўйича айрим масалаларни ҳал этишга ёрдам беради»³.

Қўлёзмаларни ўрганиш қуйидаги хулосаларни чиқариш имконини беради: Хонликлар ўртасида қонли урушлар олиб бориладди, феодал можароларидан аввало оддий фуқаролар талофат кўрар, феодал давлатларга бўлиниб кетган ўзбеклар, тожиклар, Ўрта Осиё бошқа халқларининг бирлашиб кураш олиб боришига тўсқинлик қиларди. Бухоро амирлиги консерватизм биқиклигига мубтало бўлган эди. Ниҳоят, манбаларга қараганда, руҳонийлар русларга қарши эълон қил-

¹ Дониш Аҳмад Маҳдуми. Путешествие из Бухары в Петербург. Д., 1960.

² Аҳмад Дониш ҳақида қаранг: Гафуров Б.Г. История таджикского народа. 449-451-б.; Улуғзода С. Аҳмад Дониш. С., Тажгосиздат. 1946.

³ Епифанова Л.М. Рукописные источники по истории Средней Азии периода присоединения её к России. Бухара: Т., 1965.

ган газовот аҳоли томонидан кўтаринкилик билан кутиб олинмади, улар калтақлар билан ҳайдаб юборилди.

1935 йилда бир тошкентлик хонадонидан ниҳоятда қимматли «Тарихи жадидаи Тошканд» (Тошкентнинг янги тарихи) кўлёмаси топилган эди. Тарихчи Муҳаммад Солиҳ қаламига мансуб бу манбага академик Я. Фуломов шарҳ ёзган¹. Унда Ўрта Осиё рус чоризми томонидан босиб олинмиши даври тарихини ўрганишда бу кўлёмма ниҳоятда муҳим аҳамият касб этиши таъкидланган. Бироқ, афсуски, бу китобнинг на матни, на таржимаси узок вақт ҳеч қаерда эълон қилинмаган. Зеро, бу асар ўлканинг чоризм томонидан истило қилинишининг асл кўринишига ойдинлик киритган бўларди. «Тарихи жадидаи Тошканд» муаллифи ўша давр воқеа-ҳодисаларининг жонли гувоҳи бўлганлиги ўрганилаётган муаммони ёритиш учун бебаҳо манба бўлиб хизмат қилишига шак-шубҳа йўқ.

Жумладан, Я. Фуломов фикрига кўра, китоб Ўрта Осиё ерларининг Россияга «кўшиб олинмиши»га қарши турган аҳоли қатламларининг нуқтаи назарини акс эттиради. Муҳаммад Солиҳ Тошкентнинг истило этилиши арафасидаги ҳаётни қаламга олган. Кўлёманинг каттагина қисми чор кўшинлари билан Қўқон хонлиги аскарлари ўртасидаги ҳарбий ҳаракатлар тафсилотига ажратилган (Орол денгизидан, аниқроғи Оқ Мачит (Қизил Ўрда)дан тортиб, Бухоро ва чор армияси ўртасидаги ҳарбий тўқнашувларгача қамраб олинган). Муҳаммад Солиҳ хожа Тошкандий кўлёмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг кўлёмалар фондида 7791 рақами билан сақланмоқда. Мустақилликка эришилгунча партия органлари тилимизни боғлаб, қаламимизни кишанлаб қўйганлиги сабабли, бу асар ўз китобхонларини топмаган бўлса, эндиликда уни кенг халқ оmmasига етказиш фурсати келди.

Шу боисдан ҳам таниқли манбашунос олим А. Ўринбоев томонидан О. Бўриев билан ҳамкорликда Муҳаммад Солиҳнинг китоби асосида унинг таснифида Тошкент ҳақида маълумотлар баёнининг рисола шаклида эълон этилганлиги ҳар қанча тақсинга лойиқдир. Ушбу рисола 1983 йилда чоп этилган.

¹ Гулямов Я. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом. /Известия Узбекстанского ФАН СССР. 1941. №4. 81-83-б.

Туркистоннинг Россия томонидан истило қилиниши арафаси ва босиб олинмиши даврининг ҳаққоний тарихини тиклашда Исҳоқхон тўра Ибратнинг «Тарихи Фарғона» (ЎзР ФА ШИ кўлёмма 5751-рақам), Мулла Мирза Олим Муҳаммад Раҳим ўғлининг «Ансаб ас-салотин ва таворих ал-хавокин» (ЎзР ФА ШИ кўлёмма 3753-рақам), Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг «Тарихи салотин Фарғона» (литография, Қўқон, 1914), Мулла Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шоҳруҳий» (Қозон, 1885), Муҳаммад Марғилонийнинг «Бадавлатнома» (РФ ФА ШИ 10 кўлёмма, ф.с.587-690), Ҳакимхон тўранинг «Мунтахаб ат-таворих» (ЎзР ФА ШИ кўлёмма 594-рақам) каби асарлари муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Ҳужжатли ва эсдалик ёзма манбалар асосида кейинги вақтларда юзага келган қатор асарларни ҳам эслатиб ўтиш лозим. Уларнинг орасида Бухородаги қулдорчиликка оид¹, Қўқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари² тўғрисидаги асарлар бор.

XIX аср иккинчи ярмидаги Туркистон ўлкасига доир тарихнавислик материалларининг бойлиги жиҳатидан Б.В. Луинининг «Ўзбекистон тарихи манбаларда. Ўзбекистон сайёҳ ва олимларнинг хабарларида (1850-1900)» китобининг босилиши муҳим аҳамият касб этди. Бу унинг «Ўзбекистон тарихи манбаларда» туркумидаги тадқиқотларининг давомидир. Бу нашрнинг қимматли томони шундаки, ундан Ўзбекистоннинг жуғрофий тарихи, этнографияси, демографияси ва яшаш жойлари тўғрисидаги материаллар жой олган. Китобнинг асосини мазкур даврда Ўрта Осиёга ташриф буюрган (шунингдек, бу ерда ишлаган) сайёҳлар ва олимларнинг ноёб бўлиб қолган ва бугунги китобхонга нотаниш ёки унчалик таниш бўлмаган иншоларидан олинган парчалар ташкил этади (масалан, Армений Вамбери, Т.А. Аминов, И.Т. Пославский, А.С. Татаринов ва бошқалар).

Д.Ҳ. Зиёева XIX аср охири ва XX аср бошидаги халқ ҳаракатлари ёритилган «инқилоб»гача ва совет давридаги адабиёт юзасидан жамлама тарихнавислик тадқиқотини олиб бор-

¹ Файзиев Т. Бухоро феодал жамиятида қуллардан фойдаланишга доир ҳужжатлар. Т., «Фан», 1990.

² Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII—XIX вв.). Т., «Фан», 1990.

ганлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Унинг номзодлик диссертациясини ташкил этган бу илмий ишни тайёрлаш жараёнида халқ ҳаракатига бағишланган турли илмий анжуманлар, кенгашлар, баҳслардан, жумладан, «XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошида Ўрта Осиё ва Қозоғистонда бўлиб ўтган миллий озодлик ҳаракати тарихи ва тарихнавислиги. Тадқиқот натижалари, изланишлар ва истиқбол» (Тошкент, 1989) кенгаши материалларидан танқидий фойдаланилган.

Ўзбекистон тарихнавислиги шунингдек, ёш шарқшунос олимлар томонидан «инқилоб» гача давр тарихи бўйича олиб борилган янги тадқиқотлар билан тўлдирилди. Шулардан 1990-1991 йилларда муваффақиятли ёқланган Шодмон Воҳидовнинг «Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий ва унинг «Тарихи жаҳонномаи» асарин» мавзuidaги, Олима Бобожонова-нинг «Евгений Карлович Бетгер — тарихчи, библиограф, кутубхонашунос (1917-1956 йй.)» мавзuidaги номзодлик диссертацияларини алоҳида кўрсатиш мумкин.¹ Бугунги кунда Ўзбекистон шарқшунослиги олдида турган муҳим вазифалардан бири — бизгача ёзма манбалар шаклида етиб келган маданий меросни ўрганиш эканлигини назарда тутиб, Шодмон Воҳидов ўз тадқиқоти учун XIX асрдаги Қўқон тарихнавислигини асос қилиб олган. Муаллиф тўғри таъкидлаб ўтганидек, Қўқон тарихнавислиги Ўрта Осиё манбашунослигининг таркибий қисми сифатида тадқиқотчилар эътиборини жалб этиб келаётган бўлса-да, ҳозиргача фақат махсус изланишлар доирасидан четга чиқолмай қолмоқда. Ҳанузгача Қўқон тарихнавислигига доир махсус тадқиқотлар ўтказилмаган, Ўрта Осиё манбашунослигининг бир қатор муаммолари юзасидан назарий хулосалар чиқарилмаган, манбаларнинг илмий-танқидий матни, таржимаси ҳанузгача нашр этилмаганки, бу Ўрта Осиё халқларининг инқилобгача даврдаги тарихини тўлалигича яратиш йўлидаги ишлар ҳали ниҳоясига етказилмаганидан дарак беради. Ана шу муаммолар бу минтақа

¹ Вахидов Ш. Аваз Муҳаммад Аттар Хуканди и его сочинение «Тарихи Джаханамаи» (Тухфат-ат таварихи хани). Исследование, перевод, примечания. Тарих фанлари номзодлиги диссертацияси автореферати. Т., 1990; Бабаджанова А. Евгений Карлович Бетгер - историк, библиограф, библиотековед (1917-1956 гг.). Тарих фанлари номзодлиги диссертацияси автореферати. Т., 1990.

халқларининг XVIII-XIX асрлардаги давлат тузилмалари ҳисобланмиш Қўқон, Хива ва Бухоро тарихини чуқур ўрганишни давом эттириш зарурлигини кўрсатади.

Шодмон Воҳидовнинг тадқиқотлари XIX асрда Ўрта Осиё тарихнавислиги марказлари Хива ва Қўқонда жойлашган икки йирик тармоққа ҳамда мактабга эга бўлганлигидан далолат беради. XIX аср Қўқон тарихнавислиги мактабининг сўнгги даврдаги илғор вакилларида бири Туркистонда чоризм истибдоди ҳукм сурган давр намояндаси Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий бўлган.

Мамнуният билан маълум этамизки, Шодмон Воҳидовнинг кўп йиллик изланишлари «XIX-XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожини» докторлик диссертациясини тайёрлаш ва 1998 йилда муваффақиятли ёқлаш билан ниҳоясига етди. Тадқиқотчи таъкидлаганидек, Қўқон тарихнавислик мактаби, унинг намояндалари ва улар томонидан яратилган асарлар мусулмон шарқи тарихий тафаккурининг бой қатламини ташкил этади.

Қўқон хонлиги алоҳида ва мустақил давлат сифатида XVIII ва XIX асрнинг учинчи чорагида Марказий Осиё тарихи ва маданияти ҳаётида катта ўрин эгаллаган. Мустамлака шароитида ҳам, 1876 йилдан сўнг собиқ Қўқон хонлиги тугатилган шароитда ҳам ўтмиш тарихни ўрганиш фаоллиги тўхтамади, эълон этилган асарлар ўзбек ва тожик тилларида яратилган.

Қўқон хонлиги Россия томонидан босиб олинishi йиллари давомида Бухоро ва Хива хонликлари ҳам чор ҳукумати тобелигини қабул этган эдилар. Шу воқеалар натижасида рўй берган миллий озодлик ҳаракатлари, мустамлака ҳукмронлигига қарши чиқишлар, босқинчилар билан муроса қилиш тамойилларининг ҳаммаси маҳаллий тарихчилар асарларида ўз аксини топган. Ўн йил Сибир сургунида бўлиб қайтган мулло Холбек ибн Муҳаммад Мусо Андижонийнинг «Тарихи Алимқули амирлашкар» ва «Ғарибнома» асарлари, Мирзо Олимнинг «Ансаб ассалотин ва таворих ул-хавокин» асари, «Тарихи жадидаи Тошканд», «Мукаммали тарихи

Фаргона», «Тарихи Туркистон», «Тарихи Фаргона» каби асарлар манбашуносликда беқиёс аҳамият касб этади¹.

Тарихнавислик тадқиқотларига ёш кучларнинг келиб қўшилиши истибдод давридаги Ўрта Осиёда мавжуд тарих мактабининг номаълум вакиллари номини аниқлаш имкониятини берди. Жумладан, Ҳ. Сулаймонов номли Қўлёмалар институтида ёш олим М. Баҳодиров Хоразмнинг Россияга зўрлик билан киритилиши давридаги Хива тарихи мактабининг ёрқин намояндаси Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» устидаги тадқиқотини тугатади. Бу асосан Муҳаммад Раҳимхон ва Исфандиёрхон ҳукмронлиги давридир.

Олима Бобожонованинг иши эса Ўзбекистон маданий ҳаётининг таниқли вакиллари билан бири, Ўрта Осиё халқларининг инқилобгача даври бўйича библиограф, кутубхонашунос, тарихчи Е.К. Бетгернинг илмий меросини ўрганишга бағишланган.

Қўқон хонлигининг XVIII аср бошидан XIX асрнинг 70-йилларигача, яъни хонлик чоризм томонидан истило этилгунгача бўлган давр тарихи бўйича муҳим манбалардан яна бири Мулла Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шоҳруҳий» қўлёмаси ҳисобланади. Бу қўлёмаси қозоқ олими Т.К. Бейсембиев тадқиқоти учун асос бўлган².

Ёзма манбалар ва улар юзасидан олиб борилаётган бугунги тадқиқотлар хусусида сўз кетар экан, қўқонлик ўлкашунос Соли Йўлдошевни эслаб ўтмасликнинг иложи йўқ. У Мирза Олим ибн Мирза Раҳимий Тошкандийнинг «Ансаб ус-салотин ва таворих ал-хавокин» асарини эски ўзбек тилидан рус тилига таржима қилиб, рисолани матний изоҳлар ҳамда кўрсаткичлар билан бойитди. Мазкур иш Ҳ. Сулаймонов номли Шарқ қўлёмалари институтига сақлаш учун тақдим этилган. Соли Йўлдошевнинг «Ансаб ус-салотин ва таворих ал-хавокин»ни нашр этиш бўйича уринишлари қўллаб-

¹ Батафсилроқ қarang: Воҳидов Ш.Ҳ. Развитие историографии в Кокандском Ханстве в XIX — начала XX в автореферат докт. дисс. Тошкент-1998.

² Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шаҳрухи» как исторический источник. А., Наука. 1987.

қувватлашга арзигулик иш бўлиб, Ўрта Осиёнинг XIX—XX аср боши тарихи борасида тадқиқотлар олиб бораётган олимларнинг эътиборидан четда қолмаслиги зарур.

Бу борада Мулла Олим Махдум Хожининг Марказий Осиёнинг XIX—XX аср бошларидаги тарихи бўйича ниҳоятда қимматли манба ҳисобланмиш «Тарихи Туркистон» асарининг қайта нашр этилиши алоҳида диққат-эътиборга ва мақтовга лойиқдир. Бу ишни Тўлқин Алимардонов ва Нурбой Абдулҳакимов амалга оширишди³.

XIX аср Хива хонлари архиви ҳужжатлари юзасидан олиб борилган тадқиқотлар ва уларнинг изоҳлари ҳам катта қизиқиш уйғотади. Бу борада янги давр Ўрта Осиёси мавзуида илмий изланишлар олиб борган П.П. Ивановнинг хизматлари катта⁴.

Россия империясининг шарқий ўлкаларидаги халқ ҳаракатлари тўғрисидаги Ўрта Осиё тарихнависи К.З. Мухсинованинг 1965 йилда чоп этилган «XIX асрнинг 80-йилларида Бухоро хонлигида олиб борилган деҳқон ҳаракатларига оид ҳужжатлар» асари билан тўлдирилди⁵.

Саъдиевнинг номзодлик диссертацияси мавзуи «XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда тарих фани» масаласи бўйича олиб борган тадқиқотини инқилобгача давр Ўрта Осиё тарихнависи юзасидан йиғма илмий иш сифатида баҳолаш мумкин.

1963 йилда Ўратепа вилоятига доир XVIII—XIX асрлар ҳужжатлари эълон қилинди⁶. Улар Ўрта Осиё босиб олингунга қадар мавжуд ижтимоий муносабатларни акс эттиради.

1967 йилда бир гуруҳ тарихчи олимлар Хива хонлари архивидаги ҳужжатли манбалар тўпламини нашр эттирдилар⁷. Бу ҳужжатлардан Хоразм воҳасида истиқомат қилган қора-

¹ Мулла Олим Махдум Хожи. Тарихи Туркистон. Қ., Насаф, 1992.

² Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX в. (исследование и описание документов с историческим введением). Новые источники для истории Средней Азии. /Записки института Востоковедения /Т.УП. М., Л., 1940.

³ Мухсинова К.З. Документы о крестьянских движениях в Бухарском ханстве в 80-е годы XIX в. Из истории Средней Азии, Т., 1965.

⁴ Материалы по истории Ура-тубе. /Сб. актов XIX - XX вв. М., 1963.

⁵ Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии ка-ракалпаков. М., 1967.

қалпоқлар тарихи ва турмушига дахлдор масалаларни тадқиқ этмоқ учун анчагина маълумотларни топиш мумкин.

Мазкур нашрдан анча олдин юзага келган, А.Н.Самойлович томонидан рус тилига таржима қилинган ўтган аср Хива хроникаси лавҳаларини¹, П.П.Ивановнинг «Хива хонлари архиви» китобини², шунингдек, М.Й.Йўлдошевнинг Шарқшуносларнинг халқаро анжуманида Хива архивидаги бир ишнинг тавсифига доир чиқишини³ ана шу муаммо юзасидан олиб борилган тадқиқотлар жумласига киритиш мумкин.

Худди ўша анжуманда В.А.Ромодин ҳам Қўқон хонлиги тарихи бўйича манбалар тўғрисидаги маълумоти билан сўзга чиққан эди⁴. Бир вақтлар Қўқон тарихига оид архив материаллари Ленинградга ташиб кетилган эди. Қўқон ҳукмдорларининг Ленинградда сақланаётган архив материалларида мавжуд қоғозларга 1957 йилда А.А.Троицкая томонидан шарҳ ёзилган эди⁵. Бу иш илк шарҳ хусусиятига эга бўлганлиги боисидан мазкур жабҳадаги ишларни кенг миқёсда давом эттириш ва тегишли нашрларни чоп этиш зарур.

СССР ФА Шарқшунослик институти томонидан урушдан аввалги йиллардаёқ туркман халқининг XVI-XIX асрдаги тарихи бўйича Эрон, Бухоро, Хива манбаларининг нашри амалга оширилган эди⁶.

Шуни таъкидлаш керакки, Ўрта Осиё миллий республикалари ва Қозоғистон орасида Туркистон ва бутун Ўрта Осиё-

¹ Самойлович А.Н. Сокращенный перевод отрывков из хивинских хроник XIX в. О хивинско-каракалпакских отношениях /Материалы по истории каракалпаков/ Труды ИВАН. Т.УП. М.,-Л., 1935.

² Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX в. (Исследование и описание документов с историческим введением) /Новые источники для истории Средней Азии. М.,-Л., 1940/ 5-26-б.

³ Юлдашев М.Ю. Расшифровка 34-го дафтара из архива хивинских ханов. (К вопросу о земельных отношениях в Хиве в XIX в.), М., 1960.

⁴ Ромодин В.А. Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства (XVI-XIX в.) в рукописных собраниях Ленинграда. М., 1960.

⁵ Троицкая А.А. Архив кокандских ханов XIX в. Предварительный обзор. /Труды публичной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина. Т.2 (5). 1957.

⁶ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.2. Вып. 21. М.,-Л., Институт востоковедения АН СССР, 1938.

нинг истибдод даври ва инқилобий ҳаракат тарихи бўйича энг кўп библиографик қўлланмалар Туркменистонда нашр этилган. 1937 йилда Ашхабодда С.А.Ершов тузган «Туркменистон бўйича адабиётнинг библиографик кўрсаткичи» эълон қилинди, 1938 йилда эса Г.А.Погосян тузган худди шу туркумдаги нашр чоп этилди. С.А.Ершов С.Т.Филиппов билан биргаликда «Туркменистондаги 1916 йил қўзғалони (ҳужжатлар ва материаллар)» тўпламини нашр эттирди¹. 1946 йилда эса профессор А.Г.Соловьев ва бошқа олимлар саъй-ҳаракати билан Туркменистоннинг Россия таркибига киритиб олиниши ва ўлкада 1900-1905 ва 1908-1917 йиллардаги инқилобий ҳаракатнинг бошланишига доир учта ҳужжатли тўплам олдинма-кейин босиб чиқарилди². Мазкур нашрлар Туркистон ва Ўрта Осиё хонлиқларининг мустамлака даври тарихини ўрганувчи тадқиқотчилар учун беқийс манба бўлиб хизмат қилади. 1928 ва 1939 йилларда «Красный архив» мажалласида Муваққат ҳукуматнинг мустамлака сиёсати ва XVIII асрдаги рус-туркман алоқаларига дахлдор ҳужжатлар эълон қилинган³. Булар ҳам Туркменистоннинг инқилобгача даври тарихи бўйича муҳим манба бўлиб ҳисобланади.

Ўрта Осиё тарихчилари шундан кейин чоризм ҳукмронлиги ўрнатилиши арафасидаги Ўрта Осиё ва Россия халқла-

¹ Ершов С.А., Погосян Г.А. Библиографический указатель литературы по Туркмении. Вып.1. А/, 1937; Восстание 1916 г. в Туркмении (документы и материалы) Тузувчилар С.А.Ершов, С.Т.Филиппов; Шу жумладан: Туркменистон ССР партия тарихи институти томонидан тайёрланган «Материалы по истории Туркмении» Т. 1 - 2. М.,-Л., 1938-1939.

² Россия и Туркмения в XIX в. К вхождению Туркмении в состав России. /Сб документов. Составители: А.Г.Соловьев, А.А. Сеннаков. Кн.1. А/, 1946. Начало революционного движения в Туркмении в 1900-1905 гг. М., Сб.документов. Кн.2. Составитель проф. А.Г.Соловьев; М. 1946. Начало революционного движения в Туркмении. Революционное движение в Туркмении в 1908-1917 гг. /Сб.документов, Кн.4.

³ Из истории национальной политики Временного правительства (Украина, Финляндия, Хива). Документы./Красный архив. Т.5. (30), 1928; Из истории сношения России с туркменами в XVIII в. (документы 1774-1778 гг.) /Красный архив, Т.2. 1939.

ри ўртасидаги алоқалар тўғрисидаги ҳужжатли далилларни синчиклаб ўрганишни давом эттирдилар¹.

Ҳозирги пайтда тарихчилар олдида Россия Федерацияси ва Марказий Осиё давлатлари марказий архивларида сақланаётган энг муҳим ҳужжатли материалларнинг тартибга солинган шарҳини яратиш муаммоси туғилди. Зеро, ҳар бири мустақил давлат бўлиб қолган собиқ совет республикалари эндиликда бу манбаларга ўз ҳолича эгаллик қилишини унутмаслигимиз лозим. Зеро, уларда Туркистоннинг босиб олиниши, Россиянинг мустамлака сиёсати ва бунинг оқибатларига доир қимматли материаллар мавжуд. Ана шу тарздаги манбашунослик тадқиқотлари ушбу муаммо бўйича ҳар томонлама илмий изланишлар олиб бориш учун анча енгиллик туғдиради.

Ўрта Осиёнинг Россияга «қўшиб олинишининг прогрессив аҳамиятига» бағишланган (Тошкент, 1959 йил, май-июн) бирлашган илмий сессияда ҳам ҳужжатли материаллар ҳанузгача етарли даражада ўрганилмаганлиги таъкидлаб ўтилган ва бунга шу вақтгача архив ҳужжатларининг биронта ҳам батафсил тўплами яратилмаганлиги далил қилиб кўрсатилган эди. Ана шу бўшлиқни тўлдириш ҳамда шу орқали чоризмнинг Ўрта Осиёдаги истилочилик ҳукмронлигининг оқибатлари масаласини ўрганишга ёрдам кўрсатиш мақсадида Туркменистон ССРФА тарих, археология, этнография институти Ўзбекистон ССР Марказий давлат тарих архиви билан биргаликда А.Илёсовнинг умумий таҳрири остида «Туркменистоннинг Россияга қўшиб олиниши»² номли архив ҳужжатлари тўпламини нашр этди.

Бу тўпламни тузишда Туркменистон ССРФА тарих, археология, этнография институти, СССР Марказий давлат

¹ Из истории сношения России с туркменами в XVIII веке (документы) /Красный архив. Т.2. 1939/. Ибрагимов С.К. Рукопись по истории развития земледелия у казахов в середине XIX века. Вып.2. /Известия АН Казахской ССР. 1955; Мухамеджанов А. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Бухарского ханства с Россией в 20-50-х годах XIX века. Тарих фанлари номзоди дис. автореферати. Т., 1955; Нигматов Т.Н. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Хивинского ханства с Россией в 20-50-х годах XIX века. Тарих фанлари номзоди дис. автореферати. Т., 1955; Казахско-русские отношения в XVIII—XIX веках (1771-1867). А., 1964.

² Присоединение Туркмении к России. Сб. архивных документов. А., 1960.

ҳарбий-тарих архиви, Ҳарбий-денгиз флоти Марказий давлат архиви, Грузия ССР Марказий давлат тарих архиви, Ўзбекистон ССР Марказий давлат тарих архиви ходимлари шигирок этганлар.

Ҳужжатли материалларни тадқиқ этган тарихчи олимлар ягона услубий йўлдан бордилар, яъни уларнинг ҳаммаси бой архив ҳужжатларини топиш, ўрганиш ва уларни илмий доирага киритиш Марказий Осиё халқларининг умумжаҳон тарихида улар Россия таркибига киритилиши даврида тугган ўрнини ва бу ҳодисанинг ижобий аҳамиятини аниқлашга ёрдам берди, деган умумий хулоса ва ақидани тасдиқлашга сафарбар қилинган эдилар.

Туркменистон ССРФА тарих, археология, этнография институти, Туркменистон ССР ва Ўзбекистон ССР Марказий давлат тарих архивлари Ўрта Осиёнинг Россия таркибига киритилишининг «ижобий оқибатлари»га бағишланган ҳужжатлар ва материаллар тўплами туркумини нашр этиш ташаббускорлари бўлиб чиқишди¹.

1962 йили Ашхабодда Б.Қурбонов ва Л.Р.Семенова таҳрири остида «1881-1907 йилларда Туркменистонга инқилобий ғояларнинг кириб келиши ва инқилобий ҳаракатнинг тараққий этиши» номли ҳужжатлар ва материаллар тўплами чоп этилди. Бу тўламга кириш сўзи аввалроқ эслатиб ўтганимиз «Туркменистоннинг Россияга қўшиб олиниши» (Ашхабод, 1960) тўпламининг тузувчиларидан бири Б.Қурбонов томонидан ёзилган.

Туркменистоннинг Россия таркибига киритилиши муаммоси инқилобга қадар ҳам айрим муаллифлар, яъни босқин ҳодисаларига замондош ва ҳатто иштирокчи бўлган кишилар — Гродеков, Маслов, Куропаткин, Терентьев кабилар томонидан тадқиқ этилган¹. Бироқ уларнинг асарлари асосан чор қўшинларининг ҳарбий ҳаракатларига, чор Рос-

¹ Материалы по районизированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. 1 - 3. Т., 1926; Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. ч.1. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI—XVII веках. Л., 1932.

сиясининг қўшни мамлакатлар билан олиб борган дипломатик алоқаларига, чор маъмурларининг босиб олинган ерларда юритган тadbирларига бағишланган. Булардан истисно тариқасида маълум даражада А.А.Семеновнинг «Хур Туркменистонни қўшиб олиш тарихидан очерклар (1881-1885)» китобини кўрсатиш мумкин². Зеро, бу китобда муаммога илмий ёндашувнинг илк уринишлари амалга ошганлигининг гувоҳи бўламиз. Юқорида кўрсатиб ўтилган асарлар муаммони тadқиқ этишда услубий жиҳатдан ҳар қанча нуқсонларга эга эканлигига қарамай, илмий қимматга эга бўлган далилий материалларга бойлиги билан ажралиб туради.

50-йилларда Ўрта Осиё бўйича рус тadқиқотчиларининг «қўшиб олишнинг ижобий томонларидан» бири — Ўрта Осиёнинг илмий ўзлаштирилиши масаласи акс эттирилган ҳужжатлари чоп этилди³. Рус олимларининг бизгача етиб келган ҳужжатларида уларнинг туб маҳаллий аҳолига нисбатан эзгу муносабатда бўлганлиги тўғрисида сўз юритилади.

Россия империяси олий мансаб доиралари ва уларнинг измида бўлган муаллифларнинг тобе этилган аҳолига нисбатан муносабати Октябр инқилобидан олдин ва ундан кейин чоп этилган мақола ва китобларда ифода топган бўлиб, уларнинг кўплари библиографик жиҳатдан ноёб ҳисобланмайди ва анчагинасини кутубхоналардан ҳам топиш мумкин.

Истибод замондошларининг бирмунча эътиборга лойиқ гувоҳликлари «инқилоб»дан кейинги, ҳатто сўнгги ўн йилликларда ҳам нашр этилган. Хусусан, 1950 йили Россия им-

¹ Гродеков Н.И. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. Т. 1-3. Спб., ўша муаллиф Хивинский поход 1873 г. Изд. 2. Спб., 1888; Желябужский Е. Очерки и завоевание Хивы. М., 1975. Маслов А. Завоевание Ахал-Теке. Очерки из последней экспедиции Скобелева. (1880-1881). Спб., 1882; Куропаткин А.Н. Завоевание Туркмении (поход в Ахал-Теке в 1880-1881 гг.) с очерком военных действий в Средней Азии с 1839 по 1876 год. С картами, планами, портретами и рисунками. Спб., 1889; ўша муаллиф. Туркмения и туркмены. /Из Военного сборника. Спб., 1879, 9-б., 10-сон; Терентьев А.Н. История завоевания Средней Азии. Т.2. 1906; Куропаткин А.Н. Дневник А.Н.Куропаткина. /Красный архив. Т.34. 1929. Куропаткин А.Н. Из дневника А.Н.Куропаткина. (с 6 марта по 15 мая 1917 г.) Красный архив 1 (20)-сон. 1927.

² Семенов А.А. Очерки из истории присоединения вольной Туркмении (1881-1885). Т., 1909.

³ Романовский Г.Д. Сб. документов. Т., 1961. Федченко А.П. Сб. документов. Т., 1956. Северцев Н.А. Сб. документов. Т., 1958.

периясининг ҳарбий министри Д.А.Милютиннинг кундаликлари тўрт жилдигининг нашри ниҳоясига етказилди¹. 1963 йилда А.Ҳасанов томонидан Қўқон хонлигидаги 1875 йилги аҳволга оид янги ҳужжатлар эълон қилинди².

Тарихий манбалар қўриб чиқилар экан, уларнинг Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi муаммосини тadқиқ этишдаги аҳамияти масаласига ҳам тўхталиб ўтиш зарур. Инқилобгача Туркистоннинг кўпгина шарқшунос-tadқиқотчилари совет даври шарқшунослигининг таркиб топиши ва ривожланишига ҳам муносиб ҳисса қўшдилар. Улардан бебаҳо манба ҳисобланмиш бой илмий мерос қолган.

Рус шарқшунослиги намояндалари орасида Ўрта Осиё халқлари ҳаётини, жумладан, мустамлака даврини илмий ўрганишни бошлаб берган В.В.Бартольд номини эслаб ўтиш жоиз. Академик И.Ю.Крачковскийнинг ўринлатиб айтган таъбири бўйича, бундай кишилар «маданиятимиз тарихида, жаҳон илми тарихида ҳеч қачон унутилмайди»³. В.В.Бартольд рус шарқшунослигининг Туркистон ва Ўрта Осиё халқлари тарихий ўтмишини яратиш учун ниҳоятда самарали меҳнат қилибгина қолмай, шунингдек, бу халқларнинг Россия таркибига киритиб олинishi устида ҳам муваффақиятли иш олиб борди. Ўрта Осиё халқларининг илк феодак даври тарихини акс эттирувчи фундаментал асарлари билан бир қаторда, «инқилоб»дан кейин унинг Марказий Осиё халқларининг янги тарихига тааллуқли ўзига хос ишлари чоп этилди. Шулардан «Рус ҳукмронлиги давридаги ўтроқ ва кўчманчи турмуш», «Мактаблар», «Русларнинг кўчиб ўтишлик ҳаракати», «Шаҳар ҳаёти», «Туб аҳоли ва рус ҳукмронлиги», «Бошқарувнинг европалаштирилиши ва туб аҳоли» бўлимларини ўз ичига олган «Туркистонда рус ҳаёти тарихи» китобини, «Рус маъмурияти ва хонликлар. Бухоро», «Ўрта Осиёда қадим замонлардан то русларнинг келишига қадар пахтачилик», «То-

¹ Дневник Д.А.Милютина 1873—1882. Т. 1-4. М., 1947-1950.

² Извлечения из всеподданнейшего отчета командующего войсками Туркестанского военного округа за 1875 год о ходе движения киргизов против Кокандского ханства. /Ученые записки ист.-юр. ф-та Киргизского ун-та. Сер.ист. Вып.7. 1963. 157-159-б.

³ Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. М., Л., 1958. 143-б.

жиклар», «Қирғизлар», «Туркман халқи тарихи очерки» каби асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин¹.

В.В.Бартольднинг асарларида Марказий Осиё халқлари тарихи ва маданиятининг Россия таркибига киргунча ва кiritиб олингандан кейинги аҳволини, ўлкада пахтачиликнинг вужудга келиши ва ривожланишини ўрганишга, минтақадаги ҳар бир элат тарихини ҳамда уларнинг дунё тараққиётига қўшган ҳиссасини тадқиқ этишнинг умумий ва мавзули режасини аниқлаш ишига материалистик нуқтаи назардан ёндашувга илк марта қиришилган. Шаҳар ҳаётига, ҳунармандчиликнинг, турли касбларнинг ривожланишига унинг тадқиқотларида махсус эътибор ажратилган.

Рус шарқшунослари томонидан Россиянинг миллий ўлкалари халқларининг миллий-маънавий бойликларини синчиклаб ўрганиш намунасини ҳам В.В.Бартольд ўзининг «Муслмон маданияти», «Улутбек ва унинг замони», «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт», «Шоир Низомий мақбараси» номли асарлари орқали кўрсатиб берди².

Тўғри, Кавказ ва Ўрта Осиё халқлари маънавий меросини ўрганишда Бартольднинг салафлари ҳам бўлган. Л.И.Климовичнинг гувоҳлик беришича, чоризм томонидан Туркистон босиб олинмасдан анча олдин рус олимлари Низомий ижодини ўрганишга асос солдилар ва уни Кавказ халқлари ҳаётидаги муҳим маданий ҳодиса сифатида эътироф этдилар³. Буюк ўзбек шоири Навоий ижодини ҳам дастлаб рус олимлари тадқиқ эта бошлаганлар⁴. Шу вақтдан эътиборан ўзбек адабиёти асосчиси шоир Навоий асарларини рус ўқув юрларида ўқити-

¹ Бартольд В.В. История русской жизни Туркестана. Л., 1927; ўша муаллиф. История Туркестана. Т., 1927. ўша муаллиф. Киргизы. (исторический очерк). Изд.2. Ф., 1927; ўша муаллиф. Очерк истории Туркменского народа. Туркмения Т.1. Л., 1929; ўша муаллиф. Тожиклар. Исторический очерк. Таджикистан. /Сб. статей. Т., 1925. 93-111-б.; ўша муаллиф. Хлопководство в Средней Азии с исторических времен до прихода русских. Хлопковое дело. 1924. 11-12-сон.

² Бартольд В.В. Культура мусульманства. Спб., 1918; ўша муаллиф. Улутбек и его время. Пг., 1918; Мир-Али-Шир и политическая жизнь Мир-Али-Шир. /Сб. к 50-летию со дня рождения. Л., 1928. 100-164-б.; Могила поэта Низами. /ЗВОРАО. Т.21., 1913.

³ Қарағ: Л.И.Климовичнинг 1949 йилнинг 21-27 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган УэССР ФА Гуманитар фанлар бўлимининг кенгайтирилган йиғилишидаги чиқиши. О марксистско-ленинском освещении истории и истории культуры народов Узбекистана. Т. 1951. 156-б.

лишган турк тиллари ва лаҳжалари курсида ўрганиш мажбурий қилиб қўйилди. Навоий асарларининг матни 1857 йилда Қўзонда чоп этилган «Турк хрестоматияси»да босилган эди. Рус туркшуноси Н.И.Ильинский 1861 йилдан ўқий бошлагани «Турк-татар тили курсига кириш ўқуви»да Навоийга улкан эътибор ажратиб, уни «она тили учун ягона ёхуд жилла курси буюк қурашчи», дея баҳолайди⁵.

Ўрта Осиё хонликлари Бухоро, Хива, Қўзонда зулм, разолат, қашшоқлик ҳукм сурган ва худди шу сабабли сохта муллалар халқ оммасини Навоий ва Бобур каби буюк бобокалонларнинг бой ижодий меросидан гўёки «ишқий ва куйфран иборат байтлари туфайли» тўсиб турган бир вақтда, рус олимлари Заҳириддин Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Махтумқули каби Ўрта Осиё халқларининг буюк намоёндалари ижодини ўрганишга киришган эдилар. Шунингдек, В.В.Бартольднинг Қозовистон ва Шарқий Европа халқлари тарихига оид асарлари ҳам алоҳида эътиборга лойиқ⁶.

В.В.Бартольд ўзидан аввалги Ўрта Осиё тарихи тадқиқотчилари В.В.Григорьев, Н.И.Веселовский бошлаб берган анъанани давом эттирди. У Ўрта Осиёда кенг миқёсли илмий-ижтимоий фаолият билан шуғулланди, ўлкашунослар билан доимий мулоқотда бўлди, Туркистон ҳаваскор археологлари тўғараги ишида (1895-1917) қатнашиб турди, «Туркестанские ведомости», «Окраина», «Русский Туркестан» каби маҳаллий нашрларда ҳамкорлик қилди. В.В.Бартольднинг илмий тадқиқот ишлари тез суръатлар билан тараққий топиб борди. Фақат 1913 йилнинг ўзида у энциклопедия учун ёзган мақолаларини ҳисобга олмаганда, 150 дан ортиқ ишларини эълон қилди. В.В.Бартольднинг номи ва асарлари Ўрта Осиёнинг Россияда ҳарбий-феодал капитализмнинг империалистик даврида яратилган рус прогрессив тарихнавислиги асосини ташкил этади. Бу изланишлар Октябрь тўнтаришидан сўнг такомиллаша бориб, материалистик

⁴ Никитский В.В. Эмир-Низам-эт-дин-Али-Шир в государственном и литературном его значении. Рассуждения. Спб., 1856.

⁵ Ученые записки издаваемые Казанским университетом. Кн. III. 185-б.

⁶ Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Б., 1925. Собик Иттифоқ илм аҳли, айниқса Ўрта Осиё олимлари 60-йилларда академик В.В.Бартольд «Асарлар»ининг чоп этилишини мамнуният билан кутиб олган эдилар.

асосга кўчганлиги билан ажралиб туради. В.В.Бартольд Ўрта Осиёнинг биринчи тарихнависи сифатида ўзининг юксак инсонпарварлиги билан ажралиб турар, унга миллий маҳдудлик, шовинизм, ирқий камситиш, бошқа халқлар ҳуқуқ ва манфаатларига, уларнинг миллий-маданий тарихига нафрат билан қараш каби ўша пайтда империализмнинг қозони-га ўт ёққан хусусиятлар ёт эди. Аммо, шуни ҳам назарда тутиш лозимки, В.В.Бартольд Марказий Осиёда мустабид тузум ўрнатган Россия империяси ҳукмронлик туб манфаатларини аслида ҳимоя этмасдан бошқа иложи йўқ эди. Шу боис унинг асарлари мунозарали фикр-хулосалар ва нуқсонлардан холи эмас¹.

Иккинчидан, В.В.Бартольд ва унинг ўртаосиёшунослик илмий фаолиятига ортиқча баҳо бериш совет шарқшуносларининг ниқобланган ўз даври коммунистик мафкуравий сиёсатининг асирлари бўлиб қолганлигини кўрсатади.

Ўрта Осиё тарихнавислигининг бартольдчи илғор мактаби шу тариқа вужудга келдики, рус олимлари билан бир қаторда ушбу ўлкаларнинг миллий зиёлилари ҳам бу мактабнинг таркибий қисмини ташкил этган эдилар. 1981 йилда таниқли тарихчи Б.В.Луниннинг «Академик В.В.Бартольднинг ҳаёти ва фаолияти. Ўрта Осиё мамлакат шарқшунослигида»² монографиясининг чоп этилишини Ўрта Осиё бўйича тарихнавислик мактабининг асосчиси В.В.Бартольдга нисбатан ҳурмат-эътибор намунаси сифатида қабул этиш мумкин. Мазкур китобда В.В.Бартольднинг улкан илмий мероси ва

¹ XIX аср охиридаги Ўрта Осиё ҳақидаги рус адабиётининг инсонпарварлик йўналишга эга эканлигини Г.А. Хидоятлов кўрсатиб ўтган. У ўзининг «XIX аср охирида Ўрта Осиёдаги инглиз-рус муносабатлари тарихига доир китобда шундай ёзади: «Рус адабиёти инглизларникидан кўпиртирилган шовинизмнинг йўқлиги билан ажралиб турар эди. Бироқ бу нарса шу мушоҳадаларни давом эттириб, ана шу хусусият бошқа қатор фазилатлар қатори Россия раҳбар доираларининг Англия билан муносабатларидаги мавқеини акс эттирарди ва чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги сиёсатини белгилар эди, деган хулоса чиқариши учун асос бўла олмайди. (Қаранг: кўрсатилган китоб, 41-42-б.); А.Ю.Якубовский эса «Асарларининг кўпгина қисми Октябрь революциясига қадар яратилган шарқшунос-тарихчилар орасида ҳали марксчи бўлмаб туриб, В.В.Бартольд каби марксча ишларга яқинлашиб келган олимни топиш қийин, деб кўрсатади. Қаранг: Якубовский А.Ю. Проблема социальной истории народов Востока в трудах академика В.В.Бартольда. /ВЛУ. 1947. 12-сон. 78-79-б.

² Лунин Б.В. Жизнь и деятельность В.В.Бартольда. Средняя Азия в отечественном востоковедении. Т., «Фан». 1981.

хизматлари кенг тарихий кўламда ўрганилиб, Ўрта Осиё халқларининг тарихий-маданий ўтмишини ёритган машҳур олим ва тадқиқотчининг илм-фанга қўшган ҳиссасига муносиб баҳо берилган. Китоб кўп йиллик изланишлар самараси сифатида юзага келган бўлиб, кенг қамровли архив ҳужжатлари ва бошқа тарихий материаллар асосида ёзилган. Уларнинг айримлари илк бора ана шу китоб орқали илмий доирага киритилган. В.В.Бартольднинг ҳаёти ва фаолияти XIX аср охири ва XX аср бошларида шарқшуносликнинг вужудга келиши ва ривожланишига оид умумий тарихнинг энг ёрқин саҳифалари сифатида ёритилган.

Ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг келиб чиқиши ва ривожланиши масалаларини, феодализм давридаги халқ озодлик ҳаракатлари ва «синфий» кураш мавзуини, Ўрта Осиё халқлари маънавий маданиятининг ўсишида буюк аллома-ларнинг тутган ўрнини ва уларнинг дунёвий тараққиётга қўшган ҳиссаларини ўрганиш юзасидан В.В.Бартольднинг шогирдлари А.А.Семенов, И.Ю.Крачковский, А.Ю.Якубовский, И.И.Петрушевский, Е.Э.Бертельс, С.П.Толстовлар ҳам унумли тадқиқотлар олиб боришган¹.

Бу олимларнинг кўпчилиги Ўрта Осиё республикаларида истиқомат қилишган, Ўрта Осиё давлат университетиди, Тошкент, Душанбе ва бошқа шаҳарлардаги олий ўқув юр-ларида маърузалар қилишган. Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданиятига доир уларнинг шоҳ асарлари рус шарқшунослигининг энг аъло намуналари бўлиб, Фарб шарқшунослиги мактабига нисбатан ирқий ва миллий маҳдудликдан анча йироқлиги билан ажралиб туриши орқали дунё илм-фанини бой-

¹ Семенов А.А. Ал-Беруни — величайший ученый средневекового Востока и Запада. /Литература и искусство Узбекистана. Кн.1. Т., 1938. 106-116-б.; Ўша муаллиф. Абу Али ибн Сина. (Авиценна) - Бируни. Сб. статей под ред. С.П.Толстова. М., Л., 1950. 55-73-б.; А.Ю.Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Т., 1941; ўша муаллиф. Восстание Табары 1238 г. (К истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии.) (Доклады группы востоковедов на сессии АН СССР 20 марта 1985 г. М., Л., 1936 (ТИВАН, ХУП. 101-135-б.); ўша муаллиф. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Алишер Навои. /Сб. статей под ред. А.К.Боровкова. М., Л., 1948; Толстов С.П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа. /КСПЭ. 1947. Вып. II. 69-75-б.; ўша муаллиф. Беруни и его время. /Вестник АН СССР. 1949. 4-сон. 42-57-б.

итишга хизмат қилади. Улар Россиянинг муштамлака ўлкалари халқларининг тарихий тақдирига муносабат билдиришда демократизм, инсонпарварлик тушунчаларига асосланишган.

Ўрта аср Шарқининг буюк аллома ва шоирлари — Беруний, Абу Али ибн Сино, Навоий, Улуғбек тўғрисида ўз вақтига нисбатан ҳолис ва илғор фикрда бўлган А.А.Семенов, И.Ю.Крачковский, А.Ю.Якубовский, С.П.Толстовнинг мулоҳазалари асосида миллий республикаларнинг олимлари ўз халқларининг бой маданий меросини фаол ўрганишга киришиб кетдилар. Россия муштабид этган миллий ўлкаларда илм-фан ва маданиятнинг тараққий топа боришини, халқларнинг бой маънавий меросини ўрганиш ва оммалаштиришни маълум даражада илғор рус маърифий ва демократик тафаккурининг ижобий ҳамкорлиги натижаси деб қараш мумкин. Т.Н.Қориниёзийнинг «Совет Ўзбекистони маданияти тарихи очерклари», «Улуғбекнинг астрономия мактаби», М.Т.Ойбек ва профессор А.Дейчнинг «Алишер Навоий гоёлари мактаби», Я.Гуломовнинг «Навоий даврини ўрганишга доир», В.Й.Зоҳидовнинг «Беруний мутафаккир сифатида» каби асарларининг вужудга келиши ҳам худди ана шу ижодий ҳамкорлик натижасидир¹. Аммо, масаланинг бу томонини ўрганаётганда Амир Темур, Бобур, Ат-Термизий, Бухорий, Фарғоний каби бобокалонларимизнинг илмий-адабий мероси етти қулф ортида сақланиб, уларнинг номи партияннинг синфий ва мафкуравий қарашлари таъсири остида бўхтон ва тухматлар билан чапланганлигидан ҳам кўз юмиб ўтиш нотўғри бўларди.

Ўрта Осиёни Россия босиб олиши ва бунинг оқибатлари муаммоси устида олиб борилган тадқиқотларнинг барча ижобий томонларини тан олган ҳолда, шунинг ҳам айтиш керакки, инқилобгача давр шарқшунослари (В.В.Григорьев, В.В.Баргольд, Н.И.Веселовский, В.Р.Розен кабилар) «турли даражада (буни дадил тасдиқлаш мумкин), умуман айтганда, илм-фан ва сиёсат соҳасида консерватив тамойилларга мойил бўлган, ҳар ҳолда илғор рус зиёлиларининг рево-

¹ Кары-Ниязи Т.Н. Очерки культуры Советского Узбекистана. М., 1954; уша муаллиф. Астрономическая школа Улугбека. М., Л., 1950; Ё.Г.Гуломов М.Т.Ойбек, проф. Дейчнинг /Великий узбекский поэт. Т., 1948/ тўпламидаги мақолаларини кўринг. Сб.Бируни. М., Л., 1950 300-54-б.

люцион-демократик гоёларидан анча йироқ олимлар қаторига кирар эдилар»¹.

XIX аср охири XX аср бошидаги Ўрта Осиё тарихини ўрганаётган тарихчи Чукон Валихоновдек машҳур қозоқ маърифатпарвар олими асарларига мурожаат қилмасдан иложи йўқ. Унинг тарих ҳақидаги қарашлари мўъжизавий тарзда демократизм ва идеализмни уйғунлаштириб олган. Чўқон Валихонов муайян даражада Петербург ҳукуматининг муштамлака сиёсатини қўллаган ва худди шу сабабли унинг асарлари чоризм давридаёқ чоп этила бошланган эди.

Ўрта Осиё халқларининг инқилобий ҳаракатга «қўшилиши» совет даври тарихнавислиги томонидан Туркистоннинг Россия таркибига киритиб олинишининг ижобий оқибатини кўрсатувчи энг ёрқин далиллардан бири сифатида келтирилар эди. Шу боисдан революцион ҳаракатга доир манбаларнинг нашр этилиши совет манбашунослигининг асосий вазифаларидан бири деб, ҳисобланар эди. Бундай манбалар орасида инқилобий ҳаракатларда иштирок этган кишиларнинг шахсий эсдаликларига алоҳида эътибор билан қараларди².

«Ўзбекистонда 1905-1907 йиллар революцияси» тўпламига Султонхўжа Қосимхўжаев, Д.С.Золотаревич, М.И.Тегушкин, К.Ушуров, С.Турсунов, И.Шожонов эсдаликлари киритилган. «Чоризмнинг, помещчик ва капиталистларнинг оғир ижтимоий ва миллий зулми, — деб эслайди С.Қосимхўжа-

¹ Луниин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Т., 1965. 49-б.

² Мазкур тўпламларга қаранг: Начало революционного движения в Туркестане. А., М., 1946-1947; Из истории распространения марксистско-ленинских идей в Узбекистане. /Сб. документов. Т., 1962; Ноябрьско-декабрьская забастовка 1905 г. на Среднеазиатской железной дороге. - документы. /Труды ин-та истории археологии этнографии АН УзССР. Т.4. 1958; Революционное движение в Казахстане в 1905-1907гг./Сб. документов. А., 1957; Революция 1905-1907 гг. в Узбекистане. /Сб. статей и воспоминаний/ Т., 1955; Свирский С.Я. Революционное движение в царской армии в Туркестане. Т., 1960. (илова, 93-128-б); Документы о революции 1905-1907 гг. (М., 1955) и Всероссийская политическая стачка в октябре 1905г.(М., 1955); Манжара Д.И. Революционное движение в Средней Азии в 1905 - 1920 гг. Воспоминания. Т., 1927; Алиакбаров М.Х. О мемуарах Палваннияза Юсупова /Общественные науки в Узбекистане 1960. 2-сон, 71-74-б; Курилов Д.Т. Листовки над Верным. Воспоминания. А., 1967.

ев, — ўлка меҳнаткашлар оммасининг қаршилигига учраб эди. Ўзбекистон қишлоқларидаги батрак ва камбағаллар, шаҳарлардаги ишчи ва хунармандлар аста-секин «ўзимизникилар» ва рус помещик ва капиталистларидан иборат эксплуататорларга қарши курашга кўтарилди бошлади»¹. Таниқли сиёсий арбоб, Хоразм Халқ Совет республикаси Министрлар Кенгашининг биринчи раиси Полвонниёз Юсуповнинг эс-даликлари Ўрта Осиёнинг 1876-1925 йиллардаги тарихига оид қизиқарли манба ҳисобланади.

Туркистонда аср бошида юз берган революцион ҳаракатларга доир манбаларни ўрганиш орқали бу ҳаракат капиталистик муносабатларнинг рагнақ топмаганлиги, маҳаллий пролетариатнинг кучсизлиги, миллий омиш ҳамда ислом дини таъсири билан белгиланувчи шарт-шароитларда ривожлана борганлиги тўғрисида хулосалар чиқариш мумкин. Шунингдек, манбаларда кўчиб келган рус пролетарларининг инқилобий таъсир кўрсатганлиги, ўша пайтда Туркистонда яшаган барча халқлар меҳнаткаш қатламлари ўртасидаги дўстлик ришталарининг мустаҳкамланганлиги таъкидланади. «Чор маъмурлари ва корчалонларининг рус ва маҳаллий миллат ишчилари ўртасига нифоқ солиш, уларни бир-бирига қарши қўйиш орқали революцион ҳаракатга қарши курашиш усули қўл келмади»².

Йиллар ва замонлар ўтиши билан илмий тадқиқотлар хусусияти ҳам ўзгариб борди. Фақат тадқиқотлардаги Туркистоннинг хоризм томонидан босиб олиншининг ўзагини ташкил этувчи муаммоларга тааллуқли муҳим масалаларгина ўзгаришсиз қолди. Бу нарса Марказий Осиёда Россия ҳукмронлигининг «инқилоб»гача ва ундан кейинги даврда ҳам метрополиянинг жуғрофий-сиёсий манфаатлари усту т турганлиги ҳақидаги муштарак хулосалар чиқарилганлигида ифода топган.

Россия истибдоди ва ҳукмронлигига нисбатан ўчмас нафрат ва ғазаб минглаб ватанпарварлар қалбида яширин равишда алангаланар ва уларни миллий озодлик ҳаракати сари чорлар эди.

Шу билан бир қаторда тақдирнинг қийин синовлари «баррикаданинг ҳар икки томонида» турган халқлар ўртасидаги эзгу инсонпарварлик ва дўстлик туйғуларига путур етказа

¹ Революция 1905-1907 гг. в Узбекистане. 1955. 127-б.

² Пясковский А.В. Революция 1905-1907 гг. в Туркестане. М., 1958, 573-б.

олмади. Россиянинг илғор зиёлилари Марказий Осиё халқларининг тарихи ва маданиятига меҳр ва алоҳида ҳурмат билан муносабатда бўлдилар. Улар бу халқларни ҳеч қачон тарихий тараққиётнинг умумий жараёнидан тушиб қолган деб ҳисобламаганлар.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги, ўзбек тарихчилари отахони Бўрибой Аҳмедовнинг тарих ўқитувчилари, ўқувчилар ва аспирантлар учун ўқув қўлланмаси сифатида ёзган «Тарихдан сабоқлар» номли янги тарихнавислик тадқиқоти шундан дарак беради¹.

Шу ўринда сўнгги пайтда публицист адиблар А.Иброҳимов, Х.Султонов, Н.Жўраев томонидан яратилган «Ватан туйғуси» китобини тилга олиб ўтмасликнинг иложи йўқ. Китобда рус босқини сиёсатида бугунги кун нуқтаи назаридан янгича баҳо беришга интилиш устувор туради. Жумладан, Россия империясининг мустахлама сиёсати ҳақида сўз юритилар экан, мана бу хулосаларга эътиборингизни қаратмоқчимиз: «Чор ҳукматининг нияти, биринчидан, халқимизни жисмонан йўқотиш бўлса, иккинчидан эса маънавий маҳв этиш эди. Халқни оғулантириш, унинг ахлоқ ва маънавиятини бузиш мақсадида Туркистонга ичкилик олиб келинди. Чоризмнинг Тошкентда қурган биринчи корхонаси пиво заводи эди. Самарқандда ҳам ана шундай корхона очилган эди»².

Китобда таъкидланганидек, Туронзаминни босиб олиш сиёсати роса 150 йил давом этди. Кавказни бўйсундириш ҳаракати ҳам деярли шунча муддат давом қилди. Натижада XIX аср охирида Русия империяси Ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бирига эгаллик қила бошлади³.

Эндиликда биз тарих сабоқларидан илмий жиҳатдан ҳолисона хулосалар чиқарар эканмиз, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг мана бу мушоҳалаларини ҳам ҳаммиша ёлда тутишимиз даркор: «Ўзбекистон амалда Форс кўрфази, Каспий денгизи ҳавзаси ва Тарим ҳавзасининг нефть ва газга жуда бой конлари жойлашган ярим ҳалқанинг стратегик марказидир. Яъни бу ярим ҳалқа атрофида

¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., «Ўқитувчи», 1994.

² Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т., «Ўзбекистон», 1996.253-б

³ Ўша китоб, 236-б.

бутун дунёда энергия тақчиллиги шароитида яқин йилларда Евроосиё ва жаҳон келажаги учун ҳал қилувчи рол ўйнайдиган энергия захиралари мавжуд.

Бунинг устига биз Россия, Хитой ва Ҳиндистоннинг, Шарқ ва Фарб мамлакатларининг бир-бирига мос келмайдиган манфаатлари юзага чиқадиган минтақанинг бир қисми мимиз»¹.

VI БОБ

РОССИЯНИНГ ТУРКИСТОННИ БОСИБ ОЛИШИ ДАВРИДА ИНГЛИЗ ВА РУС МУХОЛИФАТИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШ САБАБЛАРИ ВА ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТНИ БУЗИБ КЎРСАТИШДАН КЎЗДА ТУТИЛГАН МАҚСАД

Россия Туркистонни босиб олишга ҳозирлик кўраётган даврда Шарқ мамлакатлари масаласида инглиз-рус давлатлари сиёсатида жиддий зиддият ва ихтилофлар юзага келган эди. Ўрта Осиёни чор империяси истило қилиб олгач, бу қарама-қаршилик янада кучайиб, империялараро рақобат даражасига кўтарилди. Халқаро муносабатларда юзага келган бу танглик туфайли жуда кўп давлатлар ана шу сиёсий кураш майдонига жалб этилди. Россия ва Англиядан ташқари Хитой (Ёқуббек давлати ва Қашқар), Ҳиндистон (айниқса, мустақил амирликлар), Афғонистон, Хива, Бухоро, Эрон, Туркия каби мамлакатлар Туркистон хусусида юритаётган сиёсатларида, шубҳасиз, ўзларининг миллий, давлат ва иқтисодий манфаатларини кўзлаб иш юритар эдилар. Бироқ Англия ва Россия бошқа давлатларнинг манфаатларини мутлақо ҳисобга олмаган ҳолда, бу борада ўз сиёсий ҳукмронлигини ўтказишга тиришар эди.

Шу боисдан XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида юзага келган империялараро қарама-қаршилик Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ атрофидаги халқаро муносабатларнинг ўзагини ташкил этарди. Бу нарса Россия ва Англия ўртасидаги ўткир рақобатни келтириб чиқарган ва тўқнашувларга сабаб бўлган эди. Инглиз-рус ихтилофининг яққол белгиларидан бири Буюк Британия бу масалани ҳал этишда Россиянинг Ҳиндистонга «хавф солаётганини» ниқоб қилиб, ўз фойдаси йўлида ҳар қандай воситани қўллашга тайёр эканлигида кўринади.

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997. 12-б.

Бу зиддиятлар моҳиятини чуқур тушуниш ва бу муаммо хусусидаги энг янги тарихнависликни ўрганиш учун, аввало, халқаро сиёсат тарихи билан шуғулланувчи олимлар сўнги йилларда мурожаат этган асарлардаги қоида ва хулосаларни эътиборга олиш, шу жумладан, чоризмнинг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик сиёсати бўйича мутахассисларнинг фикрини илмий таҳлил қилиш зарур.

Гарчанд, кейинги вақтда маълум сабабларга кўра илмий асарларда марксча-ленинча хулосаларга мурожаат этилмаётган, уларнинг асарларидан кўчирмалар келтирилмаётган бўлса-да, ушбу мавзу юзасидан фикр юритаётганда ана шу манбаларга тўхталмасликнинг иложи йўқ. Зеро, бундан мақсад марксистик ғояларни тарғиб қилиш эмас, балки тарихий ҳақиқатга оз бўлса-да ойдинлик киритишдир. Жумладан, Ф.Энгельснинг Англия капиталистларини ички Осиёга икки томондан: Ҳинд ва Қора денгиз томонидан бостириб боришнинг сабаби — XIX асрда, айниқса, унинг империалистик тараққиёти босқичида Англия савдони узлуксиз равишда кенгайтириб бориш зарурати туғилганидан келиб чиққани ҳақидаги фикрларини асло четлаб ўтиб бўлмайди. Шу каби К.Маркс «Савдо-саноат кризиси» (1855) номли мақоласида Ҳиндистон теварагидаги бозор 1852 йилга келиб шу қадар тўлиб-тошиб кетган эдики, Панжоб ва Синд орқали бир томондан Бухоро, Афғонистон, Белужистонга, яъни Марказий Осиёга, иккинчи томондан Эронга чиқиб савдонинг кенгайтирилиши туфайли экспортни аввалги даражасида сақлаб қолиш учун имконият яратиб берганлигини таъкидлайди. Кўриниб турибдики, бу борада Ф.Энгельс ҳам, К.Маркс ҳам инглиз капиталистларининг тобора янги-янги бозорларни қўлга киритиш учун ишғиёқчи баландлигини кўрсатиб, Бухорони (ушбу атама остида бутун Марказий Осиё кўзда тутилган бўлса ажаб эмас) ҳам ана шундай бозорлар қаторида санаб ўтадилар¹.

Йирик капиталистик давлатларнинг, шу жумладан Англиянинг мустамлакачилик сиёсати империализм даврига келиб янги хусусиятларга эга бўла бошлади. Аввалги эски баҳона-сабаблар қаторига энди молия капитали хомашё манбалари учун кураш, бойликларини олиб чиқиш, таъсир кўрса-

тиш майдонини кенгайтириш каби важлар ҳам юритиладиган бўлди. Англиянинг Шарқ мамлакатларига нисбаган юритган сиёсатининг асл моҳияти К.Маркснинг «Ҳиндистон тарихига оид хронологик кўчирмалар» асари, «Англиянинг яна фош этилиши» мақоласида яққол очиб берилган¹. Унда 1838-1841 йиллардаги инглиз-афғон урушини оқлаш учун парламентга тақдим этилган сохта ҳужжат ва далилларни дадил фош этишга хизмат қилувчи мулоҳазаларни ўқиш мумкин. Парламентга дастлабки маъноси мутлақо бузилиб, нотўғри тушуниладиган даражага келтирилган ҳужжатларгина эмас, шу билан бирга жамоатчилик фикрини чалғитадиган махсус тўлдиришлар ҳам киритилганлиги уқтирилиб, уларнинг қалбакилаштирилганлиги очиб берилади.

1918 йил август ойида енгил кавалериянинг 28-полкини ва 19-Панжоб полкини ўз таркибига олган Британия корпуси энг яхши даражада таъминланган ҳамда моҳир зобитлар билан мустақамланган ҳолда генерал Маллесон бошчилигида Эрон чегарасини кесиб ўтиб, Каспий орти вилоятига кириб келади. Инглиз кўшинлари Ашхободни эгаллаб олади ва Ашхободдан Красноводск шаҳрига қадар бўлган темир йўл ҳудудида ўз назоратини ўрнатади. Ярим йилдан кўпроқ вақт мобайнида улар бу ерда ўз ҳукмини ўтказиб туради. Лекин охири пировард қизил армия ва маҳаллий аҳолининг ҳужуми остида инглиз ҳукумати ўз кўшинларини олиб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Инглиз тарихнавислигида генерал Маллесон бошчилигида кўшин гўё Британия манфаатларини ҳимоя қилиш, хусусан, «Ҳиндистон мудофааси» учун юборилган деган фикр ҳукм суради. Бу фикрга кўра, Германия, Австро-Венгрия ва Туркиянинг Ҳиндистонга мўлжаллаётган ҳужумини қайтариш кўзда тутилган экан. Бошқа томондан, Британия тарихчилари бу воқеага жиддий эътибор бермайдилар, уни Британия тахти манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган, ҳеч қандай сиёсий аҳамиятга молик бўлмаган «лавҳа» тарзида ифодалаш кўзга ташланади².

Бундай таҳлил Англиянинг Шарқдаги мустамлака сиёсати тарғиботчилари ҳисобланган Роулинсон, Керзон, Мак-

¹ Маркс К., Энгельс Ф., Соч. Т., 7. 10, мақола.

² Хидоятлов. Г.А. «Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в.» (60-70-е гг.) Т., 1969. С. 3-4

¹ Маркс К., Энгельс Ф., Соч. Т.9.С 13.— Т., 10. С 602.

Грегор, Сайкс, Марвин, Маллесон каби барча сиёсат арбобларининг тарихий асарларида яққол кўриниб туради. Бунинг амалда қандай кўринишга эга эканлигини Ҳирот муаммоси талқинида очиқ-ойдин кўриш мумкин. Англия мустамлакачиларининг режасига кўра, Ҳирот Ўрта Осиёга бостириб кириши учун қўрғон вазифасини ўташи зарур эди. Ҳирот ҳарбий жиҳатдан Ўрта Осиёга кириш йўлидаги энг қулай дарвоза эканлиги сабабларини Ф.Энгельснинг «Англия ва Россия Афғонистонда» номли мақоласида ҳам тўлиқ англаб етиш мумкин.

Ўзининг жўғрофий жойлашуви ва табиий шароитларга кўра Ҳирот вилояти ҳам, Ҳирот шаҳрининг ўзи ҳам асрлар давомида савдо ва қарвон йўллари кесишадиган марказ ҳисобланиб келган ва у Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиёни ўзаро боғлаб турган. Шу боисдан Ф.Энгельснинг фикрига кўра, Каспий денгизидан Ҳиндистонга ва Форс кўрфазидан Амударёга олиб борувчи барча йўллар мана шу шаҳарда кесишганлиги муҳим аҳамият касб этади¹.

Ҳиротнинг ҳарбий стратегик жиҳатдан аҳамиятини Ф.Энгельс алоҳида кўрсатиб ўтади. Унинг фикрича, Ҳирот кучли давлат қўлида Эрон устидан ҳам, Туркистон устидан ҳам ҳукмронлик қилиш мақсадида фойдаланса бўладиган пунктдир. Ҳирот соҳиби бўлганлар гўёки бир марказни қўлга киритадиларки, у ердан Эрон ва Туркистоннинг исталган ҳар бир шаҳрига осонликча ва ғалабага аниқ ишонч билан ҳужум қилиниши мумкин.

Ана шундай нуқтаи назардан XIX асрда ўнлаб йиллар давомида Ҳирот Марказий Осиёда Англия томонидан олиб борилган қўпоров ва экспансия фаолиятининг маркази бўлиб хизмат қилганлиги бежиз эмас.

Ўрта Осиёга доир XIX асрдаги инглиз-рус муҳолифатини ва Ҳирот масаласини акс эттирувчи асосий манбалар Тошкент шаҳридаги Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви (ЎЗР МДА), Россия Федерациясининг Москва шаҳридаги Марказий Давлат ҳарбий-тарихий архиви (РФ МДХ-ТА) ва Россия ташқи сиёсати архиви (РТСА)да сақланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви Марказий Осиёдаги бошқа мустақил давлатлар архивларига нисба-

тан ҳужжатларга бойлиги жиҳатидан энг йирик ва муҳим маскан ҳисобланади. Бу ерда Туркистон генерал-губернаторлигини ўрнатиш даврига оид, яъни ҳозирги Марказий Осиёнинг Ўзбекистон, жанубий Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон каби мустақил республикалар ҳудудида Россия мустамлакачилик бошқарувини йўлга қўйиши масаласига оид қимматли ҳужжатлар сақланыпти. Бу далилий ҳужжатлар Ўрта Осиё халқларининг Россия истибдоди бошлангандан октябр тўнтаришигача бўлган давр тарихини ўрганиш учун муҳим тарихнавислик манбаси бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивидаги бу ҳужжатлар Туркистон ўлкасида ўша вақтларда мавжуд бўлган муассаса, ташкилот, корхоналар ва жамиятлар фаолияти натижасида тўпланган бўлиб, Марказий Осиё мамлакатлари тарихига оид қимматли маълумотларга эга эканлиги билан ажралиб туради. Шу билан бир қаторда Туркистон генерал-губернатори канцеляриясининг дипломатияга оид иш жилдларида, Туркистон генерал-губернатори ҳузуридаги Дипломатия чиновниги иш жилдларида, Россия империясининг Бухородаги Сиёсий агентлиги ҳужжатлари орасида Ўрта Осиёнинг босиб олинishiга, Туркистон ўлкасининг маъмурий тузилиши ва иқтисодий ривожланишига дахлдор ниҳоятда бой материаллар тўпланган. Шунингдек, бу ерда Россиянинг Хива, Бухоро билан дипломатик ва иқтисодий алоқалари тўғрисидаги, Туркистон ўлкасига қўшни бўлган мамлакатлар билан Россия империяси муносабатлари хусусидаги ҳужжатлар мавжуд.

Туркистон генерал-губернаторининг канцелярияси дипломатик қисмида Россиянинг Шарқда олиб борган сиёсатига оид кўпгина қизиқарли ва қимматли манбаларни учратиш мумкин. Бу ерда Туркистон генерал-губернаторлигининг Хива, Бухоро, Қашқар, Фулжа, Афғонистон ва Эрон билан олиб борган сиёсий ва иқтисодий алоқалари ҳақидаги ҳужжатлар тўпланган. Туркистон генерал-губернатори канцеляриясининг дипломатик қисми «Туркистон ўлкаси чегерасидаги ва ён-атрофидаги хонликлардаги ҳарбий ҳаракатлар ва сиёсий воқеалар журнали» мунгазам равишда тузиб борилган. Бу журналда келтирилган далиллар Ўрта Осиё тарихини, қолаверса, Афғонистон ва Эрон тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

¹ Маркс К., Энгельс Ф., Соч. Т. 12. С 127.

Россия Федерациясининг Москвадаги Марказий давлат ҳарбий-тарихий архивида Россия империясининг марказдаги муассасалари — ҳарбий министрликнинг ҳамда бу министрлик билан ёзишмалар олиб борган ташқи ишлар вазирликларининг ва бошқа кўпгина марказий молия, маъмурий-хўжалик органларининг бой ҳужжат материаллари тўпланган. ЎзР МДА ва РФ МДХТА ҳужжатларини танқидий ўрганиш ва уларни таққослаш натижасида чоризмнинг мустамлака сиёсатига ва бу мамлакатнинг шарқ давлатлари билан муносабатининг асл йўналиши нимага қаратилганлигини аниқлаш имконини беради.

Россия Федерациясининг Марказий давлат ҳарбий-тарихий архивида Эрон, Афғонистон, Ҳиндистонга доир ниҳоятда қимматли ҳужжатлар борки, уларни ўрганиш натижасида Англия империализми Ўрта Осиёни босиб олиш режаларини қай йўсинда тузганлигини очиқ-ойдин билиб олиш мумкин. Шу ҳужжатлар 1878-1880 йиллардаги Англия томонидан Афғонистонга нисбатан уюштирилган уруш ҳам, хусусан, худди шу мақсадда амалга оширилганлигидан далолат беради. Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистонга тегишли ҳужжатлар Буюк Британиянинг Ҳиротга нисбатан босқинчилик режасида, бу шаҳардан Ўрта Осиёга ўтиш учун плацдарм сифатида фойдаланишга катта эътибор берилганлиги кўринади.

Мазкур материаллар орасида РФ МДХТА даги «Хорижий мамлакатлар вакилларининг ёзишмаларидан кўчирма, 1878 й.» сарлавҳали 14-сонли папка алоҳида аҳамиятга молик. Унда Ҳиндистон ишлари бўйича матбуот котиби Кренбрукка 1878 йилнинг 9 сентябрида ёзилган хатнинг нусхаси мавжуд. Хатда Англиянинг Афғонистондаги Невил Чемберлен раҳбарлигидаги миссияси ҳақида сўз юритилади, миссиядан кутилган мақсад ва вазифалар кўрсатилади, зарур йўл-йўриқлар берилади. Хат Литтон, Арбутнот, Кларк, Стокс, Томсон, Стречи ва Браун томонидан имзоланган.

Англия қиролининг Ҳиндистондаги ноиб Литтон Ўрта Шарқда инглизлар олиб бораётган сиёсат борасида билдирган мулоҳазалари ҳам эътиборга лойиқ. Улар Чемберлен миссиясидан кўзланган мақсадларни ва Англиянинг Афғонистонда Россияга қарши агрессив сиёсат олиб бораётганлигини кўрсатади. Ҳиндистон ҳукуматининг котиби Лайелнинг Невил Болс Чемберленга 1878 йилнинг 7 сентябрида берган

йўл-йўриқлари ҳам киши диққатини тортади. Бу ҳужжатлар ҳам инглиз империалистларининг Афғонистонда олиб бораётган агрессив сиёсатидан далолат беради. Унда Ҳиротга яна бир карра эътибор қаратилиб, Буюк Британиянинг кейинчалик Ўрта Осиёга кириб боришида плацдарм вазифасини бажариши мумкинлиги ҳақида мулоҳаза юритилади.

«Афғонистондаги 1880-1881 йиллардаги ишлар ҳолатига доир» (РФ МДХТА) фондининг 6932 д) сарлавҳали папкага жамланган ҳужжатлар инглиз ҳукуматининг «Ҳиротга Эрон билан биргаликда ҳукмронлик қилиш борасида» Техронда 1880 йилда олиб борилган музокаралар билан танишиш имконини беради. Бу режага кўра инглиз империалистлари ўзларининг жанубий Туркманистонни босиб олиш хусусидаги режаларга амалда Эронни ҳам жалб этиш ниятида эдилар. Жанубий Туркманистонни босиб олишнинг Ҳирот варианты тарихнависликда Г.А. Ҳидояттов томонидан ўрганилган бўлиб, олим Буюк Британия давлат архивида «Паблик Рекорд Оффис»да «Форин Оффис 539» шифри остида сақланаётган ниҳоятда қизиқарли далиллардан фойдаланади. У тадқиқ этган Ҳирот масаласига боғлиқ далилий ҳужжатларининг гувоҳлик беришича, Англия ҳукумати томонидан Шарқда истибдод ва худудий босқинчилик дипломатиясини ўтказиш кенг қўлланилган.

XIX асрнинг 80-йилларида инглиз империалистлари Ҳиротни чиндан ҳам Ўрта Осиёни босиб олиш учун плацдармга айлантириш ниятида эдилар. Бу ерда ҳарбий аслаҳахоналар ва пистирмалар курдилар, озиқ-овқат захирасини йиғиб қўйдилар, афғон-рус чегараларини ўтказиш баҳонасида у ерга кўп сонли ҳарбий кўшинни олиб кирдилар ва Россия билан урушга тайёргарлик кўра бошладилар.

Инглиз империалистларининг бу босқинчилик сиёсатини фош этувчи катта ҳажмдаги ҳужжат материаллари Ўзбекистон Республикасининг Марказий Давлат архивида ҳам сақланмоқда.

Бу масалага доир чоп этилмаган архив маълумотларидан ташқари, Россия ташқи ишлар министрлигининг расмий нашри ҳисобланган «Афғон чегарасини ўтказиш. Россия ва Буюк Британия ўртасида олиб борилган музокаралар. 1872-1885 й.» (Спб., 1886) номли тўплам ҳам мавжуд. Унинг биринчи қисмида эса 1883-1885 йиллардаги музокараларга тегишли ҳужжатлар келтирилади.

Тарихий адабиёт, журнал мақолалари ва бошқа нашр манбаларини шарҳлашга киришишдан олдин қуйидагиларни таъкидлаш зарур: Англия буржуа тарихнавислигида аллақачондан бери Россия ҳужумидан «Ҳиндистонни мудофаа қилиш» гоёси сунъий равишда «ноғора» қилинар эди. Бу гоё инглиз империалистларининг Яқин ва Ўрта Шарқдаги босқинчилик сиёсатини яширувчи «ниқоб», бу сиёсат учун муҳим асос бўлиб хизмат қилар эди.

Шу муносабат билан Шарқда ҳужумкорлик сиёсатини ўтказиш мафкурасини илгари сурувчи сиёсатдонлардан бири аввалги бобларда номи қайд этилган Генри Роулинсоннинг «Россиянинг Шарқдаги ҳаракатига қарши фаолият кўрсатиш тўғрисида»ги меморандуми хусусида тўхталиб ўтиш жоиз.

Роулинсон ўз меморандумида рус қўшинларининг Ўрта Осиёга кириб бориш бўйича ҳаракатларини қамал қилинаётган қалъага қарши параллеллар тортилишига ташбеҳ қилади. Роулинсон уқдиришича, Россиянинг Ҳиндистон сари ҳаракат қиладиган йўлида бундай параллеллардан учта бўлиб, уларнинг ҳар бири биттадан босқинчи ташкил этган. Сўнгги босқинч эса Россияга «Ҳиндистон дарвозалари калитини» тақдим этиши мўлжалланган. Роулинсоннинг китобини бир-бир варақлаган киши Буюк Британиянинг Ўрта Шарқдаги ҳар бир агрессив қадами Россиянинг Ҳиндистонга хавф туғдираётганига нисбатан жавоб тариқасида қўйилганлигига ишонч ҳосил қилишга мўлжалланган.

Ҳиндистонга нисбатан рус хавфи ҳақидаги бу гоё Англиянинг ҳукмрон доиралари томонидан бутун XIX аср мобайнида, улар Ўрта Шарққа, хусусан Ўрта Осиёга нисбатан босқинчилик ҳужумини тайёрлаётган кезларида, айниқса бардавом қўлланилиб келинди. Империалистлар 80-йилларда Ҳиротни ўз плацдармлари қилиб танланган пайтларида жуда фаоллашиб кетдилар. Англия ҳукумати Туркمانистонни ва Туркистонни босиб олишга тайёргарлик кўраётган эди. Жаҳон жамоатчилиги фикрини гўё Ҳиндистонни босиб олишга ва у ерда Британия ҳукмронлигига чек қўйишга чоғланаётган Россияга қарши қаратишга йўналтирилган бир қатор мақолалар ва асарлар пайдо бўлди. Уларнинг орасида инглиз-ҳинд армиясининг генерали Мак-Грегорнинг «Ҳиндистон мудофааси» асари айниқса ажралиб туради. У 1884 йилда, айни Марказий Осиё бўйича инглиз-рус ихтилофи кучай-

ган паллада юзага келди. Бу китоб қатъий махфий ҳисобланаиб, фақат Англиядаги тўраларгагина мўлжалланган ва муаллиф сўз бошида уқдириб ўтгандек, мутлақо сир сақланиши лозим бўлган.

Мак-Грегор ўз мақоласида «Ҳиндистон учун Россия томонидан туғилаётган таҳдид» реал эканлигини исботлаб, шу муносабат билан Ҳиротнинг бу борада муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Бизнинг «Россия билан курашимизда қиличлар қинидан чиққанлигини яширишининг ҳожаги йўқ, — деб ёзади у, — ва биз биринчи даражали давлат сифатидаги мақомимизни сақлаб қолиш учун курашяпмиз».

Англиянинг «биринчи» даражали давлат сифатидаги мақомини сақлаш учун курашда Мак-Грегор зарур дипломатик чоралардан бири Ҳирот устидан инглиз назоратини ўрнатиш деб ҳисоблайди. Бу иш Афғонистонни қўшиб олиш ва Ҳиротда инглиз сарҳадлари ўтадиган ўлкани ташкил этишдан иборат деб кўрсатади. Бунинг амалга ошиши қийин кечадиган бўлса, Мак-Грегор яна бошқа бир таклифни киритади. Бу режа афғон амири билан Ҳирот масаласида бир битимга келишни ва «афғон маъмуриятини қолдирган ҳолда» Ҳиротга инглиз қўшинларини олиб киришни қўзда тутди.

Мак-Грегор булардан ташқари яна бошқа бир тадбирни ҳам таклиф сифатида киритади. У Ҳиндистон хавфсизлигини таъминлаш мақсадида маҳаллий жосусларни Хива, Бухоро, Қўқон, Қашқар, Ҳисор, Қобул, Қоратегин ва Марв туркманлари ичига юбориб, Россияга қарши исён кўтариш имкониятини аниқлаш зарур, деб ҳисоблайди.

Ҳиндистон ҳимояси учун қўлланиладиган сўнгги тадбир сифатида Мак-Грегор ўзи ҳам қўшинларини Россияга қарши урушга тайёрлагани ҳолда, 1884 йилда «Ҳиндистон мудофаасини» таъминлаш учун биринчидан, Ҳиротни босиб олиб, у ерда Англия плацдарминини тузишни, иккинчидан, Ўрта Осиёда русларга қарши исён кўзгатиш учун «қоп-қоп олтин» билан жосуслар ва эмиссарларни юборишни ва ниҳоят, Россияга қарши иттифоқ тузиш мақсадида Англия бошчилигидаги бир қатор Европа ва Осиёдаги мамлакатларнинг бошини қовуштиришни тавсия қилади.

Мак-Грегор Англия ҳукмрон доираларига тавсия қилган бу қароқчилик режасида биринчи навбатда Кавказ ва Ўрта

Осиёни босиб олиш назарда тутилган. Бу режага кўра, Кавказда иккита ҳукумат тузилиши мўлжалланган, биринчиси христиан, иккинчиси мусулмон ҳукумати. Ўрта Осиёга келганда эса, Мак-Грегор «Хива, Бухоро, Қўқон хонликлари аввалги ҳудудларида қайта тикланиши мумкин», — деб ёзади. Мак-Грегор Ҳиротда инглиз ҳукмронлигини ўрнатиш заруриятини қайта-қайта таъкидлаб, у ерга туркман хонликлари орасида исён чиқариш учун эмиссарлар юбориш лозимлигини уқтиради. Мак-Грегор ўзининг «Ҳиндистон мудофааси» номли икки томли асарини «рус ҳинд масаласини токи Россияни Кавказ ва Туркистондан ҳайдаб чиқармай туриб, ҳеч бир ҳал этиш мумкин эмас» деган тажовузкорона сўзлар билан яқунлайди.

Инглиз империалистларининг асл моҳиятига кўра босқинчиликдан иборат бўлган бу сиёсати Мак-Грегор китобида «мудофаа чораси» сифатида тақдим этилади. Машҳур инглиз журналисти Чарльз Марвиннинг «Ҳиндистон сари рус ҳаракати» (1882), «Руслар Марв ва Ҳиротда» (1883), «Марв — олам қироличаси» (1884), Маллесоннинг «Рус давлати Ҳиротни босиб олмоқда» (1884), «Рус-афгон масаласи ва Ҳиндистонни босиб олиш» (1885) каби асарларда ўқувчини Россия тарафдорига деган гоя билан сугориб, Ҳирот плацдарми мавзусини марказий ўринга қўядилар. Инглиз муаллифлари Керзон, Сайкс кабиларда ҳам худди шу каби мушоҳадаларни учратиш мумкин.

Ҳиндистонга «рус хавфи» ҳақидаги гоя Арминий Вамберининг яъни Англия империализмнинг жосуси бўлмиш Пешт профессорининг асарларида ҳам бўртиб кўриниб туради. Шунингдек, америка генерали Ф.Роденбоунинг «Афғонистон ва инглиз-рус ихтилофи» деб номланган, 1885 йилда Нью-Йоркда босиб чиқарилган китобида ҳам Роулинсон, Керзон, Марвин ва XIX асрдаги бошқа инглиз муаллифлари асарларидаги руҳият барқ уриб туради. Роденбоу биринчи саҳифалардан оқ руслар XIX асрнинг 80-йилларида Ҳирот орқали Ҳиндистонга қараб интилаётганликларини исботлашга киришади ва Англия 1878-1880 йилларда Афғонистонга қарши уруш очганининг боиси «Кауфман Қобулга Британия ҳудудларини, яъни Ҳиндистонни назарда тутган ҳолда кириб боришни мўлжаллаган эди», деб ёзади.

Ҳиндистонга «рус хавфи» туфайли мудофаа чорасини кўриш зарурлиги тўғрисидаги гояни ҳатто иккинчи жаҳон уруши давридаги нашрларда ҳам, ёки СССР, Буюк Британия ва АҚШ Гитлерга қарши иттифоққа бирлашиб сиёсий майдонга чиққан кезларда ҳам учратиш мумкин. Масалан, Кембриж университетининг профессори Н.Н.Давделл ўзининг «Ҳиндистоннинг қисқача Кембриж тарихи» асарида (1943) ана ўша эски гояни кўп йиллардан сўнг яна қаламга олганлигини кўрамай.

Айрим ҳинд тарихчилари, айниқса инглизча маълумот олган олимлар ўз асарларини инглиз тилида ёзиш билан бирга, инглиз буржуа тарихнавислиги таъсири остида эканлигини англаш қийин эмас. Чунончи, профессор М. Чаудхурининг Калькуттада чиқадиган «Модерн Ревью» журналининг 1949 йил феврал ойи сонида босилган «Ўтмишда ва ҳозирги кунда Афғонистонда куч ишлатиш сиёсати» деган мақоласини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Бошқа ҳинд олими А. Банерджи-нинг Калькуттада босилган «Британиянинг афгон уруши (1863-1868)га муносабати» деган мақоласида ҳам Кей, Сайкс, Мак-Мунн каби инглиз тарихчилари изидан борилади.

Инглиз-рус ихтилофи ва Ўрта Шарқда инглизлар олиб борган сиёсат муаммоларига оид тарихнавислик учун афгон тарихчиси Файз Муҳаммаднинг Қобулда 1913 йилда чоп этилган «Тарих чироғи» номли икки жилдли китоби алоҳида эътиборга лойиқ. Шунингдек, Эрон тарихчиси Аббос Иқбол-нинг «Эроннинг муфассал тарихи» китоби, Эрон тарихчиси Маҳмуд Маҳмудий томонидан 1949 йилда чоп этирилган «Эрон ва Англиянинг XIX асрдаги дипломатик алоқаларига доир» деган 4 жилдли китоби ҳаққонийлиги ва ҳужжат далилларга бойлиги билан диққатни тортади. Маҳмуд Маҳмудий ўз асарининг I-жилдида инглиз босқинчиларнинг Туркистондаги кирдикорларини, Англиянинг Афғонистонга ҳужумини баён қилади. Унинг китобида инглиз ҳарбийлари ва сиёсий жосуслари Туркистон ва Туркменистонни ўз бузгунчилик фаолиятларининг объекти қилиб олиб, Эроннинг шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий чегараларидан Россияга қарши амалга оширган ишлари ифода топган саҳифалар айниқса, эътиборни жалб қилади.

Афғонистонлик муаллиф Мирзо Муҳаммад Набихоннинг «Давлатга доир савол-жавоблар ва давлатни мустаҳкамлаш»

номли кичик рисолаши тўғрисида алоҳида тўхталиш зарур. Ҳажм жиҳатидан ниҳоятда кичик бу асарнинг «Ибн амир бин Абдурахмон» деган бошқа номи ҳам бўлиб, Қобулда форс тилида чоп этилган. Бу асар Яковлев таржимаси остида 1899 йилда рус тилида босиб чиқарилган. Китобда афгон амири Абдурахмонхоннинг (1880-1901) инглиз қиролининг Ҳиндистондаги ёрдамчиси билан 1885 йилда бўлиб ўтган мулоқоти келтирилган. Бу мулоқот инглиз-рус муносабатлари ниҳоятда кескин тус олган ва 1885 йил 18 мартда Тошкўпир жангини келтириб чиқарган вақтда бўлиб ўтган. Суҳбат мазмунидан Англия Россия билан уруш очишга шайланиб турганлигини ва бу урушда Афғонистонни рус хавфи билан чўчитиш, ўз иттифоқдошига айлантириб олмоқчи эканлиги аёнлашади. Қирол ёрдамчиси Ҳиротга катта аҳамият ажратиб, уни Россияга қарши урушмоқ учун Ўрта Осиёга боришда плацдарм сифатида тавсифлайди.

Афгон амирининг Ҳиндистон қироли ёрдамчиси билан мулоқотининг Мирзо Муҳаммад Набихон келтирган тафсилотлари Амир Абдурахмонхон ўз ташқи сиёсатида Англияга қарам бўлишига қарамасдан, эҳтиёткорлик билан дипломатик йўл тутганлигини ва ўзининг қудратли кўшниси Россияга қарши урушни четлаб ўтишга интилганлигини кўриш мумкин. Афгон ҳукмрон доираларининг Россияга нисбатан бундай муносабати айниқса, 1885 йилдаги Тошкўпир жангидан сўнг доимийлик тусини олди. Чунки ўша жангда инглиз империалистлари афгонларни, яъни ўз «иттифоқдош»ларини Россияга қарши мўлжаллаётган урушда ёлғиз қолдирган, ёрдамга келмаган эдилар.

Инглиз вакилларининг кўпоровчилик ҳаракатлари ҳақидаги айрим янги маълумотлар Мулла Олим Маҳмуд Хожининг «Туркистон тарихи» китобида ҳам келтирилади. Китоб 1915 йилда Тошкентда ўзбек тилида босилган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланаётган бу асар Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганиш учун бир қадар аҳамиятли. Мулла Олим «Туркистанские ведомости»га ҳамкорлик қилиб турган, ўзбек тилидаги «Туркистон вилоятининг газети»га муҳаррир бўлган. Муаллиф мазкур китобда йирик инглиз жосуши Абдусаммад Табризий ҳақида келтирилган маълумотлар XIX асрнинг 30-40-йилларида Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиёдаги Британия агрессиясини фош этади.

1924 йилда Москвада А.Вамберининг «Бухоро ёки Маворуннаҳр тарихи» асари турк тилига таржима қилиниб, чоп этилади. Шунингдек, афгон амири Абдурахмонхоннинг ўзи ёзган таржимаи ҳолини Али Аббос Мазнаби томонидан 1914 йилда Боқуда босилган озарбойжон тилидаги таржимаси эътиборга лойиқдир. Таржимага сўзбоши ёзган Али Аббос аъёнларга содиқ қолиб, Абдурахмонхонни мадҳ этади ва амир ўз кўли билан ёзган таржимаи ҳолни ўтирганлигидан бахтиёрлигини изҳор қилади.

Инқилобгача бўлган рус тарихнавислигида ўтган асрда Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиёдаги Британия босқинчилигига, бошқача айтганда, Ҳирот плацдармига боғлиқ махсус асарлар учрамайди. Ўрта Шарқнинг тарихига, Шарқдаги инглиз-рус рақобати тарихига бағишланган тадқиқотлар ниҳоятда бир ёқлама бўлиб, кўпинча инглиз буржуа тарихнавислиги кучли таъсир этганлиги сезилиб туради.

Чунончи, С.Н.Южаков XIX асрнинг 30-йиллари ўрталарида Ўрта Шарқда Россия ва Англия рақобати юзага келганлигини уқдириб, шундай ёзади: «Россиянинг Туркистонга чуқурроқ кириб бориши, қирғиз чўлларининг истило қилиниши, Яксарт (Сирдарё)нинг қуйи оқими эгалланиши ва Хивага қараб юриш тайёрланаётганлиги инглизларни ташвишга солиб қўйди. Улар Сўғдиёна ва Хоразмнинг қадимги Эронга тегишли воҳаларида ўрнашиб олиб, руслар Англиянинг Ҳиндистондаги ҳукмронлигига хавф солиш имкониятига эга бўлади, деган хавотирда эдилар. Бошқа томондан 1826 йилдаги рус-форс урушидан сўнг Россия Техронда қўлга киритган мавқеи, Россиянинг форсийлар манфаатини очиқ-ойдин ҳимоя қилиши англияликларни яна ҳам кўпроқ ташвишга соларди. Чунки бу Россия учун Ҳиндистонга яна ҳам қисқароқ ва қулай йўл очиб бериши мумкин эди. Нима қилиб бўлса ҳам Россия йўлига қудратли тўғаноқлар қўйиш, рус империяси ва Англия-Ҳиндистон оралигида девор ҳосил қилиш лозим эди. Ўрта Осиёдаги Бухоро, Хива ва Кўқон ўзбек хонликлари агар Россияга қарши иттифоққа бирлаштирилса ва уларни моддий воситалар, қурол-яроғ ва ҳарбий инструкторлар билан таъминланса, шундай девор барпо этилган бўларди».

С.Н. Южаков тасдиқлашича, ўнлаб миллион жангари туркий аҳоли яшайдиган Туркистон давлатлари ён-атрофдаги

океанига чиқиш ғояси бугунги кунда, бор-йўғи сиёсий найрангбозлик бўлиб туюлса-да, ўша пайтда катта-катта давлат арбобларининг фикру хаёлини банд қилган эди»¹.

Совет тарихий адабиётда XX асрнинг 50-йиллари ўрталарига қадар Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиёда Британия агрессиясига бағишланган жиддий тадқиқотлар учрамайди. Шу муносабат билан Е.Л.Штейнбергининг «Ўрта Шарқда Британия агрессиясининг тарихи» китоби ҳақида тўхталиш зарур. Бу китобда жиддий сиёсий ва далилий хатоликларга йўл қўйилган. XIX асрнинг 30-йилларида Ўрта Шарқдаги Англия агрессияси ҳақида сўз юритар экан, муаллиф Ўрта Осиёнинг мустақил давлатлари Бухоро ва Хивани афғон хонликлари, деб кўрсади².

Китобнинг 1837 йилда эрон қўшинларининг Ҳиротга юриши ҳақида сўз юритилган қисмида Е.Штейнберг «Ҳирот муаммоси ана шу вақтдан бошлаб Россия учун биринчи даражали аҳамият касб этди», — деб ёзади. Шундан сўнг у Россия Муҳаммад шоҳнинг Ҳиротга юришида «фаол қатнашди», деб тасдиқлайди. Бу ниҳоятда хато фикр бўлиб, Россия 1837-1842 йиллардаги Ҳирот можаросида фаол иштирок этмаган. Чор ҳукумати форсийларнинг Ҳиротга юришини фақат дипломатик йул билан рағбатлантирган.

Аслида Англия Россияга қарши ўлароқ 1837-1842 йиллардаги Ҳирот можаросига фаол аралашиб тугул, Ҳирот хонлиги устидан ўзининг протекторатини ўрнатиб, унга тутқунлик шартномасини тикшиптирди ва Ҳиротни Эронда ҳамда Ўрта Осиёда ўзининг агрессив ниятларини амалга ошириш учун базага айлантиришга ҳаракат қилди. Англиядан фарқли ўлароқ Россия режаларида Ҳирот аввал ҳам, кейинчалик ҳам, «биринчи даражали» аҳамият касб этмаган. Бундан ташқари, Е.Штейнберг 1878-1880 йиллардаги инглиз-афғон урушининг асосий сабабларини очиб кўрсатмайди. Бу борадаги маълумот ва далилларни Британия агрессиясининг моҳиятини очиб ташлайдиган жойга келганда негадир тўхташиб қўяди. Гап XIX асрнинг 80-йилларда Россия Ўрта Осиёни босиб

¹ Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. Т., «Ўзбекистон», 2001, 95-6.

² Штейнберг Е.Л. История Британской агрессии на Среднем Востоке. М., 1951. С. 60.

олиб ўз ҳукмронлигини ўрнатгандан сўнг инглиз империалистлари Туркменистон ва Туркистонни босиб олиш учун Ҳиротни чиндан ҳам плацдармга айлантириб олганликлари тўғрисида бормоқда.

Е.Л.Штейнберг асоссиз равишда 1895 йилдаги Памир масаласини четлаб ўтадики, бу масалани ҳал қилишда ҳам Англия империалистлари Ўрта Осиёга қарши агрессив манфаатларини кўзлаб иш юритишга ҳаракат қилган эдилар. Памирда чегараланиш ишлари ўтказилгани ҳақида бир неча сатрдагина сўз юритиб, у Россия ва Англиянинг манфаатлари тўқнаш келиб қолган халқаро масалага гўё маҳаллий аҳамиётга эга бўлган кичик можаро сифатида баҳо беради.

Ана шунга ўхшаш хато фикрлар совет давридаги тарих фанида, чоризмнинг мустамлакачилик фаолиятига ҳам Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиёга қарши йўналтирилган Британия агрессив сиёсати ҳам етарли даражада эътибор қаратилмаганидан юзага келган бўлса ажаб эмас. Бундай ҳол мустамлака мамлакатларида истиқомат қилаётган халқларнинг онгига йиллар давомида сингдириб келинган ленинча миллий сиёсат ғояларининг пучлиги боисидан, аслида совет даврида ҳам иттифоқдош республикалар марказга, яъни Россияга иқтисодий-сиёсий жиҳатдан қарам эканлиги очилиб қолишидан ҳадиксираш туфайли, бу мавзу тадқиқот учун ёпиқ мавзулар қаторида қолиб кетганлиги сабабли юзага келган эди, дейиш мумкин. Бу масалада илмий тадқиқот олиб борган олимлар ҳар қанча тиришганда ҳам масаланинг асл моҳиятини четлаб ўтишга, оқни қора, қорани оқ қилиб кўрсатишга мажбур бўладилар. Жумладан, бу мавзуда қатор илмий иш олиб борган тарихчи олимлар Н.А.Халфин, Г.А.Ҳидоятов асарларида ҳам ана шундай ҳақиқатдан мажбуран чекиниб қоллари йўқ эмас. Фақат Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритган даврдан кейингина Г.А.Ҳидоятов ва бошқа бир қатор олимлар бу мавзуда бор тарихий ҳақиқатни ёритилиш жиҳатидан ниҳоятда қимматли илмий асарлар яратишга киришиб, хайрли иш нашлаб-қорларидан бўлдилар.

Туркистон Россия томонидан босиб олинishi давридаги инглиз-рус муҳолифати юзасидан собиқ совет тарихнавислигида ҳам, чет эл (асосан Европа) тарихнавислигида ҳам жуда бой ва кўп манбалар мавжуд. Бироқ уларда келтирилган талқин ва таҳлилнинг турличалиги ва зиддиятли фикр-

ларнинг мавжудлиги ҳозирги тарих фани мафкурадан холи бўлаётган даврда янгича холис ёндашувни тақозо этади. Шу аснода тарихий далиллар асосида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Ўрта Осиё ва Шарқда инглиз-рус муҳолифати ва зиддиятлар — бу икки йирик сиёсий мавқега эга бўлган мустамлакачи давлатларнинг манфаатларидаги тўқнашувдан келиб чиққан бўлиб улар XIX аср охирида айни авж нуқтага кўтарилган эди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар иккала давлат ҳам ўзининг босқинчилик сиёсатини муҳолиф томоннинг ана шундай сиёсатига нисбатан кўрилган қарши чора сифатида таърифлайди.

2. XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларида буюк мустамлакачи давлатлар (Буюк Британия, Россия, АҚШ, Франция, Германия ва Япония) билан бир қаторда мумтоз мустамлакачи давлатлар (Португалия, Голландия ва Бельгия) ҳам турар эдики, уларнинг босқинчилик иштакчалари буюк давлатларникидан кам эмас эди.

3. Россия империясининг йирик мустамлакачи давлат сифатидаги ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, у ягона сиёсий ҳудуд — Евроосиёда жойлашган бўлиб, шубҳасиз, ўз қарамлигидаги давлатларга нисбатан буюкдавлатчилик шовинизми сиёсатини ва тазийқини ўтказишдан манфаатдор эди.

4. Шу боисдан «буржуа сохтакорлари»ни фош этувчи олимлар гап тарих ҳақида кетди дегунча, Ф.Энгельснинг машҳур фикрини, яъни буржуазия ҳамма нарсани, шу жумладан тарихни ҳам сохталаштириши тўғрисида айтганларини қайтараверишлари ноўрин. Негаки, кўпинча бу олимлар мазкур фикрларни Европа буржуазиясига нисбатан қўллайдилару, аммо, рус буржуазиясига келганда негадир уни унутдилар. Худди шу мулоҳазани совет тарихнависларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Чунки улар мафкуравий чеклашлар оқибатида ҳақиқатни айтишдан маҳрум этилган, тадқиқотларни бир ёқлама олиб боришга маҳкум эдилар.

5. Бинобарин, Туркистоннинг, босиб олиниши ва чоризм давридаги буржуа тарихнавислигини, умуман ўша даврга оид Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари тарихини фақат синфий ёки партиявий нуқтаи назардан ёндашиб ўрганилганлиги мутлақо нотўғри бўлганлиги энди равшан кўрин-

моқда. Бу ўринда холислик ва тарихий ҳақиқат зарур, ҳар бир мамлакатда юз берган тарихий ҳодисаларга умумбашарий тараққиёт мезони билан баҳо бериш навбатдаги вазифалардан биридир.

6. Туркистонда чор Россияси истибдоди даври умуман ер юзида империалистик давлатларнинг истилочилик сиёсати авжига чиққан, миллий зулм кескин тус олган даврга тўғри келади. Шу боис Туркистон ҳам шак-шубҳасиз мустамлака қилинган, босиб олинган давлат деб ҳисобланиши зарур. Октябрь тўнтаришидан сўнг ҳам, болшевиктик партия буни қанчалик яширишга, ниқоблаб кўрсатишга уринмасин, иттифоқдош республикаларга нисбатан юритилган «советлаштириш» сиёсати мустамлакачилик сиёсатидан ўзга нарса эмас эди. Бошқа миллатларни руслаштириш гўёки «совет халқ»-ни таркиб топтириш орқали амалга оширилаётгандек қилиб кўрсатилар эди. «Совет давлати» эса ҳорижда оддийгина Soviet Russian деб аталар эди.

Яратганга беадад шукрлар бўлсинки, асрлар давомида истибдод ва истило зулмини чеккан Ўрта Осиё халқларини тарихий воқеалар ривожининг ўзи жангу жадалларсиз истиқлол неъматидан баҳраманд бўлишга насиб этди.

VII БОБ

ТАРИХНАВИСЛИКНИНГ ЭНГ ЯНГИ САҲИФАЛАРИ

Хурматли Президентимиз Ислом Каримов алоҳида таъкидлаганларидек, ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихига оид тадқиқотларни олиб боришда, уларни оммалаштиришда бир ёқлама ёндашувга, ўтмишни сохталаштиришга, мустамлакачилик мафкураси ақидаларига йўл қўймаслик ҳамда эски ғоявий андозалардан холи бўлган, замонавий илмий тафаккур асосларини ўзида мужассам этган, тарих илмини истиқлолга хос фалсафасини акс эттирувчи асарлар яратиш ва тарихчи олимларнинг янги авлодини тарбиялаш жамиятимиз маънавий янгилашишида юксак ва масъулиятли вазибалардан ҳисобланади¹.

1998 йил 28 июл куни Республика Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтининг фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида» ги қарори ҳамда юртбошимизнинг «Мулоқот» журналида (1998, 5-сон) босилиб чиққан «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» мақолаларида қўйилган вазибалари асосида ўтган вақт мобайнида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси Ўзбекистоннинг янги тарихи Маркази билан ҳамкорликда сезиларли тадбир-чораларни амалга ошириш асосида муайян натижаларга эришилмоқда.

Айниқса, Тарих институтининг ихтисослашган кенгаши раиси проф. Д.Алимованинг бевосита раҳбарлиги ва иштирокида қатор ёш иқтидорли тадқиқотчилар томонидан докторлик ва номзодлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимо-

¹ Батафсил «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига қаранг. «Халқ сўзи», 1998 йил 28 июл.

ясини ўтказишга эришилди ва тарихчи олимларнинг янги авлодини тарбиялаш вазифаси бажарилмоқда. Булар Р.Абдуллаев, Э.Каримов, Д.Зиёева, С.Аъзамхўжаев, Н.Мусаев, Ғ.Ражабов ва улар қаторига Азамат Зиёевни ва бошқаларни қўшиш мумкин.

Энди замонавий илмий тафаккур ва тарих илмининг истиқлолга хос фалсафасини акс эттирувчи асарлар ҳақида фикр юритсак, улар қаторига яна Фанлар Академияси Тарих Институти ва Давлат ва жамият қурилиши академияси ҳамкорлигида фундаментал аҳамиятга эга бўлган илмий асарлар нашр этилганлигини кўрсатишни ўринли, деб ҳисоблайман.

Булар:

1. Ўзбекистон тарихи: Янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. Т., 1998.

2. Жадидчилик: ислоҳот, янгилашиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги чизгилар). Т., 1999.

3. Шу муносабат билан қайд этиш жоизки, жадидчилик ҳаракати XIX аср охири XX аср бошларида Россия мусулмон аҳолиси Қозон, Уфа, Қрим, Шимолий Кавказдан тортиб бутун Марказий Осиё минтақаси (ҳозирги Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон) бўйлаб ва хорижий мусулмон мамлакатлари (Туркия, Эрон, Афғонистон), жумладан, Миср, Ҳиндистон ва Хитой ҳудудларида ҳам янги буюк уйғониш даврининг муштарак ҳолатда юз берганлиги ифодаси эди. Бунинг учун тўрткич омилардан бири сифатида хизмат этган Россияда юз берган 1905-1907 ва 1917 йиллар буржуа ва буржуа демократик революцияларини ҳам кўрсатиб ўтиш ўринлидир.

Жадидчилик ҳаракати сўзсиз, XX аср бошларида Туркистон, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ҳам қамраб олган ҳолда кўтарилган миллий мустақиллик ҳаракати тарихи эканлиги ҳақиқатдир. Инчунун, жадидчиликка бағишланган асарлар талқинини XX аср бошларида Туркистонда миллий мустақиллик учун ҳаракат тарихининг таркибий қисми эканлигини худди шу мавзуга бағишланган республикамизнинг қатор таниқли ва ёш олимлари томонидан ҳамкорликда эълон этилган «Туркистан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости», Т., 2000, 671 с., янги фундаментал монографик асар ҳам тасдиқлайди.

Ҳар учала нашр мантиқан ва мазмунан бир-бирига боғлиқ бўлиб, республикамиз таниқли олимлари билан янги авлод тарихчи олимларининг ҳамкорликда саъй-ҳаракатлари туфайли амалга оширилиб, XX аср бошларида Туркистонда миллий мустақиллик учун кураш сарчашмаларини ўрганиш ва таҳлил этишнинг тарихий мезонлари асосига қурилганлиги ва хусусан, жадидчилик ҳаракатлари муаммосига янги-ча принципал қарашлар ва ёндашувлар қарор топганлигидан далолат беради.

Мана уларнинг номлари: атоқли олиму-ижодкорларимиздан Ҳ.Зиёев (у киши яқинда «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (VIII-XX аср бошларида)» йирик асарлари билан китобхонларни хушнуд этган эдилар), О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Р.Ражабова, И.Алимов, Ш.Турдиевлар ва ёш малакали тарихчи олимлардан Р.Абдуллаев, Д.Зиёева, С.Аъзамхўжаев, Ф.Ражабов, М.Ҳасанов, А.Голованов, В.Иванов ва бошқалардир. Ҳар иккала авлод олимларини яхлит илмий муаммо, тақрор айтамыз, ватанимиз миллий мустақиллиги учун кураш ва кўп қиррали жадидчилик мавзуини ҳамкорликда тадқиқ этишга жалб қилишда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институтининг ташкилотчилик вазифасини адо этганлиги алоҳида таҳсинга лойиқдир.

XIX аср охири XX аср бошларида Россиянинг мустамлакаси бўлган Туркистонда жамиятнинг ҳаракатга келган мураккаб сиёсий кучлари оиласида энг прогрессив йўналишни ифода этган жадидлар ҳаракати жаҳон ижтимоий ва миллий қадриятларига асосланган оқим бўлиб, ўлканинг маҳаллий туб аҳолиси манфаатларига жавоб берган ва ижтимоий тараққиётнинг пишиб етган эҳтиёжларини ифода этган ҳаракат бўлганлиги ҳақида китобларда келтирилган далиллар ва муаллифларнинг фикр-мулоҳазаларидан тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Жадидчилик маърифатпарварликдан кучли истиқлолчилик ҳаракатигача бўлган мураккаб давомли ривожланиш йўлини босиб ўтган.

Дарҳақиқат, мустамлакачилик асоратида эзилиб келган халқ оммасининг оғир иқтисодий аҳволи ва умуман, Туркистоннинг иқтисодий ривожланган жаҳон малакатларидан анчагина орқада қолиб ривожланаётганлиги каби ҳолатлар жадидларни ижтимоий тараққиёт чораларини излаб топишга

ундади. Мавжуд мудҳиш воқеликдан илғор муслмон зиёлилари мамлакат тараққиёт даражаси орқадалигининг, ижтимоий ва мустамлака зулмининг асосий сабабларини авваламбор халқнинг мустабид қарамлиги ва маърифатсизликдан қидирдиларки, бу каби сабаб ва омилларни ҳукмрон доиралар қўллаб-қувватлаб турардилар. Айни шу боис пишиб етилган муаммоларни ечишнинг энг асосий йўли, деб маориф ва маърифат кўзда тутилди. Жадидлар диққат эътибори марказида маориф соҳасини ислоҳ этиш вазифаси турганлиги шу асосда юз берган.

Улар бу ислоҳотларни амалга ошириш зарур эканлигини нафақат назарий жиҳатдан асослаб бердилар, балки янги усулда ўқитиладиган мактаблар очиб, кутубхонлар ва қирбатхоналар ташкил этиб, ўқув қўлланмаларини ёзиб, ўз ғояларини амалда қўллаш йўлида куч-ғайратларини аямадилар.

Айтиш жоизки, жадидлар сиёсий фаолиятининг негизи мустақиллик ва озодлик ғоялари билан суғорилган эди. Бу ғоялар авваламбор XIX аср иккинчи ярмида ўзбек халқи, умуман туркистонликларнинг Россия тажовузига қарши жангларида ўз ифодасини топган ва тобланган эди. Туркистонда чоризм ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин ҳам Ватан туйғуси халқнинг қалбида жўш уриб турди. Бундай ҳолат ҳамиша ўз халқининг дардида ёниб яшаган ва унинг озодлиги учун жонини тиккан жадидлар онги, қалб-шуурини чўлгаб олди. Чунки чоризм минтақада миллий давлатчилик ва қўшинни тугатиб, мустақилликни барбод этди. Россия империяси ўз манфаатларини таъминлайдиган сиёсий-маъмурий тизимни ташкил этиб, бутун минтақанинг ягона эгаси бўлиб олди. Минтақа Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан иборат уч қисмга сунъий парчаланган ҳолда бошқарилди. Ўлкада ўзига мустақкам таянч ҳосил қилиш ва ерларни ўзлаштириш мақсадида рус шаҳарлари ва посёлкалари бунёд этилди. Бу жойларга минг-минглаб рус аҳолиси кўчириб келтирилиб жойлаштирилди, яъни руслаштириш сиёсати амалга оширилди.

Хуллас, XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида Туркистон заминида мустамлакачилик ва улуг миллатчиликка асосланган сиёсий-маъмурий тизим ҳукм сурди. Рус маъмурияги ўзбек ва бошқа туб аҳолига сиёсий ва инсоний ҳуқуқларини беришни ҳаёлига ҳам келтирмади.

Россиянинг Марказий Осиёда ўтказилган мустамлака сиёсати айниқса, иқтисодига катта зарар кўрсатди. Туркистон генерал-губернаторлиги ва капиталистлар биринчи навбатда пахтачиликни ривожлантириш ва рус тўқимачилик саноатини арзон хом ашё билан таъминлашга қаттиқ киришдилар. Туркистон бозорлари Россиядан келтирилган тайёр саноат моллари билан тўлдирилиб, рус ҳукумати ва фирмалари ўз фаолияти билан мўмай даромад олишга интилдилар. Умуман айтганда, Россия империяси ҳукмдорлари XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида маҳаллий халқлар бойликларини имкон борича ўзлаштиришга ҳеч нарсадан тоймадилар.

Мустамлакачилик сиёсати ўлкада маънавий ҳаётда ҳам зарба берди. Чунончи миллий тилни ривожланишига йўл қўйилмай, рус тилига давлат тили мақоми берилди ва бунга амал қилинди.

Кўрилаётган даврда маънавий ҳаётнинг негизи бўлмиш ислом дини дахлсизлиги расман сақлангандек бўлсада, лекин дин пешволарининг жамиятдаги мавқеига қаттиқ зарба берилиб, улар таъқиб остига олинди. Жумладан, вақф ерларини қисқартирилиши ва рус маъмурияти назоратига олиниши руҳонийлар иқтисодий заминини анча заифлаштирди. Мустамлакачилар халқнинг маданий бойлиги бўлган тарихий ёдгорликларни харобага айлантди билан, унда мутелик ҳолатини яратишга, маънавий қашшоқлаштиришга ҳаракат қилдилар. Босқинчилар ўзбеклар ва барча ерли халқларни жаҳон тараққиётидан четда қолдириб, фан ва маданиятининг янги давр шароитида ривожланишига тўсқинлик қилдилар. Миллатнинг бу кунини эмас, балки келажакни ҳам барбод этувчи мустамлакачилик истибод зулм жадидлар бошлаган истиқлолчилик курашининг маънавий асосларини шакллантирди.

Жадидларнинг халқаро алоқалари кенг қамровли бўлган. Улар Россия, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги жадидлик оқимлари дастуридан хабардор бўлганлар, ўзаро сафарлар, мулоқотлар орқали тажриба алмашганлар. Россиядаги 1905-1907 йиллар инқилобий ҳаракатлар Туркистонга ҳам таъсир кўрсатди. Прогрессив кучлар жипслаша бошладилар, жадидларнинг маърифатчилик фаолияти янада жадаллашди.

Бу фақатгина мактабларда эмас, балки жонли матбуотчилик фаолияти, жумладан, рўзномаларнинг кўплаб вужудга келишида ҳам ўз аксини топди.

Чунончи, 1906 йилда Исмоил Обидовнинг муҳаррирлигида «Тараққий», шу йили Мунаввар Қори муҳаррирлигида «Хуршид», 1907-1908 йилларда Абдулла Авлоний томонидан «Шухрат», Аҳмаджон Бектемиров эса «Осиё» рўзномаларини чоп эттиришди.

Маърифатчиликнинг янги тўлқинида 1913-1915 йилларда «Самарқанд», «Садои Туркистон», «Турон», рўзномалари, «Ойна» ойномаси, 1917 йилда эса, «Хуррият», «Фарғона саҳифаси» каби оммавий ахборот воситалари юзага келди.

1917 йил феврал рус буржуа демократик инқилоби арафасида Туркистонда жадидчилик етук сиёсий ҳаракатга айланди. Биринчи жаҳон уруши даврида жадидлар парламентар монархия учун курашган бўлсалар, феврал инқилобидан кейин эса улар ўлкага аҳоли сонига қараб Давлат Думасидан ваколатли ўрин бериш, асосий демократик эркинликларни таъминлаш, чоризмни конституцион тузум билан алмаштириш каби талаблар билан чиқдилар. Улар Россия Демократик Федератив Республикаси тузилиши ва унинг таркибиде Туркистон миллий-худудий Мухториятини олиш учун астойдил ҳаракат қилдилар.

Бироқ Туркистондаги 1917 йил октябр давлат тўнтариши билан боғлиқ бўлган воқеалар ва болшевикларнинг қуролли куч ишлатиб ҳокимиятни эгаллаб олиши жадидларга ўз мақсадларини амалга оширишга имкон бермади. Шунга қарамай, улар болшевиклар ҳокимиятининг «Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш тўғрисида»ги аслида сохта декларацияда эълон этилган ҳуқуқлардан фойдаланиб, маркази Кўкон шаҳрида (Тошкентда бўлишига рус болшевиклари йўл қўймади) бўлган мустақил «Туркистон Мухторияти»ни эълон қилдилар. Атиги уч ойгина яшаган бу Мухтор Республика тарихи, унинг оқибатида жадидларнинг таъқибга учраши ва амалда кейинчалик 1937-1938 йилларда қатағонга учраб бутунлай қириб ташланиши — тарихимизда фожеали ва қонли саҳифалардир.

XIX аср охири XX аср бошида чор Россияси асоратига тушиб, буткул таназзулга юз тутган ўлкани уйғотишга, халқнинг кўзини маърифат орқали очишга ҳаракат қилиб жон фидо этган жадидчилик ҳаракати дарғалари Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори, Фитрат, Чўлпон, Таваллолар уйғошиш даврининг кўп қиррали бадиий адабиётига ҳам асос

солдилар. Жадидчилик ҳаракатига бағишланган асарларда таниқли адабиётшунос олимларимиз Озод Шарафиддинов, Наим Каримов ва Бегали Қосимовларнинг XX аср бошларидаги тарихий вазият, ўша даврдаги ҳукмрон мафкура ва жадид адабиёти мавзуларини ёритиб берганликлари ўқувчи диққатини ўзига тортади. Китобларга алоҳида бандлар қилиб киритилган Ш.Ризаевнинг «Жадид маърифатчилиги ва театр» ҳамда Д.Рашидованинг «Жадидлар меросида мусиқа» мақолалари ноёб маълумотларга бойлиги ва эҳтирос билан ёзилганлиги муҳаррирларнинг ютуғидир.

Жадидчилик ҳаракатининг тарихимизда тутган ўрни беқийс ва қимматлидир, бу ҳаракат мустақиллик миллий мафкурасига асос солди, гафлат уйқусида ётган мазлум Шарқни уйғотди, озодлик, эрк, миллий гуруҳ ва ифтихор ҳақида, буюк аждодлари, бой маданияти, умуман мустамлака даврида унутилаётган қадриятлар тўғрисида жар солди, овоза қилди.

Жадидларнинг буюк тарихий хизматлари шундан иборатки, улар етилиб қолган ижтимоий муаммоларни ҳал этиш принципларини эволюцион-ислоҳот йўли асосида ишлаб чиқдилар, ижтимоий-даврий тузум ўзгартиришларини энг маъқул йўлларини таклиф қилдилар ва мустамлакачилик мустабид тузумни йўқ этишни талаб этиб чиқдилар.

Эл-юртимиз озодлиги, хуррият ва эркинлиги йўлида, халқимизнинг қадр-қиммати, ор-номусини миллий аъналаримиз ва урф-одатларимизни ҳимоя қилишда, босқинчи ва ёвуз кучларга қарши машаққатли кураш олиб борган жадид аждодларимизнинг қора кунли қисматлари XX аср бошида чоризм истибдоди ўрнида Туркистонда ваҳшиёна совет тоталитар тузумининг дастлабки даврларига тўғри келди. Мустабид тоталитар тузум даврида миллион-миллион инсонлар қатори жадидлар ҳам умри ҳазон бўлганлиги, қанча-қанча оилалар хонавайрон бўлиб, қанча-қанча гўдаклар етим қолган тарихини тарих, бугунги ва келажак авлод ҳамма вақт ёдида сақлайди.

Хурматли юртбошимиз Ислон Каримов XX аср бошида Туркистонда кечган воқеаларни эслаб, шундай деган эдилар: «Нега бу ўлкада ўша йиллари маърифатчилик ҳаракати ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетди? Негаки, чор Россияси асоратига тушиб қолиб, буткул таназзулга юз тутган ўлкани уйғотишга фақат маърифат орқалигина эришиш мумкин эди.

Маърифатчилик биз учун бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, йўқотмайди ҳам... қолаверса, маънавият, маърифатни тарғиб қилиш ҳар бир зиёлининг виждон ишидир».

«Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар» Т., 1998; «Жадидчилик: ислоҳот, янгилаш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш» Т., 1999; «Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости» Т., 2000, фундаментал аҳамиятга молик бу китобларнинг нашр этилиши Президентимиз даъватларига зиёлиларимизнинг муносиб жавобидир.

Дилором Алимованинг «Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость» Т., 2000, рисоласи ҳам ҳажми қисқа, лекин моҳиятан юқоридаги асарлар сирасига киради.

Бинобарин ушбу нашрлар халқимизнинг минг-минглаб фидойи ва матонатли ўғил-қизларининг хотирасини эслаш, ҳақиқат ва адолатни тиклаш, замондошларимиз, хусусан ўсиб келаётган ёш авлод қалби ва онгида, шуурида ўтганлар хотирасига ҳурмат ва эҳтиром туйғусини тарбиялайди.

Кейинги йилларда тарих фани ривожда эришилган ютуқлар ҳақида гапирар эканмиз, Россия империясининг Туркистонда ваҳшиёна ҳукмронлик даврини ўрганишга ўз ҳиссасини қўшиб келаётган истеъдодли педагог олим Жумабой Раҳимов изланишлари тўғрисида тўхтаб ўтиш айтиш мумкин. Бу заҳматкаш муаллиф томонидан «Ўзбекистон тарихи дарсликларида ўқувчиларни ватанпарварлик, миллий гуруҳ ва қадриятлар руҳида тарбиялашнинг илмий-педагогик асослари» мавзуда «Ўлкани ўрганишни нимадан бошламоқ керак?», «Ўзбекистон тарихи дарслирида архив манбалардан фойдаланиш», «Тарих фанини ўқитиш. Давлат таълим стандарти», «Ўзбекистон тарихи» 6-синф учун (махсус мактаб ўқувчиларига мўлжалланган), «Туроннинг шерюрак баҳодир» каби қатор йирик илмий мақолалари, ўқув қўлланмалари, дарсликлари яратилди.

Айниқса, муаллифнинг «Ўзбекистон тарихи» (XIX асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг бошлари) — 9-синф учун дарслигининг 1999-2000 йилларда икки марта қайта нашр этилганлиги диққатга сазовордир. Замонасозлик кайфияти билан яратилган аввалги чалкаш дарсликлардан фарқли ўлароқ китобда яқин тарихимизнинг фожеали даври, яъни

мустамлакачилик тартиблари ўрнатилиши ва барбод этилган давлатчилигимизда рўй берган иқтисодий, сиёсий, ҳарбий аҳвол таҳлил этилган. Дарсликнинг бош мавзуи: Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларини заифлашуви ва чор Россияси босқини, мустамлакачилик сиёсати шароитида ҳам Уйғониш даври элчилари сифатида тарих майдонига жадидларнинг кириб келиши ҳамда XX аср бошларида фан, адабиёт ва санъатнинг ривожланиши тасвирланган.

Маълумки, подшо Россияси Туркистон ва маҳаллий аҳолини мустамлакачилик ҳукмронлиги асоратида сақлаб туриш учун кўчирувчилик ва руслаштириш сиёсатини олиб борди. Ҳаттоки, ўлкада рус-тузем мактабларининг очилиши ҳам ана шу мақсадларни кўзда тутарди. Бинобарин, муаллиф аниқ қайд этганидек, Туркистон ўлкаси аҳолисини руслаштириш сиёсатининг риёкорлиги шунда эдики, подшо амалдорлари ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, тожик халқлари орасидан етишиб чиққан ва русчани мукамал ўрганган одамларни хушламай улардан чўчиб турган ва ўрни келганда таъқиб қилган. Абай Қунанбаев, Чўқан Валихонов, Сатторхон Абдуғафоров, Фурқат, Тўхтагул Сотилганов, Шарифхўжа Пошшахўжаев, Жўрабек Қалаңдаров, Муҳитдинхўжа Ҳакимхўжаев ва бошқалар шулар жумласидандир.

Шу боис Россия Туркистонда маҳаллий аҳолидан олимлар етишиб чиқишига бутун чоралар билан қарши иш юритди.

Қуйидаги фикр-мулоҳазалар айни ҳақиқатдир. Яъни мустамлакачилар мафқураси босқинчи, зулмкор куч сифатида ўлкада миллий маданиятга тиш-тирноғи билан қарши бўлса, маҳаллий жоҳил ва мутаассиб кучлар ҳам Европанинг илғор фан ва маданиятга салбий муносабатда бўлдилар, миллий маданиятнинг барқ уриб ўсишига тўсқинлик қилдилар.

Аксинча, ҳар икки тарафнинг илғор кучлари илм-фан ва маданиятнинг ўлкада умумий ривожланишига катта ҳисса қўшдилар. Ҳақиқий байналмилаллик жабҳасида туриб умумбашарий маданият равнақи йўлида ҳалол хизмат қилдилар. Бундай ҳолис ва тоза ниятли тараққийпарвар зиёлилар халқ ҳурматини қозонишди. Рус халқи орасидан етишган кўплаб олимларни халқимиз самимий ва очиқ чехралик билан кутиб олди, туз, нон тутди. Бу рус олимлари ўз навбатида халқимизнинг бағри кенг, меҳмондўстлигини ўз эсдаликларида кўп маргалаб қайд этдилар. Бироқ шундай бўлса ҳам,

бу олимлар биринчи навбатда мустамлакачи подшо ҳокимиятига хизмат қилишга мажбур эдилар.

Демак, умуман олганда икки халқ турмуш тарзида секинлик билан яқинлашув жараёни ҳам кечган. Айниқса, Европа маданиятининг таъсири маълум даражада кўзга ташлана бошлади. Ижтимоий ҳаётда бир томондан капиталистик муносабатларнинг кириб келиши, иккинчи томондан типик феодал муносабатларнинг емирилиши бошланган эди. Илғор зиёлилар дунёқарашида бу ўзгаришлар ўзининг сезиларли ифодасини топди.

Жумабой Раҳимов томонидан умумтаълим мактаблари учун дарслик сифатида тайёрланган асарда қуйидаги фикр архив манбалари асосида аниқ ўз ифодасини топган. Яъни Туркистонда мустамлакачилик тизими ва сиртмоғини маҳкам ушлаган ҳарбий ҳокимиятчилик миллий давлатчилигимизни халқимиз хотирасидан ўчириш йўлини тутган.

Аммо минг-минг йиллик давлатчилик тарихи ва анъаналарига эга бўлган Туркистон халқлари, хусусан, ўзбек халқи Истиклол шарофати туфайли ўзининг чинакам демократик ва келажаги буюк давлат тизимига эга бўлди.

«Тарихнависликнинг энг янги саҳифалари» бобига яқун ясар эканмиз, юртбошимизнинг куюниб айтган сўзлари:

«Модомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур», — деб аввало, тарихчи олимларга қилган мурожаатлари қайта-қайта эсга тушади.

Мамнуният билан қайд этиш ўринлики, мустақиллигимизнинг шарафли 11-йиллиги мобайнида юртимизнинг зарбардаст тарихчи ва жамиятшунос олимлари бу ишга адиб ва журналистларни жалб этган ҳолда Ватанимизнинг жаҳон цивилизациясида муносиб ўрни бўлган тарихини мумкин қадар қайта тиклашдек шарафли вазифани бажариб, Президентимиз даъватларига жавоб бердилар.

Бу борада бажарилган изланишлар сирасига энг сўнгги 2000-2001 йилларда эълон этилган Ҳамид Зиёевнинг «Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи» ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси Ўзбекистоннинг Янги тарихи

маркази ташаббуси билан таниқли муаллифлар: Ҳ.Содиқов, Р.Шамсутдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов, М.Жўраев, Р.Нуруллин, С.Камолов, Р.Ражабова, А.Голованов, Қ.Ражабов, А.Маврулов, Р.Абдуллаев, С.Аъзамхўжаев, Д.Алимова, Н.Каримов, К.Оқилов, З.Орифхонова, Л.Тетенева, Ш.Турдиев, Н.Жўраев, Т.Файзуллаевлар уч китобдан иборат «Ўзбекистоннинг янги тарихи»ни яратишганлари фикримизнинг далилидир.

Биринчи китобда — Туркистон ўлкасининг чор Россияси мустамлакасига айланиши, унинг сабаблари, мустамлакачилик тузумининг Туркистон халқлари бошига солган зулми бедодликлари мукаммал ёритилган бўлса, иккинчи китобда — Мамлакатимизнинг шўролар тузуми (1917-1991) даври тарихи бой адабиёт ва манбалар асосида ҳолисона баён қилинади.

Айниқса, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ичида биринчи бўлиб, «Ўзбекистон янги тарихи»нинг учинчи китоби: «Мустақил Ўзбекистон тарихи»нинг яратилиши диққатимизни тортади. Айтиш жоизки, ушбу китоб муаллифлари Нарзулла Жўраев, Турсунбой Файзуллаевлар Мустақил Ўзбекистонимиз тарихи, унинг олтин саҳифалардан иборат шуқудли солномасини ярата олганлар. Ҳар учала китоб алоҳида тақриз ва таҳлилга лойиққи, муаллифлар жасорати ва меҳнати юксак таҳсинга муносибдир.

Бу ҳақда яна бир мулоҳаза, аҳолимизнинг талайгина қисмини рус ва русийзабон қатлам ташкил этганлиги ҳамда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг мулоқот тили асосан рус тили бўлганлигини ҳисобга олиб, «Ўзбекистоннинг янги тарихи» ҳар уччала китобини рус тилида ҳам нашр қилинса, унинг халқаро миқёсда эътироф этилишига олиб келади.

Мустақиллик даври тарихшунослигининг яна бир муносиб ютуғи Азамат Зиёнинг 1999 йили эълон этган «Ўзбекистон давлатчилиги тарихи», ҳамда Ҳамид Зиёвнинг юқорида кўрсатилган «Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи»ни русийзабон китобхонларга етказиш имконияти топилса айни муддао бўларди.

Ниҳоят олдинги бобларда мустақиллик даври тарих фанининг ютуғи сифатида кўрсатилган Рустамбек Шамсудиновнинг «Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари (Т., 2001 йил, 367-бет.) асарини кўрсатиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Муаллиф ушбу

асарда советларнинг жамоалаштириш ва қулоқлаштириш сиёсати ҳамда унинг фожиали оқибатлари тўғрисида фикр юритади. «Қулоқлар», «қишлоқ буржуазияси», «социализм душманлари», «колхоз душманлари», «муштумзўрлар» каби номлар билан атаб қилинган тадбирлар ўзбек деҳқонларининг Украина ҳамда Ўзбекистоннинг чўл туманларига қулоқ сифатида сургун қилиниши, у ерлардаги аянчли қисмати, иккинчи жаҳон урушидаги иштироки, ўз ватанларига қайтиши ёритилган. Бинобарин, ушбу асарни ҳам рус тилига таржима қилиб, нашр этилса, айни муддао бўлар эди.

ХУЛОСА

ТУРКИСТОНГА НИСБАТАН ИМПЕРИАЛИСТИК МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИНИ ТАРИХИЙ ЖИХАТДАН ҲАҚҚОНИЙ АКС ЭТТИРИШ — ТАРИХНАВИСЛИК ФАНИНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ ЭНГ ДОЛЗАРБ ВАЗИФАСИ

Аввалги бобларда келтирилган далиллардан кўриниб турибдики, чор Россиясининг Туркистонда олиб борган сиёсати XIX асрнинг 50-70-йилларида сиёсий масалалар устувор қўйилган бўлса, 90-йилларга келиб иқтисодий омил биринчи ўринга чиқиб олди. Бу нарса Россиянинг Марказий Осиёни босиб олишининг дастлабки даврида империалистик давлатлар кўз ўнгида ўзининг сиёсий мавқеини ўнглаб олишига қаратилгани билан ва кейинроқ, биринчи галдаги ана шу мақсадига эришиб олгач, Туркистонни иқтисодий жиҳатдан эксплуатация қилишга киришилганлиги билан изоҳланади.

Авваллари биз кўриб чиқаётган даврга оид у ёки бу тарихий муаммони ўрганиш чоғида рус буржуа тарихчиларининг «инқилоб»гача яратган асарларига ҳаддан ташқари кўп мурожаат этилар эди. Бу манбаларда эса чор самодержавиясининг босқинчилик сиёсатини оқлаш ёки ниқоблаш мақсадида кўпгина ҳодисаларни сохталаштириб, далилларни бўяб кўрсатиш кучли бўлган. Эндиликда яратилаётган тарихий тадқиқотларда кўпроқ архив материалларига, қўлёзма манбаларга эътибор қаратилмоқда. Бу эса илмий ишларнинг ҳолис бўлишлиги учун соғлом асос яратиб беради.

Китобнинг хулоса қисми устида ишлаётган вақтимизда қўлимизга яқинда Трукияда чоп этилган китоб тушиб қолди. Бу 1929-1930 йилларда Парижда туркий (ўзбек) тилида босилган «Туркистон ёшлари» дарғасининг қайта тўплаб китоб шаклига келтирилган нашри эди. Кези келганда, шу китобдан бир кўчирма келтириб ўтишни лозим топдик. «Руслар Туркистонни ёлғиз иқтисодий томондан Москвага боғлаш йўлларини ўйлабгина кифоя қилмасдан, унинг маданияти,

олий томондан тақдир этилган бутун тарихий асарларини таҳриб этмакда давом этадурлар, ҳатто, у севикли юртимизнинг «Туркистон» бўлгонлигини инкор этуб, «Русистон» қилмак учун кишилик ахлоқига ярашмагон энг оддий чораларга иснод этадилар ва бу ифлос ҳаракатларини ленинизм нуқтаи назаридан шаръий деб биладилар.

Дунёда Туркистондан бўлак кўп мустамлакалар бор. У ерларда ҳам ҳоким миллатдан кўп шикоятлар эшитилади. Аммо рус сиёсати қадар мустамлака халқларнинг борлигига сиуқасд этувчи ифлос бир сиёсат тарихда кўрилмаган¹.

Мустафо Чўқай ўғли муҳаррирлигида чиққан «Туркистон ёшлари» дарғасининг 1-сонида чоп этилган ушбу мақола «Ёш туркистонли» таҳаллуси билан имзоланган. Гап шундаки, ўша йиллари Ўрта Осиё республикаларининг ўзида истиқомат қилиб турган олимлар бу қадар дадил фикрларни ёзиш у ёқда турсин, ўйлаш борасида ҳам ўзларини тийиб туришга мажбур эдилар. Демак, тарихнавислик фани Туркистонни Россия томонидан истило қилинишини ўрганаётганда ўша йиллари хорижга чиқиб кетган туркистонлик ватандошларимиз томонидан қолдирилган бой илмий меросни ҳам тадқиқ этиб, уларга ҳолис баҳо бериш бугунги кунда долзарб вазифалардан бири бўлиб турибди. Зеро, у зотлар, юраклариде мавж ураётган ватанга муҳаббат туйғусини мустабиллик ҳиссиётларига алмаштирмаслик ниятида, узоқдан туриб бўлсада, ўз асарлари орқали мустамлакачи чоризмнинг башарасини жаҳон афкор оммасига кўрсатиб қўйиш ва шу йўл билан миллий озодлик ҳаракатларига ўз улушларини қўшиш ниятида она юртларини тарк этган эдилар.

Ана шундай ватандошларимиздан яна бири Мусо Туркистонийдир. 1904 йилда Андижонда туғилган Мусохон 1926 йилда ота-онаси билан ватанни тарк этиб чиқиб кетганича, Қошғарда, Афғонистонда, Саудия Арабистонида яшаб, сиёсий ва илмий фаолият билан банд бўлган. Биз унинг ушбу илмий ишимиз мавзуйга алоқадор икки жилддан иборат «Улуғ Туркистон фожеаси» номли йирик тарихий асари устида қисқача тўхталиб ўтиш ниятидамыз. Ушбу китоб 1979 йилда Мадина шаҳрида араб алифбосидаги ўзбек тилида нашр қилинган бўлиб, Туркистоннинг чор Россияси томонидан босиб олини-

¹ Yas Turkistan. 1-жилд. Истанбул, 1997.

ши ва 1937 йилга қадар ўтган давр ичида чоризм ва советларнинг ўлкада туганган сиёсатига бағишланган.

«Улуғ Туркистон фожеаси» асарининг кириш қисмида ноқ ўқувчида қоладиган таассурот — муаллиф ўз ватани Туркистонга, унинг тақдирига фидойи инсон. Чоризмнинг мустамлака сиёсатини, унинг мудҳиш оқибатларини очиқ-ойдин, ҳаётий воқеалар мисолида кўрсатиб беришни муаллиф ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Мусо Туркистонийнинг ёзишича, Туркистоннинг ҳақиқий тарихи ёзилмаса, тобеликда яшаган даврлар фожеаларининг сирини очилмайди. Тарих алданган бўлади. Тарихий ҳақиқатни билмаган насллар эса яна ота-боболари тушган чуқурга тушиб қолиши ҳеч гап эмас.

Шунинг учун, «тарихга ошно бўлиш зарурдир. Тарих ўтган воқеалардан воқиф қиладур. Фақир ҳам масъулият мазруқларидандурман. Бу мавзуда қаламларини тебратмаган аҳли қаламни миллат авф этмаса, ҳаққидир. Башариятнинг бешиги бўлган Туркистон фожеаси — ҳаммамизнинг фожеамиздир».

Муаллиф: «...рус тарихчилари Туркистоннинг ҳақиқий тарихини афкор оммадан яшириш учун кўп гайрат қилдилар, деб ёзади. Ачинарли жойи шулки, ўрисларнинг ювиндихўрлари, қаламлари сотилган ёзувчиларнинг гайрати билан бизнинг тарихимиз фожеа бўлди». Яна: «Душманларнинг ўйинларини тарихдан, миллатдан махфий тутганлар ҳам бўлди. Тарихнинг аслини яширдилар».

«Улуғ Туркистон фожеаси» китоби Туркистоннинг Россия томонидан босиб олинishi ва мустамлакачилик сиёсатини ўтказиш даври тарихнавислигидаги яна бир ёрқин саҳифа сифатида тадқиқ этишга, ўрганишга лойиқ асар, деб ҳисоблаймиз. Чунки бу асар — «мустамлакачилик даври ва шўролар тузумининг дастлабки 20 йиллик тарихидаги чала ўрганилган ёки нотўғри талқин этилган бобларни тўғри ёритишда, миллий мафкурамизни тиклашда ва мустаҳкамлашда янги маълумотлар манбаи бўлиб хизмат қилади¹, деб ёзади Мусо Туркистонийнинг «Улуғ Туркистон фожеаси» китоби тўғрисида Андижон давлат университетининг профессори Сайфи Жалилов.

XIX аср охири — XX аср бошларида Россиянинг мустамлакачилик сиёсати туфайли, йирик империалистик мамлакатларнинг дунёни тақсимлаб олишга интилиши эвазига

¹ С.Жалилов, Мусо Туркистоний, «Фан ва турмуш». 1996. 5-сон.

қупгина тобе мамлакатларда жамиятни тубдан ўзгартириш гояларининг юзага келиши ва кенг тарқалиши бежиз эмас. Туркистон ўлкаларида қулоч ёйган жадидчилик ҳаракати бир томондан миллий озодлик ҳаракатининг бир кўриниши бўлса, иккинчи томондан жамиятни янги, замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқишга қаратилган кураш эди. Жадидчилик ҳаракати, жадидлар ўртага ташлаган гоялар, бу ҳаракат бошида турган кишилар ҳаёти ва фаолияти тарихнависликда қандай ифода топган? Бу саволга жавоб бериш ҳам тарихчи олимларимизнинг, миллат тарихига, ватан ўтмишига қизиқувчи ҳар бир кишининг муқаддас бурчидир.

Мустамлака кишанларини итқитиб ташлаган халқларнинг руҳий ва сиёсий жиҳатдан қайта тикланиш даври, бошдан кечирилаётган ҳозирги тарихий босқичда биз фанга сиёсий нуқтаи назардан ёндашилиб, унинг мафкуралаштирилишига қаршимиз. Чунки ана шу усул қўлланилган йиллар давомида умумхалқ, умуминсоний қадриятлар оёқ ости қилиниб келиндики, эндиликда бунга йўл қўйиб бўлмайди. Тарих фанининг тўғри дунёқарашни шакллантирувчи фан сифатидаги қиймати ортиб боратёган ҳозирги кунда айниқса, ўтмишнинг сиёсийлаштириш каби мафкуравий бидаътга ўрин йўқ. Ўз навбатида бу борада тарихнависликнинг, яъни тарих фани тарихининг аҳамияти ниҳоятда катта. Негаки у ўтмишни ва келажакни туташтириб турувчи кўприк вазифасини ўтайди.

Ҳозирги кунда халқаро майдонда, хусусан, Марказий Осиёда, Афғонистон ва Тожикистонда юз бераётган воқеаларга ҳам тарихий нуқтаи назардан, яъни XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида рус-инглиз муҳолифатидан келиб чиқиб баҳо берилса, шу пайтгача ноаниқ бўлиб қолаётган айрим муаммолар ойдинлашса, ажаб эмас. Зеро, 1998 йил май ойининг ўрталарида бўлиб ўтган ЭКО иқтисодий ҳамкорлик жамияти йиғилишида мухбирлар саволларига жавоб бера туриб, юртбошимиз И.Каримов Афғонистонда рўй бераётган воқеаларга ташқаридан аралашув сабаб бўлмоқда, деганида минг карра ҳақ эди. Демак, ўша давр тарихи ва тарихнавислигини ўрганиш бугун ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, аксинча эътиборнинг кучайтирилишини талаб этмоқда. Бинобарин, олимларнинг янги авлодини, янги тафаккур эгалари бўлиши, эл-юрт тарихига хиёнат қилмайдиган билимдон ва изланувчан тарихчиларни етиштириш давр тала-

бидир. Йиллар давомида бу йўлда руслаштириш сиёсати ва илмий ишларни рус тилида яратишга мажбурлаш сиёсати тўғаноқ бўлиб турган эди. 30-40-йиллар давомида; 50-йилларнинг бошида қанча-қанча элсевар ва эрксевар илм-фан, маданият арбоблари тарихни холис баҳолаш учун курашган эдилар. Улар «панисломизм, миллатчилик, пантруканизм» каби тамғалар остида бадном қилиниб, йўқ қилиб юборилди.

Бироқ шуни яна бир карра эслатиб ўтиш лозимки, бундай оловқалб шижоатли кишиларнинг маънавий меросини ўрганиш, уларни халқимизга етказиш вақти келди. Бу ҳақда Президент И.Каримовнинг шундай пурмаъно сўзлари бор:

«Бу заминда мустамлакачиликка қарши курашган, миллий озодлик ва юрт мустақиллигини таъминлаш йўлида жон фидо қилган жасоратли кишилар дунёга келган.

Бугун мустақил тараққиёт йўлидан борётган эканмиз, ана шу улуғ аجدодларимиз орзуларини амалга оширяпмиз. Улар кутган, умид қилган жамиятга асос солаёпмиз¹.

Эндиликда жамиятимизда рўй бераётган ижобий ўзгаришларни янада мустаҳкамлаш учун тарихни билиш, аввал йўл қўйилган мафкуравий хатоларнинг оқибатини таг-томири билан суғуриб ташлаш зарур. Чунки бу хатолар кишиларни ватанпарварлик, инсонпарварлик руҳида тарбиялашга, буюк келажак сари оғишмай боришга ҳалал беради. Ўрта Осиёнинг Россия томондан босиб олинishiга ёндашув ва ана шу даврда Туркистон халқлари тарихини ҳаққоний ақс эттиришда тарихнависликни янгилаш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Бу борала Республика Президентининг Ўзбек энциклопедиясини ташкилий ва ижодий жиҳатидан қайтадан тузиш тўғрисида эълон қилган Фармони юқорида айтиб ўтилган муаммоларни ҳал этиш учун кўрсатилган яна бир ғамхўрликдир. Зеро, бу фикрни Президентимиз сўзлари билан мустаҳкамлайдиган бўлсак:

«Одамларга шуни англатиш керакки, бизга берилган имконият юз йилда бир марта келиши мумкин. Асосий масала шундан иборатки, мустақилликни сақлаб қолишимиз, уни келажак авлодларга омон етказишимиз, қадрини тўғри тушунишимиз лозим. Энди қаддимизни кўтаришимиз керак. Бизнинг еримиз, эл-юртимиз энди-энди эркин нафас оляп-

¹ И.А.Каримов. Янгича тафаккурга кенг йўл. «Халқ сўзи», 1.05. 1997.

ти. Лекин одам табиати шундайки, қийинчилик, оғирчилик билан келган нарсанинг қадрига етади, агар бирон нарса енгил йўл билан қўлга кирса, унинг аҳамиятини тушунмайди, қадрига етмайди. Қийинчилик билан, катта талафотлар билан мана шундай истиқлолга эришса, уни қўлда қурол билан сақлайди, керак бўлса, жонини фидо қилади. Шуни унутмаслик керакки, истиқлолимиз осонликча қўлга киритилгани йўқ.¹

Бир тўда сиёсатдонлар собиқ иттифоқнинг турли бурчиларида туриб, «Иттифоқни қайта тиклаш, қадимги иқтисодий ҳудудларни, зўрлик билан бўлсада, эгаллаб олиш» тўғрисида сафсата-ларни авж олдирётган бир пайтда бу сўзларнинг аҳамияти янада юксакроқ даражага кўтарилади. Мустамлакачиликнинг теккин но-нига ўрганиб қолган «оға»лар эски замонни қанчалик қўмсама-син, халқимиз қуллик занжирини қайтадан гарданига илиб қўйиш-ларига йўл қўймайди. Етилиб келаётган ёш авлод қалбига ҳам ана шу туйғуни сингдириш учун тарихни, хусусан Туркистон Россия томонидан истило қилинган даврлар тарихини чуқур етказа би-лиш тарихнавислик фани олдида турган биринчи даражали ва-зифадир.

Истиқлолнинг зафарли йиллари давомида босиб ўтилган йўлга ана шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий тараққиёт борасида ўнлаб йиллар керак бўладиган ютуқларга эришилганини кўрамиз. Энг муҳим ютуқларимиздан бири-халқимиз ўзининг ҳақиқий тарихини англаб етди, маънавий меросимизни авайлаб асраладиган бебаҳо бой-ликка айлантди, ўз истиқболини буюк тарихимиз мезони билан ўлчашни ўрганиб олди. Буларнинг ҳаммаси 130 йил ҳукм-ронлик қилган Россия истибдодининг тугатилганлиги ва Оллоҳ инъом этган мустақиллик шарофати ва натижасидир.

Бугун биз тарихий ўзгаришлар даврида, яъни мустабид, тоталитар бир тизимдан эркин ва озод тизимга ўтиш шароитида яшамоқдамиз. Бу ўтиш даврида халқимиз ўзига хос, катта ғов ва тўсиқларга дуч келиши, бу жараён катта кураш-лар орқали кечишини эса тутмоқ даркор.

Аммо, қатъий аёнки, халқимизнинг орзу-умиди ва бош мақсади — давлат мустақиллигига эришган Ўзбекистон ал-батта, озод ва обод, эркин ва фаровон ҳаёт қуришдек инти-лишлар амалга ошган масканга айланади.

¹ И.А.Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994. 29-30-б.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР

- Каримов И.А.** Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қура- миз. 7-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1999.
- Каримов И.А.** Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И.А.** БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессияси- даги маъруза//1993, 28 сентябр.
- Каримов И.А.** Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т., «Ўзбе- кистон», 1996.
- Каримов И.А.** Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И.А.** Маънавий юксалиш йўлида. Т., «Ўзбекис- тон», 1998.
- Каримов И.А.** Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000.
- Каримов И.А.** Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Т., «Ўзбе- кистон», 1999.
- Каримов И.А.** Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Муло- қот, 1998, 5-сон.
- Каримов И.А.** Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўли- дан. 6-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1998.
- Каримов И.А.** Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсиз- ликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолат- лари. Т., «Ўзбекистон», 1997.
- Каримов И.А.** Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбе- кистон», 1999.
- Каримов И.А.** Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И.А.** Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1997.
- Каримов И.А.** Ҳар қандай муҳолиф билан баҳслашмоққа тайёрман: «Труд» газетаси саволларига жавоблар//1993, 26 май.
- Каримов И.А.** Выступление на 48-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Т., «Ўзбекистон», 1993.

Каримов И.А. Готов спорить с любым оппонентом // Труд, 1993, 26 мая.

Каримов И.А. Довести до конца начатое дело. Т., "Ўзбе- кистан", 1994.

Каримов И.А. Не построив новый дом — не разрушай старого. Т., «Ўзбекистон», 1993.

Каримов И.А. Не сбиваясь, двигаться к великой цели. Т., «Ўзбекистон», 1993.

Каримов И.А. Основные принципы общественно-поли- тического и экономического развития Узбекистана. Т., «Ўз- бекистан», 1995.

Каримов И.А. Родина — священна для каждого! Речь Президента на второй сессии Олий Мажлиса Республики Узбекистан// Народное слово, 1995, 6 мая.

Каримов И.А. Узбекистан по пути углубления экономи- ческих реформ. Т., "Ўзбекистан", 1995.

Каримов И.А. Узбекистан с уверенностью смотрит в бу- дущее // Народное слово, 1995, 15 июня.

Каримов И.А. Узбекистан: свой путь обновления и про- гресса. Т., «Ўзбекистан», 1992.

Каримов И.А. Узбекистан: собственная модель перехода на рыночные отношения. Т., «Ўзбекистан», 1993.

Абаза К.К. Завоевание Туркестана. Спб., 1902.

Абаковский. Краткий исторический очерк торговли Рос- сии с Северо-Западным Китаем. О. 1886.

Автобиография Абдурахман-хана, эмира Афганистана. Т. 1-2, Спб., 1901.

Аздаев Ф. Ташкент во второй половине XIX в.: Очерки социально-экономической и политической истории. Т., 1959.

Алексеева Б.Д. Партийное руководство исторической на- укой в переходной период 1917-1976 гг. Автореф. дис. д.и.н. М., 1984.

Алекторов А.Е. История Оренбургского края. Оренбург, 1883.

Алиханов М. Мервский оазис и дороги, ведущие к нему. Спб., 1883.

Алиханов-Аварский М. Закавказские воспоминания, 1881- 1885// Вестник Европы, 1904, №9-10.

Амни-и-Бухари, Мир Мухаммед. Убайдуллонаме. Пер. с тадж. Т., 1957.

Аматов А.М. Прогрессивное значение присоединения Средней Азии к России // Звезда Востока, 1955, №10.

Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии во второй половине XIX столетия до первой мировой войны. Т., 1959.

Арандарско Г.А. Досуги в Туркестане, 1874-1889. Спб., (Аргальский). Ответственность Англии в Восточном вопросе. Факты и воспоминания за сорок лет. Пер. с англ. Спб., 1908.

Арапов Д.Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. М., Изд. МГУ, 1981. С. 128.

Ахмеджанов Г.А. Гератский вопрос в XIX в. Т., 1971.

Ахмеджанов Г.А. Советская историография присоединения Средней Азии к России. Т., 1989.

Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии. Т., 1995.

Афганское разграничение. Переговоры между Россией и Великобританией, 1872-1885. Спб., 1886.

Абдурахимова Н.А., Рустамова Г.К. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX четверти XX вв. Т., Университет, 1999.

Абдурахимова Н.А. (в соавторстве). Политические процессы в Туркестане (1905-1917г.). Нукус, Каракалпакстан. 1988.

Алексеев П. Революция в Средней Азии: Сб. 1-2. Т., «Правда Востока», 1928. Сб. 1.-1928-III и, Сб. 2.-1928-217 с; Сб. 3.928-207 с.

Алимова Д.А. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана (Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан). Т., «Фан», 1996.

Алкен К. Средняя Азия. М., 1913.

Бабаханов М. Социально-экономическое положение Северного Таджикистана накануне Октября. Д., Дониш, 1970.

Бабаханов М. Из истории периодической печати Туркестана. Д., Дониш, 1987.

Байджанов Р. Развитие марксистской исторической науки в Узбекистане (1917-1924 г.). Т., 1962.

Бабков И.Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири, 1859-1875 г. Разграничение с Западным Китаем, 1869, г. Спб., 1912.

Бейсенбиев К.Б. Прогрессивно-демократическая мысль в Казахстане. А., «Наука», 1965.

Бекхожин Х. Казахская прогрессивно-демократическая печать XIX-XX вв. А., 1976.

Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. М., 1957.

(Белью). Кашмир и Кашгар. Дневник английского посла в Кашгаре в 1873-1874 г. Пер. с англ. Спб., 1877.

Бенедиктов А.А. Индийское крестьянство в 70-х годах XIX вв. Экономическое положение и борьба против феодального и колониального гнета. Д., 1953.

Березин И. Об учреждении Азиатской компании в начале нынешнего столетия // Вестник промышленности. Т. 10. 1860, №12.

Бернштам А.Н. Проблемы истории Восточного Туркестана // Вестник древней истории, 1947, №2.

Бетгер Е.К. Дневные записи плавания А.И. Бугакова на шхуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848-1849 гг., Т., 1953.

Биография М.Г. Черняева. Очерк истории Ташкента. (б.м.), (б.г.).

Бларамберг И.Ф. Журнал, веденный во время экспедиции для обозрения восточных берегов Каспийского моря в 1836 году // Записки Русского географического общества. Кн. 4. Спб., 1850.

Бларамберг И.Ф. Историческая записка о прибрежных туркменских поколениях со времени вступления их в сношение с русским правительством // Записки Русского географического общества. Кн. 4. Спб., 1850.

Бларамберг И.Ф. Топографическое и статистическое описание восточного берега Каспийского моря от Астрабадского залива до мыса Тюк-Карагана // Записки Русского географического общества. Кн. 4. Спб., 1850.

Богданов М.Н. Обзор экспедиций и естественно-исторических исследований Арало-Каспийской области с 1720 по 1874 г. Спб., 1875.

Бодде К. О туркменских поколениях // Записки Русского географического общества. Кн. 2. 1842.

Бондаревский Г.Л. Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток. Т., 1955.

Борнс А. Путешествие в Бухару. Пер. с англ. Ч. 1-3. М., 1848-1849.

Брагинский И.С., Раджабов С., Ромодин В.А. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России // Вопросы истории, 1953, № 8.

Бродовский М. Колониальное значение наших среднеазиатских владений для внутренних губерний. М., 1891.

Бунаков Е.В. К вопросу о политических связях России с Восточным Туркестаном в правлении Якуб-бека 1865-1877 гг. // Бюллетень АН УзССР, 1945, №5.

Бунаков Е.В. К истории сношений России с среднеазиатскими ханствами в XIX в. // Советское востоковедение. Т. 2. М.; Л., 1941.

Бунаков Е.В. Тенденции развития капиталистических отношений в Средней Азии накануне присоединения ее к России // Проблемы востоковедения, 1960, №6.

Бунге Н.Х. Общий оборот внешней торговли, торговый баланс и таможенные пошлины первостепенных держав в XIX столетии // Русский вестник, 1867, №10-11.

Бутаков А. Эпизод из современной истории Средней Азии // Отечественные записки, 1875, ноябрь.

Бутыркин В. Самый удобный путь для развития мировой торговли на Каспии и торговли с Средней Азией // Морской сборник, 1864, №9.

Бушуев С.К. Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России (20-70-е годы XIX века). М., 1955.

Быков Г. Английский рабочий класс во второй половине XVIII века и в первой половине XIX века // Борьба классов, 1933, №2.

Быков Е. Беглый рассказ о медленном путешествии в Ташкент и несколько светлых мыслей о темной стороне положения.

В. Русский Туркестан. Русская мысль. Кн. 2. М., 1890.

(Валиханов Ч.Ч.) Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. Т. 29. (6.г.).

Ванаг Н. Финансовый капитал России накануне мировой войны. М., ВСНК, 1925.

Вахидов Х. Просветительская идеология в Туркестане. Т., «Узбекистан», 1979.

Вахидов Х.П. Политические взгляды просветителей народов Средней Азии второй половины XIX в. // Советское государство и право, 1955, №7.

Вексальман М.И. Российский монополистический и иностранный капитал в Средней Азии (конец XIX- начало XX в). Т., «Фан», 1987.

Верховный Н.П. Хлопководство в Туркестане. СПб, 1910.

Вошин Н. Очерки Туркестана. Свет и тени колонизации. СПб., 1914. Восстание 1916 г. в Киргизистане: Документы и материалы. М., 1937.

Валиханов Ч.Ч. Статьи. Переписка. А., 1947.

Вальская Б.А. Путешествия Егора Петровича Ковалевского.

Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. М., 1874.

Вартенбург. Рост России в Азии. Т., 1900.

Вахабов М.Г. Формирование узбекской социалистической нации. Т., 1961.

Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммеда-Али до Худаяр-хана // Труды Восточного отделения археологического общества. Ч. 2. СПб., 1856.

Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве // Вестник Русского географического общества. СПб., 1856.

(Венюков М.И.) Из воспоминаний. Т. 1-3.

Венюков М.И. Общий обзор постепенного расширения русских пределов и способов обороны их // Военный сборник, 1872, №2.

Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. СПб., 1873.

Венюков М.И. Очерк географических исследований в Азиатской России // Военный сборник, 1877, №7.

Венюков М.И. Очерки Заилийского края. СПб., 1861.

Венюков М.И. Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией // Сборник государственных знаний. Т. 3. СПб., 1878.

Венюков М.И. Поступательное движение России в Средней Азии, записки о них. СПб., 1868.

(Венюков М.И.) Россия и Восток // Собрание географических, политических статей М. Венюкова. СПб., 1877.

Венюков М.И. Туркестанские вопросы // Русская мысль, 1899, №9.

(Верещагин В.В.) На войне в Азии и Европе. Из воспоминаний художника В.В.Верещагина. М., 1898.

(Верещагин). Самарканд в 1868 г. Из воспоминаний художника В.В.Верещагина// Русская старина. Спб., 1888, №9,11,12.

Вернадский И.В. Политическое равновесие и Англия. М., 1855.

Веселовский Н.И. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам, 1816-1881. Спб., 1887.

Веселовский Н.И. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. Спб., 1894.

Веселовский Н.И. Новые материалы для истории Кокандского ханства//Журнал министерства народного просвещения. Ч. 1886, ноябрь.

Веселовский Н.И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. Спб., 1877.

Веселовский Н.И. Поездка Н.И. Любимова в Чугучак и Кульджу в 1845 году под видом купца Хорошева. Спб., 1909.

Вессель Н.Х. Стратегия и торговля // Исторический вестник, 1885, июль.

Внешняя политика России второй половины XIX в. М., 1994.

Взаимоотношения народов Средней Азии и сопредельных стран Востока в XVIII-начале XX в. Т., 1963.

Взятие Ташкента // Военный сборник, 1865, №9.

Виды на торговлю с Азией в начале XIX в.// Русская старина, 1904, №3.

Водворение русской власти в Средней Азии // Военный сборник, 1868, №8-9.

Водопьянов В. Оренбуржцы в Туркестане // Военно-исторический сборник. Пг., 1915, №2-4; 1916. №1-2.

Вучетич Н.Г. Воспоминание о М.Г. Черняеве // Исторический вестник, 1913, апрель.

Вяткин М.П. Социально-экономическое развитие Средней Азии (историографический очерк), 1865-1965 гг. Фрунзе, 1974.

Гагемейстер Ю.А. Взгляд на промышленность и торговлю России// Русский вестник, 1857, №1.

(Гагемейстер Ю.А.) О торговом значении Средней Азии в отношении к России // Русский вестник, 1962, №10.

Гагемейстер Ю.А. Об увеличении сбыта русских произведений за границу. Мысли по поводу Лондонской всемирной выставки // Журнал министерства государственных имуществ. 1852. Ч. 12-13.

Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. Спб., 1868.

Галузо П.Г. Троцкистско-колониаторская концепция истории Туркестана-колонии. Т., 1933.

Галузо П.Г. Туркестан — колония. (Очерки истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 г.) Т., 1935. 2-изд., дополненное и исправленное.

Галузо П. Восстание 1916 г. в Средней Азии. М.; Е., 1932.

Гартевельд. Среди сыпучих песков и отрубленных голов. М., 1914.

Гафуров Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении, с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. Т. 1. 3-изд. М., 1955.

Гафуров Б.Г. Прохоров Н. Таджикинский народ в борьбе за свободу и независимость своей родины. Очерки по истории таджиков и Таджикистана. Душанбе, 1944.

(Гейнс А.К.) Железные дороги в Среднюю Азию // Сборник статей и проектов по проведению железных дорог в Азию. С. 23.3.1854 по 27.5.1874 гг. (б.м.), (б.г.)

Гейнс А.К. О восстании мусульманского населения или дунганей в Западном Китае // Известия Русского географического общества. Т. 2. Спб., 1866.

Гейер И.И. Завеча России в Средней Азии в связи с вопросам о проведении среднеазиатской шелькой вороги. Спб., 1900.

Гельмерсен Г. Хива в нынешнем своем состоянии // Отечественные записки. Т.8. 1840. Разд. 2.

Гиббинс Б., Сатурин Д. История современной Англии. Спб., 1901.

Гиндин И.Ф. К вопросу об экономической политике царского правительства в 60-80-х годах XIX в.// Вопросы истории, 1959, №5.

Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. М., 1948.

Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1892 гг.). М., 1960.

Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. М., 1991.

(Глуховский А.М.) Записки о значении Бухарского ханства для России и о необходимости принятия решительных мер для прочного водворения нашего влияния в Средней Азии. Спб., 1867.

Гневушева Е.И. Забытый путешественник. Жизнь и путешествия Петра Ивановича Пашино. М., 1958.

Государственные финансы России накануне реформы 1861 года // Исторический архив, 1956, №27.

(Григорьев В.В.) Записки Мирзы Шемса Бухари. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре. Казань, 1861.

Григорьев В.В. О русских интересах в подвластных нам оседлых странах Средней Азии. М., 1867. №23, 24, 32, 53.

Григорьев В.В. Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости// Записки Русского географического общества. Кн. 2. 1861.

(Григорьев В.В.) Проект товарищества для развития торговли России с Средней Азией // Народное богатство, 1863, №40.

Григорьев В.В. Разбор сочинения «Очерки торговли России с Средней Азией» П. Небольсина. Отчеты о 25-м присуждении Демидовских наград. Спб., 1856.

Григорьев В.В. Русская политика в отношении к Средней Азии// Сборник государственных знаний. Т.1. Спб., 1874.

Гримм Э. Основы афганской политики Англии// Новый Восток, 1929, №26-27.

Гродеков Н.И. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. Т. 1-3. Спб., 1883.

Гродеков Н.И. Хивинский поход 1873 г. 2-изд. Спб., 1888.

Грулев М. Соперничество России и Англии в Средней Азии. Спб., 1909.

Губаревич-Радобильский А.Х. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами // Материалы для изучения хлопководства. Вып. 2. Спб., 1912.

Губаревич-Радобильский А.Х. Экономический очерк Бухары и Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората. Спб., 1905.

Гуревич А. О положении на историческом фронте Средней Азии. Сб. ст. Т., 1934.

Гуссин В.Ф. Хлопкоочистительное дело. Спб. 1913.

Гүлшамбаров С.И. Экономический обзор Туркестанского края. Асхабад, 1913.

Григорьев В.В. Русская политика в отношении Средней Азии. Спб., 1874.

Граменицкий С. Очерки о развитии народного образования в Туркестанском крае. Т., 1896.

Грекулов Е.Ф. Церковь, самоворгниавий народ (во второй пол. XIX-нач.XX вв.) М., 1969.

(Данилевский Г.И.) Описание Хивинского ханства // Записки Русского географического общества. Кн. 5. 1851.

Данилова Е.Н. Завещание Петра Великого // Труды Историко-архивного института. Т. 2. М., 1946.

Джамгерчинов Б.Д. К вопросу о присоединении Киргизии к России// Известия филиала АН СССР. Вып. 7. Ф., 1947.

Джамгерчинов Б.Д. О прогрессивном значении вхождения Киргизии в состав России. Ф., 1963.

Джамгерчинов Б.Д. Важный этап из истории киргизского народа. К столетию присоединения Киргизии к России. Ф., 1957.

Джамгерчинов Б.Д. Присоединение Киргизии к России. М., 1959.

Дневник Д.А. Милютина, 1873-1882. Т. 1-4. М., 1947-1950.

Договоры России с Востоком, политические и торговые. Спб., 1869.

Долинский В. О путях сообщения России с Средней Азией // Экономист. Спб., кн. 2, 1859.

Долинский В. Об отношениях России к среднеазиатским владениям и об устройстве Киргизской степи. Спб., 1865.

Долинский В. О средствах к устранению экономических и финансовых затруднений в России. Статьи и заметки, касающиеся этого предмета. Спб., 1871.

Долгорукий Дм. Пять недель в Коканде // Русский вестник, 1871, №1.

Дониш Ахмад. Путешествие из Бухары в Петербург. Избранное. Таджикгосиздат, 1960.

Дружинин М.Н. В страну туркмен и узбеков. Л., 1927.

Думан Л.И. Аграрная политика циннского (Манчжурского) правительства в Синьзяне в конце XVIII века. М.; Л., 1936.

Думан Л.И. Биянху — вождь дунганского восстания 1862-1877 гг. // Записки Института востоковедения АН СССР. Т. 7. 1939.

(Дюгамель А.О.) Автобиография А.О. Дюгамеля // Русский архив. Кн. 2. 1885.

Дюранд А. Созидание границы (Северная Индия). Пер. с англ. Спб., 1905.

Дмитриев Г.Л., Деспеша Е. Скайлера и проблемы среднеазиатской политики царизма 70-х годах XIX в. // Сб. научных трудов ТашГУ, 1976.

Дмитриев Г.Л. Средняя Азия и вольная русская печать 70-х годов XIX в. // Сб. научных трудов ТашГУ, 1985.

Добромыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Вып. 1-4. Т., 1911.

Добромыслов А.И. Города Сырдарьинской области: Т., Б.и., 1912.

Демиров А.П. Экономический очерк хлопководства, хлопкооторговли и хлопковой промышленности Туркестана. М., 1929.

Дехканов А. История фабрично-заводской промышленности и рабочего класса в Ферганской долине (конца XIX-нач. XX вв.). Рук. дис. к.и.н. Т., 1981.

Джунашев К.Д. Развитие товарно-денежных отношений в революционной Киргизии. Ф., 1965.

Дмитриев-Мамонов А.М. Путеводитель по Туркестану и железным дорогам Средней Азии и Ташкента. Спб., 1912.

Ерофеев Н.А. Колониальный вопрос в политической жизни Англии 30-40-х годов XIX в. // Ученые записки по новой и новейшей истории. Вып. 2. 1956.

Желтова Г.И., Макатаев А.В. Развитие исторической науки в Узбекистане // Проблемы истории республик Средней Азии и Казахстана в 40-50-х годы. Т., «Фан», 1989. С. 379.

Жемчужников Н.Н. Движение на Восток. К вопросам правления, землеустройства и колонизации. М., 1927.

Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке. М., «Наука», 1990.

(Жигарев С.) Русская политика в восточном вопросе, ее история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи. Т. 1. М., 1896.

Жуковский И. Азия // Библиотека для чтения. Т. 128. Разд. 3-4. Спб., 1854.

Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915.

Зайончковский А.М. Восточная война 1853-1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой. Т. 1-2. Спб., 1908.

Зайончковский П.А. Архив Д.А. Милютина // Вопросы истории, 1946, №5-6.

Зайончковский П.А. Военные реформы 1860-1870 годов в России. М., 1952.

Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х начала 90-х г.). М., 1970.

Зайцев В.Н. История 4-го Туркестанского линейного батальона с 1771 по 1882 год как материал к описанию движения русских в Среднюю Азию. Т., 1882.

Зайченко. Памиры и Сарыкол. Т., 1903.

(Залесов Н.Г.) Записки Н.Г. Залесова // Русская старина, 1903, №4-10.

Залесов Н.Г. Письмо из степи // Военный сборник, 1858, №8.

Залесов Н.Г. Письмо из Хивы // Военный сборник, 1859, №1.

Залесов Н.Г. Письмо из Бухары // Военный сборник, 1860, №4.

Залесов Н.Г. Посольство в Хиву и Бухару полковника Игнатьева в 1858 году // Русский вестник, 1871, №2-3.

Захаров С. Маркс и Энгельс о некоторых вопросах истории Англии // Историк-марксист, 1940, №10.

Зиновьев М.А. Осада Ура-Тюбе и Джизака (Воспоминания об осенней экспедиции 1866 года в Туркестанской области) // Русский вестник, 1868, №3-4.

Зиссерман А.Л. Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский, 1815-1879. Т. 1-3. 1891.

Зиёев Х. Урта Осие ва Сибирь (XVI-XIX асрлар). Т., 1962.

Зиёев Х.З. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлиги қарши кураш. Т., «Шарқ», 1998.

Зиёев Х. Тарих — ўтмиш ва келажак кўзгуси. Т., 2000.

Зиёев Х.З. Туркистонда озодлик ҳаракатлари тарихидан. Т., «Фан», 1977.

Зиёева Д.Х. Национально-освободительное движение в Туркестане в историографии XX века (проблемы изучения истории восстания 1916 года и движения «истиклолчилик» 1918-1924). Рук. докт. диссертации. Т., 1999.

Зыков С. Очерк утверждения русского владычества на Аральском море и реке Сырдарье с 1847 по 1862 год // Морской сборник, 1862, №6.

Зимма А.Г. 30-летие национально-освободительного восстания 1916 г. в Киргизии // Известия Киргизского филиала АН СССР, 1947. Вып. 6.

Иакинф (Н.Я.Бичурин). Описание Чжуньгарии и Восточного Туркестана. Спб., 1829.

Иванин М.И. Хива и река Амударья // Морской сборник, 1864, №8-9.

Иванов К. Письмо т. Сталина и задачи вузовских парторганизаций // Партработник. 1932. М., №1.

Иванов Д.Л. Очерк военных действий в Средней Азии, с 1847 до 1869 года. Материалы для истории Хивинского похода 1873 года. Вып.2. Т., 1881.

Иванов Д.Л. Туркестанские походы // Военный сборник, 1873, №3,5,7,9,10.

Иванов П.П. Казахи и Кокандское ханство. К истории их взаимоотношений в начале XIX в. // Записки Института востоковедения АН СССР. 1939.

Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). М., 1958.

(Игнатъев Н.) Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. флигер-адъютанта полковника Н.Игнатъева. Спб., 1897.

Идаров С.А. Значение Индии в политике России с Турцией и Англией // Русский вестник, 1884, №6.

Из воспоминаний о походе под Самарканд в 1868 // Военный сборник, 1885, №1.

Ильясов А. Авантюрная деятельность английских агентов в Мургабском оазисе в момент его присоединения к России

// Ученые записки Марыйского женского педагогического института. Вып. 11. Март, 1957.

Искандаров Б.И. Англо-русское соглашение 1895 г. о Памире // Труды Таджикского госуниверситета им. В.И.Ленина. Т. 17. Сер.ист. наук, Вып. 1. Душанбе, 1960.

Искандаров Б.И. Из истории Бухарского эмирата. М., 1958.

История дипломатии. Т. 1-3. М.; Л., 1939-1945.

История дипломатии. 2-изд. Т. 1. М., 1959; Т. 2. М., 1963.

История Казахской ССР с древнейших времен до Октябрьской социалистической революции Т.1. А., 1957.

История Киргизии. Т. 1-2. Ф., 1956.

История народов Узбекистана. Т. 2. Т., 1947.

История русской экономической мысли. Т. 1. Ч. 2. // Эпоха феодализма 1800-1861 гг. М., 1958.

История Туркменской ССР с начала XIX века до Великой Октябрьской социалистической революции Т. 1. Кн. 2. Ашхабад, 1957.

История Узбекской ССР. Т. 1. Кн. 2. Т., 1956.

Исхаков Ф. Прошлое глазами историка. Т., «Узбекистан», 1990.

Ишанов А.И. Создание Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924). Т., 1955.

Иванов А. Русская колонизация в Туркестанском крае. Спб., 1890.

Искандаров Б.И. Из истории проникновения капиталистических отношений в экономику дореволюционного Таджикистана (в. половине XIX в). Д., 1976.

История Казахстана, очерк. Алматы, 1993.

Казанский К.К. Вблизи Памиров. Т., 1895.

Казенный турист. Заметки о Бухаре и ее торговле с Россией // Современник, 1864, №11-12.

Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края 1865-1917. М., «Наука», 1980.

Кастельская З.Д. Восстания 1916 г. в Узбекистане. Т., 1937.

Кауфман А.А. Переселения и колонизация. Спб., 1906.

Ковалев П.А. Тыловые рабочие Туркестана в годы первой мировой войны. Т., 1957.

Клейнборг Л. Русский империализм в Азии. Спб., 1906.

Копонка С.Р. Туркестанский край. Т., 1912.

Куропаткин А.Н. Отчёт о служебной поездке министра в Туркестанский военный округ в 1901 г. Спб., 1902.

Каплун Б.Н. Положения об управлении Туркестанского края. Спб., 1903.

Кивлякина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII-80-е годы XIX в.). М., «Наука», 1984.

Кожекина М.Т. «Для Англии несомненно выгоднее иметь соседом великодержавную Россию». Итоги разведывательной миссии генерал-лейтенанта Н.С.Ермакова в Индию в 1911 году // Военно-исторический журнал, №4, с. 3-11. М., 2000.

Каменский Г. Англия — страшный соперник России в торговле и промышленности // Вестник промышленности. Т. 1. 1859. №2.

Каразин И.И. Скорбный путь // Русская старина, 1907, №3.

Кармев А. Вхождение Мургабского оазиса в состав Российской империи // Известия Туркменского филиала АН СССР, 1951, №3.

Кастельская З.Д. К истории англо-русского соперничества в Средней Азии (с первой половины XIX в. по 1907 г.) // На зарубежном Востоке, 1934, №2. С. 57.

(Катенин А.А.) Биографические данные и копии из бумаг бывшего видного государственного деятеля, особенно на среднеазиатском военном фронте // Военно-исторический сборник, 1915, №3-4; 1916, №1-2.

Кауфманский сборник. М., 1910.

Кафаров Палладий. О торговых путях по Китаю и подвластным ему владениям // Записки Русского географического общества. Кн. 4. 1850.

Килевейн Е.Я. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Сеид Мухамедхана 1856-1860 // Этнографический сборник. Вып. 5. 1862.

Кисляков Н.А. Очерки по истории Каратегина. К истории Таджикистана (Душанбе). Ленинград, 1941.

Клейнборг Л. Русский империализм в Азии. Спб., 1906.

(Ковалевский Е.) Путешествие в Китай Е.Ковалевского, Спб., 1853.

Ковалевский Е.П. Собрание сочинений. С. 1-5. Спб., 1871-1872.

Ковалевский Е.П. Странствователь по суше и морям. Кн. 1-2. Спб., 1843.

Ковалевский П. Встречи на жизненном пути, Егор Петрович Ковалевский // Исторический вестник, 1882, февраль.

Кокарев В. Взгляд русского на европейскую торговлю. М., 1857.

Кокарев В.А. Экономические провалы по воспоминаниям с 1837 г. Спб., 1887.

Корнилов А.А. Общественное движения при Александре II, 1865-1881. М., 1909.

Костенко Л.Ф. Путешествие в Бухару русского миссии в 1870 г. Спб., 1971.

(Костенко Л.Ф.) Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. Спб., 1871.

Костенко Л.Ф. Экспедиция в Алайские горы // Туркестанский сборник. Т., 1950.

Костенко Л.Ф. Экспедиция в Алай и Памир // Военный сборник, 1879, №3.

(Кошелев А.И.) Записки Александра Ивановича Кошелева (1812-1883 годы). Берлин, 1884.

Крестовский В. В гостях у эмира бухарского. Путевой дневник // Русский вестник, 1884, №2-3, 5-8.

(Кривошеин). Записки главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестанский край в 1912 году. Спб., 1919.

Кумар В. Англо-американский заговор против Кашмира. М., 1954.

Кун А. Очерк Кокандского ханства // Известия Русского географического общества. Т., 1877.

Куропаткин А.Н. Очерки Кашгарии. Спб., 1878.

Кушева Е.В. Об одной дореволюционной публикации документов по истории Средней Азии // Проблемы источниковедения. Спб. 3. М.; Л., 1940.

Кушева Е.В. Среднеазиатский вопрос и русская буржуазия в 40-е годы XIX в. // Исторический сборник. Вып. 3. Л., 1934.

Лаврентьев В. Капитализм в Туркестане. Буржуазная колонизация Средней Азии. Л., 1930. С. 160.

- Левин Ш.М.** Общественное движение в России в 60-70-е годы XIX века. М., 1958.
- Лежан Г.** Русские в Средней Азии // Записки для чтения. Кн. 10-11, 1867.
- Ленц Р.** Исследования в Восточной Персии и в Хератском владении. Спб., 1868.
- Лобачев Н.** Возникновение промышленных кризисов капитализма и первые кризисы в России в 1847-57 гг. Саратов, 1940.
- Лобысевич Ф.И.** Описание Хивинского похода 1873 г. Спб., 1898.
- Лобысевич Ф.И.** Поступательное движение в Средней Азии в торговом и дипломатическо-военном отношениях. Спб., 1900.
- Логофет Д.Н.** Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. 1-2. Спб., 1911.
- Логофет Д.Н.** В горах и на равнинах Бухары (Очерки Средней Азии). Спб., 1913.
- Логофет Д.Н.** Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. Спб., 1909.
- Лукин Б.В.** Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Т., 1958.
- Лукин Б.В.** Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Конец XIX — начало XX в. Т., 1962.
- Лыко М.** Очерк военных действий 1868 года в Заравшанской долине // Военный сборник. 1871, №5-8.
- Львов И.** Завоевание Туркестана // Русский вестник, 1868, №7.
- (Любимов Н.А.)** М.Н. Катков и его историческая заслуга. По документам и личным воспоминаниям Н.А. Любимова. Спб., 1889.
- Лященко П.И.** История народного хозяйства СССР. Т.1. М., 1947; М.С. Николай Владимирович Ханыков, Некролог // Вестник Европы, 1878, №12.
- Лыкошин Н.С.** Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. Вып. I. Петроград, 1916.
- Лукин Б.В.** Средняя Азия в дореволюционном и советском восстановлении. Т., «Наука», 1965.
- Левтеева Л.Г.** Присоединение Средней Азии к России в международных источниках. Т., «Фан», 1986.
- Любимов П.П.** Религии и вероисповедный состав населения Азиатской России. Петроград, 1914.
- Майский И.М.** Путешествие в прошлое. М., 1960.
- Мак-Гахан.** Военные действия на Оксусе и падение Хивы. Пер. с англ. М., 1875.
- Мак-Грегор.** Хоросан, Путешествие по северо-восточным провинциям Персии. Пер. с англ. Ч. 1-2. Спб.; Киев, 1882-1886.
- Мак-Грегор.** Оборона Индии. Ч. 1-2 // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 43-44. Спб., 1891.
- Мак-Колль М.** Султан и державы. Пер. с англ. Спб., 1897.
- Макшеев А.И.** Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае // Записки Русского географического общества по отделению статистики. Т.П. 1871.
- Макшеев А.И.** Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. Спб., 1890.
- (Макшеев А.И.)** Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю А. Макшеева. Спб., 1896.
- Маннанов Б.** К вопросу о влиянии присоединения Средней Азии к России на сопредельные страны Востока (Иран) // Научные работы и сообщения. Кн. 2. Т., 1961.
- Маннанов Б.** Присоединение Средней Азии к России и Иран // Краткие сообщения Института народов Азии, 1962, №39.
- Мансветов Н.В.** Сближение наций и возникновение интернациональной общности народов в СССР // Вопросы истории, 1964, №5.
- Манжара Д.И.** Революционное движение в Средней Азии 1905-1920 гг. Т., 1934.
- Манжара Д.И.** Борьба за власть Советов. Т., 1935.
- Маркус.** Выписка из дел о видах и распоряжениях нашего правительства относительно восточного берега Каспийского моря. (б.м.), (б.г.).
- Мартенс Ф.Ф.** Россия и Англия в Средней Азии. Спб., 1880.
- Мартенс Ф.Ф.** Император Николай-I и королева Виктория // Вестник Европы, 1896, №11.

- Масальский В.И.** Хлопковое дело в Средней Азии (Туркестан, Закаспийская область, Бухара и Хива) и его будущее. Спб., 1892.
- Маслов А.Н.** Россия в Средней Азии. Очерк наших новейших приобретений // Исторический вестник, 1885, май.
- Материалы** для описания Хивинского похода 1873 г. Вып. 5. Т., 1881.
- Материалы** по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию. Спб., 1869.
- Материалы** по истории туркмен и Туркмении. Т. 1. М.; Л., 1939.
- Международные** отношения на Дальнем Востоке, 1870-1945 гг. М., 1951.
- (Мейендорф).** Статистический взгляд на Бухару // Северный архив, 1826, №19, 20.
- Мендельсон Л.А.** Экономические кризисы и циклы XIX века. М., 1949.
- (Меньков П.К.)** Записки Петра Кононовича Менькова. Т. 1-3. Спб., 1898.
- Мещерский В.П.** Мои воспоминания. Часть первая (1850-1865). Спб., 1897.
- Минаев И.П.** Дневники путешествий в Индию и Бирму. М., 1955.
- Миви И.И.** Международное значение победы социализма на Советском Востоке. К 42-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции // Проблемы востоковедения, 1959, №5.
- Мирза Абдал Азим Сами.** Тарихи салотани мангития (История мангитских государей). М., 1962.
- Мировые** экономические кризисы. 1848-1935. Т. 2-3. М., 1937-1939.
- Мороховец Е.А.** Крестьянская реформа 1861 г. М., 1937.
- Моргон А.Л.** История Англии. Пер. с англ. М., 1950.
- Мунинов И.** Из истории общественной и философской мысли конца XIX и начала XX века. Самарканд, 1949.
- (Муравьев Н.)** Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819-1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. 1-2. М., 1822.
- Муравейский С.Д.** Очерки по истории революционного движения в Средней Азии. Т., 1926.
- Мухаммеджанов А.** Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Бухарского ханства с Россией в 20-50-х годах XIX в. Т., 1955 (автореферат).
- Мухаммед Наби-хан.** Государственные вопросы и ответы и укрепление государства. Пер. с перс. Т., 1899.
- Мухаммед Юсуф Мушши.** Мукимханская история. Пер. с тадж. Т., 1956.
- Мушкетов И.В.** Туркестан. Спб., 1906.
- Материалы** объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Т., АН УзССР, 1955.
- Материалы** объединенной научной сессии, посвященной прогрессивному значению Средней Азии к России. Т., АН УзССР, 1959.
- Масальский В.И.** Хлопковое дело в Средней Азии. Спб., 1912.
- Масальский В.И.** Производство хлопка в России и попытка введения культуры хлопчатника в южных губерниях. Предкавказье — Спб., 1915.
- Малик-Саркисян С.А.** Хлопковое дело в Ферганской области и меры по его упорядочению. М., 1904.
- Малаховский Н.И.** Производительные силы Туркестана. Спб., 1909.
- Национальная** политика России: история и современность. М., 1997.
- Н.В.** Кокандское ханство по новейшим известиям // Военный сборник, 1869, №7.
- Назаров П.** Воспоминания о степном походе в ханства Хиву и Бухару // Военный сборник, 1864, №4.
- (Назаров Ф.)** Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. Спб., 1821.
- (Наливкин В.)** Краткая история Кокандского ханства. Спб., 1886.
- Народное** восстание в Индии 1857-1859 гг. Сборник статей к столетию восстания. М., 1957.
- Нарочницкий А.Л.** Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860-1895. М., 1956.

Нарочницкий А.Л. Русские документальные публикации по вопросам внешней политики России и международных отношений нового времени, изданные до 1917 года // Исторический журнал, 1945, №1-2.

Наша китайская торговля. Спб., 1868.

Наши соседи в Средней Азии: Хива, Туркмения. Спб., 1873.

Неболсин Г.П. Статистические записки о внешней торговле России. Ч. 1-2. Спб., 1835.

Неболсин Г.П. Очерки торговли России с Средней Азией // Записки Русского географического общества. Кн. 10. 1865.

Неболсин Г.П. Катков и его время. Спб., 1888.

Нейман К. Афганистан и англичане в 1841 и 1842 годах.

Неру Дж. Открытие Индии. Пер. с англ. М., 1955.

(Нессельроде К.В.) Всеподданнейший отчет министра иностранных дел графа Нессельроде, за 25 лет царствования императора Николая-I // Сборник Русского исторического общества. Т. 98. Спб., 1896.

(Нессельроде К.В.) Записка канцлера графа К.В. Нессельроде о политических отношениях России // Русский архив. Кн. 2. 1872.

Нияматов Т.Н. Характеристика основных изданных источников по взаимоотношениям Хивинского ханства с Россией в 20-50-х годах XIX века. Т., 1955 (автореферат).

(Никитенко А.В.) Моя повесть о самом себе и о том, чему свидетель в жизни был. Записки и дневник 1826-1877 А.В. Никитенко. Т. 1-2. Спб., 1893.

Никитников Ф. Нужен ли консул в Бухаре // М., 1867. №96.

Нольде Б.Э. Петербургская миссия Бисмарка 1859-1862. Россия и Европа в начале царствования Александра II. Прага, 1925.

Носков И.А. О сухопутной торговле с Китаем. Спб., 1871.

О пошлине на хлопок // Вестник финансов. Спб., 1806, с. 101.

О ценах на хлопок // Туркестанское сельское хозяйство, 1916.

О возмущениях, бывших в Дзюнгари и Малой Бухарии // Сибирский вестник. Ч. 3-4.

Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки Русского географического общества. К. 3. 1849.

Обозрение промышленности и торговли // Вестник промышленности. Т. 11. 1861, №2.

Общий очерк Киргизской степи // Военный сборник, 1865, №12.

Омелин Н.Е. Из истории колонизации Средней Азии царской Россией // Научные записки Ташкентского финансово-экономического института, 1848, №3.

(Остроумов Н.) Константин Петрович фон Кауфман, устроитель Туркестанского края. Личные воспоминания Н. Остроумова. Т., 1899.

Отчет о деятельности высочайше утвержденного общества для содействия русской промышленности и торговле с 1867 по 1892 г. // Труды Общества для содействия русской промышленности и торговле. Ч. 22. Спб., 1893.

Отчеты о действиях Хоросанской экспедиции // Вестник Русского географического общества. Ч. 25. 1859; Ч. 28. 1860.

Очерк распространения русского владычества в Средней Азии в 1847-1862 гг. // Морской сборник, 1862, №6.

Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края, Т. 1-2. Спб., 1910.

Пален К.К. Народные суды Туркестана. Спб., 1909.

Понятовский С. Опыт изучения хлопководства в Туркестане и Закаспийской области. Спб., 1913.

Понятовский С. Нормировка цен на хлопок и преследуемые ею цели // Туркестанское сельское хозяйство, 1916, №5.

Пален К.К. Переселенческое дело в Туркестане. Спб., 1910.

Пален К.К. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. ч. I. Спб., 1911.

(П.М.К.) Русское знамя в Средней Азии // Исторический вестник, 1899, апрель-май.

П.Р. Из путевых записок о Нарыне и Кашгаре // Военный сборник, 1870, №7-8.

(Пашино П.И.) Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки П.И. Пашино. Спб., 1868.

Перепелицина Л.А. Влияние русской культуры на культуру народов Средней Азии. Т., 1960.

Перцев В.Т. Экономическое развитие Англии в XIX веке. Минск, 1924.

- Письмо** адмирала Бутакова к князю А.И.Барятинскому с заметками М.Г.Черняева // Русский архив, 1899, №11.
- Пичурин П.** Вторжение кокандцев в Алатавский округ в 1860 году // Военный сборник, 1872, №5.
- Погребинский А. П.** Экономическое развитие Англии в эпоху промышленного капитализма. М., 1947.
- Покровский М. Н.** Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. М., 1923-1924.
- Покровский С. А.** Внешняя торговля и внешняя политика России. М., 1947.
- Покровский С.П.** Международные отношения России и Бухары в дореволюционное время и при советской власти — до национального размежевания среднеазиатских республик. Т., 1927.
- (Полторацкий В.А.)** Воспоминания В.А. Полторацкого // Исторический вестник, 1893, январь-октябрь; 1895, январь-июль.
- Попов А.Л.** Борьба за среднеазиатский плацдарм // Исторические записки, 1940, №7.
- Попов А.Л.** Внешняя политика русского царизма в XIX веке в кривом зеркале, М.Н. Покровского // Против анти-марксистской концепции М.Н. Покровского. Ч.2.М.; Л., 1940.
- Попов А.Л.** Из истории завоевания Средней Азии // Исторические записки, 1940, №9.
- Попов А.Л.** От Босфора к Тихому океану // Историк-марксист, 1934, №3.
- Посмертные** бумаги М.Д.Скобелева // Туркестанский сборник. Т. 330.
- (Потанин).** Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина 1830 года // Вестник Русского географического общества. Кн. 6. 1865.
- Предтеченский А.В.** Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века. М.; Л., 1957.
- Присоединение** Туркмении к России // Сборник документов. Ашхабад, 1960.
- Протоколы** и стенографические отчеты заседаний I Всероссийского съезда фабрикантов, заводчиков и лиц, интересующихся отечественной промышленностью. Спб., 1872.
- Путята.** Очерк экспедиции в Памир, Сарыкол, Вахан и Шугнан 1883 г. // Сборник географических и статистических материалов по Азии. Вып. 10. Спб., 1884.
- Пясковский А.В.** К вопросу о прогрессивном значении присоединения Средней Азии к России // Вопросы истории, 1959, №8.
- Пясковский А.В.** Революции 1905-1907 гг. в Туркестане. М., 1958.
- Пясковский А.В.** Приобщение среднеазиатских народов к революционной борьбе русского народа — важнейшее прогрессивное последствие присоединения Средней Азии к России // Объединенная научная сессия, посвященная прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России. Т., 1959.
- Рыскулов Т.** Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 г. Алма-Ата, 1927.
- Рыскулов Т.** Из истории борьбы за освобождение Востока // Новый Восток. Т., 1924. Кн. VI.
- Рыскулов Т.** Революция и коренное население Туркестана. Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов. Ч. 1, 1917-1919 г.
- Рыскулов Т.** Очерки революционного движения в Средней Азии. Кзыл-Орда, 1927.
- Р.** История сношений Англии с Афганистаном, рассказанная англичанином // Русский вестник, 1879, №7.
- Раджабов З.Ш.** Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. Д., 1957.
- Раджабов С.** К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом. Д., 1954.
- Раджабов С.** Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Т., 1955.
- Расул-заде П.Н.** Из истории среднеазиатско-индийских связей второй половины XIX-начала XX века. Т., 1968.
- Рашидов Ш.** Навеки вместе с русским народом: (О прогрессивном значении присоединения Средней Азии к России) // Коммунист, 1959, №10.
- Ресало-Якуби.** Воспоминания о Якуб-беке Кашгарском Камиль-хана-ишана // Историк-марксист, 1940, №3.

- Риджуэй.** Новая афганская граница // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 39. Спб., 1889.
- Риттер К.** Землеведение. География стран Азии, находящихся в непосредственном сношении с Россией. Восточный или Китайский Туркестан. Вып. 1-2. Спб., 1869-1873.
- Риттер К.** Иран, ч. 1. Спб., 1869-1873.
- Риштия С.К.** Афганистан в XIX веке. Пер. с перс. М., 1958.
- Робертс Кандагарский.** Сорок один год в Индии. От субалтерна до главнокомандующего. Спб., 1902.
- Рожкова М.К.** Из истории торговли России с Средней Азией в 60-х годах XIX в. // Исторические записки. Т., 1960.
- Рожкова М.К.** Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М.; Л., 1949.
- Рожкова М.К.** Экономические связи России с Средней Азией в 40-60-е годы XIX века. М., 1963.
- Рой П.Ч.** Посольство Баба Рам Сингха в русский Туркестан (1879) // Проблемы востоковедения, 1959, №4.
- Романовский Д.И.** Заметки по среднеазиатскому вопросу. Спб., 1868.
- Россия и Туркмения в XIX веке.** К вхождению Туркмении в состав России // Сборник документов. А., 1946.
- Ротштейн А.** Британский реформизм и колониальный вопрос // Советское востоковедение, 1957, №6.
- Руир.** Англо-русское соперничество в Азии в XIX в. Пер. с фр. М., 1924.
- Русский Туркестан** // Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. Вып. 3. Спб., 1872.
- Рустамов У.А.** Пригиндукушские княжества Северной Индии в конце XIX-начале XX вв. Т., 1956.
- Расулов Т.** Новый Туркестан. Т., 1923.
- Рябинский А.М.** История колониального порабощения Бухарского ханства царской Россией // Труды Военно-политической ордена Ленина академии Красной Армии им. В.И.Ленина. Сб. 4. М.; Л., 1940.
- Рябинский А.М.** Царская Россия и Бухара в эпоху империализма // Историк-марксист, 1941, №4.
- Савицкий А.** Саттархан Абдул Гафаров // Звезда Востока, 1960, №11.
- Савицкий А.П.** Поземельный вопрос в Туркестане. Т., 1963.
- Садыков А.** Россия и Хива в конце XIX-начале XX в. Т., 1972.
- Садыков А.** Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX-начале XX в. Т., 1965.
- Садыков Х.** Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в нач. XX века. Автореф. дис. д-ра ист. наук. Т., 1994.
- Социально-экономическое и политическое положение Узбекистана накануне Октября.** Т., 1973.
- Сафаров Т.И.** Колониальная революция (Опыт Туркестана). М., 1921.
- Сюкияйнен Л.Р.** Мусульманское право. Вопросы теории и практики. М., «Наука», 1986.
- Смирнов Е.** Сырдарьинская область. Спб., 1887.
- Савельев П.С.** Бухара в 1853 г., с присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посещавших этот город до 1835 года включительно. Спб., 1836.
- Соловейчик Л.** Басмачество в Бухаре. М., 1923.
- Салиев П.** Бухара в период Мангытской династии. Т., 1920.
- Самойлович А.Н.** Отклики хивинской придворной хроники XIX в. на приезд английского майора Эббот // Сборник статей к сорокалетию ученой деятельности академика А.С. Орлова. Л., 1934.
- Самсонов Арс.** Очерки Киргизской степи // Записки для чтения. 1869. Кн. 8.
- Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России.** Т. 1. Спб., 1902.
- Северцов Н.А.** Заметка о наших среднеазиатских владениях // Слово, 1880, №8.
- Северцов Н.А.** Месяц плена у кокандцев // Русское слово, 1859, №10.

- Северцов Н.А.** Путешествия по Туркестанскому краю. М., 1947.
- Северцов Н.А.** Сборник документов. Т., 1958.
- Семенов А.** Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины 17-го столетия по 1858 год. Ч. 1-3. Спб., 1859.
- Семенов А.А.** Очерк поземельно-податного и налогового устройства бывшего Бухарского ханства // Труды Среднеазиатского государственного университета. Вып. 1. Т., 1929.
- Семенов А.А.** Очерки истории присоединения вольной Туркмении (1881-1885). Т., 1909.
- Семенов А.А.** Покоритель и устроитель Туркестанского края генерал-адъютант К.П. фон Кауфман I // Кауфманский сборник. М., 1910.
- Семенов А.А.** История Шугнана. Т., 1916.
- Семенов А.** К истории бухарских мангытов. Т., 1914.
- (Семенов П.П.)** История полувековой деятельности Русского географического общества 1845-1895. Ч. 1-3. Спб., 1896.
- Семенов-Тянь-Шанский П.П.** Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. М., 1948.
- Симонова Л.Х.** Рассказы очевидцев о завоевании русскими Самарканда и о семидневном сидении // Исторический вестник, 1904, сентябрь.
- Снига Н.К., Банерджи А.Ч.** История Индии. М., 1954.
- Скальковский К.А.** Внешняя политика России и положение иностранных держав. Спб., 1897.
- Скальковский К.А.** Воспоминания молодости (по морю житейскому). 1843-1869. Спб., 1906.
- Скальковский К.А.** Наши государственные и общественные деятели. Спб., 1890.
- Скальковский К.А.** Современная Россия. Очерки нашей государственной и общественной деятельности. Т. 1-2. Спб., 1891.
- Скрин А.** Китайский Туркестан. Т., 1911.
- Скрин Ф.Г.** Рост России с 1825 по 1900 г. Пер. с англ. Спб., 1904.
- Смирнов Н.А.** Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. М., 1958.
- Снесарев А.Е.** Северо-индийский театр. Ч. 1-2. Т., 1903.
- Современная** летопись // Московские ведомости, 1866, №10-11.

- Соколов А.Я.** Присоединение Средней Азии к России и развитие русско-афганских торговых отношений // Научные труды Ташкентского государственного университета им. В.И. Ленина. Вып. 229. 1964.
- Соколов Ю.А.** Ташкент, ташкентцы и Россия. Т., 1965.
- Стрелбицкий И.** Земельные приобретения России в царствование императора Александра II с 1865 по 1881 год. Спб., 1881.
- Стремоухов Н.П.** Поездка в Бухару. Извлечения из дневника // Русский вестник, 1875, №6.
- Субботин А.П.** Россия и Англия на среднеазиатских рынках. Спб., 1885.
- Сялковский Г.** Воспоминания офицера о туркестанских походах 1864-1865 гг. // Военный сборник, 1891, №2-3.
- Туркистон** мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. Т., «Фан», 1996.
- Тухтаметов Т.Г.** Русско-бухарские отношения в XIX-нач. XX вв. Т., 1966.
- Тарасенко-Отрешков Н.И.** Обзор внешней торговли России последних двадцати пяти лет. Спб., 1859.
- Тарасов С.А.** Очерк торговли с Западным Китаем // Журнал мануфактур и торговли. Т. 6. 1859. Кн. 4. Отд. 5.
- Тарле Е.** Английская политика от Крымской кампании до наших дней // Литературный современник, 1940, №7.
- Тарле Е.** Англо-французская дипломатия и Крымская война. // Военно-исторический журнал, 1940, №4.
- Тарле Е.В.** Вторая мировая война в кривом зеркале // Большевик, 1949, №21.
- Тарле Е.В.** Крымская война. Т. 1-2. М.; Л., 1950.
- Татариннов А.** Семимесячный плен в Бухаре. Спб., 1867.
- Терентьев М.А.** Как устранить соперничество англичан в Средней Азии // Труды Общества для содействия русской промышленности и торговле. Вып. II. Спб., 1873.
- Татищев С.С.** Внешняя политика императора Николая I. Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны. Спб., 1887.
- Татищев С.С.** Из прошлого русской дипломатии. Исторические исследования и полемические статьи. Спб., 1890.
- Татищев С.С.** Император Александр II, его жизнь и царствование. Т. 1-2. Спб., 1911.

- Терентьев М.А.** Россия и Англия в Средней Азии. Спб., 1875.
- Терентьев М.А.** Россия и Англия в борьбе за рынки. Спб., 1876.
- Терентьев М.А.** История завоевания Средней Азии. Т. 1-3. Спб., 1906.
- Терентьев М.А.** Статистические очерки Среднеазиатской России // Записки Русского географического общества по отделению статистики. Т. 4. 1874.
- Терентьев М.А.** Торговая политика Англии // Вестник Европы, 1874, №9.
- Терентьев М.А.** Туркестан и туркестанцы // Вестник Европы, 1875, №9-11.
- Тернер Ф.Г.** Движение внешней торговли России с 1853 по 1856 гг. Спб., 1856.
- (Тернер Ф.Г.)** Воспоминания жизни Ф.Г. Тернера. Ч. 1-2. Спб., 1910-1911.
- Тихомиров М.Н.** Присоединение Мерва к России. М., 1960.
- Тихонов Д.** Восстание 1864 г. в Восточном Туркестане // Советское востоковедение. Т. 5. М., Л., 1948.
- Толбухов Е.** Устроитель Туркестанского края // Исторический вестник, 1913, июнь.
- Торговые договоры России с Китаем.** Спб., 1909.
- Труды Общества для содействия русской промышленности и торговле.** Ч. 22. Спб., 1893.
- Туманский А.** На память 25-летия взятия Самарканда 1816-1893. Спб., 1893.
- Туркестанский край.** Сборник материалов для истории его завоевания собрал полковник А.Г. Серебренников. Т. 1-8, 17-22. Т., 1912-1916.
- Уальволь С.** Иностранная политика Англии. Спб., 1885.
- Улучшение пароходства на Сырдарье** // Современная летопись, 1866, №41.
- Усенбаев К.** Присоединение Южной Киргизии к России. Ф., 1960.
- Усманов К.** Восстание в Кашгаре 1864 г. // Труды Московского института востоковедения. Сб. 6. М., 1947.
- Усманов К.** Уйгурские источники о восстании в Синьцзяне 1864 года // Вопросы истории, 1947, №2.

Фадеев А.В. Мюридизм как орудие агрессивной политики Турции и Англии на Северо-Западном Кавказе в XIX столетии // Вопросы истории, 1951, №9.

Фадеев А.В. О некоторых чертах внешней политики царской России в период разложения крепостнической системы // Вопросы истории, 1958, №1.

Фадеев А.В. Россия и восточный кризис 20-х годов XIX века. М., 1958.

Федоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Т., 1925.

Федоров М.П. Соперничество торговых интересов на Востоке. Спб., 1903.

Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. Спб.; М., 1875.

Федченко А.П. Сборник документов. Т., 1956.

(Феоктистов Е.М.) Воспоминания Е.М. Феоктистова. За кулисами политики и литературы. Л., 1929.

Федоров М.П. Хлопководство в Средней Азии. Спб., 1998.

Фелика Ю. Национально-освободительное восстание 1916 г. в Казахстане // Большевик Казахстана, 1936, №10.

Халфин Н.А. Об архивных материалах по истории национально-освободительного восстания 1916 г. в Узбекистане // Известия АН Уз. ССР, 1950, №1.

Халфин Н.А. Британская экспансия в Средней Азии в 30-40 годах XIX в. и миссия Ричмонда Шекспира // История СССР, 1958, №2.

Халфин Н.А. Английская колониальная политика на Среднем Востоке (70-е годы XIX в.). Т., 1957.

Халфин Н.А. Восстание Исхак-хана в Южном Туркестане и позиция русского царизма 1888 г. // Труды Среднеазиатского государственного университета им. В.И.Ленина. Нов. сер. Вып. 68. Кн. 9. Т., 1955.

Халфин Н.А. Некоторые вопросы международных отношений на Среднем Востоке в XIX веке в индийской историографии // Советское востоковедение, 1958, №4.

Халфин Н.А. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX в. - начало XX в.). М., 1959.

Халфин Н.А. Из истории железнодорожного строительства в дореволюционном Туркестане // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. К 70-летию М.Н. Тихомирова. М., 1963.

Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. Спб., 1843.
Ханыков Я.В. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства // Записки Русского географического общества. Кн 5. Спб., 1851.
(Ханыков Н.В.) Герат // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. 16. Спб., 1885.
Хасанов А. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Ф., 1960.
Хасанов А. Взаимоотношения киргизов с Кокандским ханством и Россией в 50-70-х годах XIX века. Ф., 1961.
Хидоятов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии. Т., 1969.
Хидоятов Г.А. Моя родная история. Т., 1990.
Хорошкин А.П. Весна 1858 года в Средней Азии. Воспоминания казачьего офицера // Военный сборник, 1875, №9.
Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX веках. 1800-1917. М., 1950.
Хрулев С.А. Записки о походе в Индию // Русский архив. 1882, №5.
Хрулев С.А. Проект устава товарищества для развития торговли с Средней Азией // Журнал мануфактур и торговли, 1863, №1.
Чарков Н.В. Мирное завоевание Мерва // Исторический вестник, 1914, №11.
Черкасов. Защита Самарканда в 1868 году // Военный сборник, 1870, №9.
Черносвитов Р. Мысль об устройстве водяных путей в Среднюю Азию // Экономический указатель. Вып. 45. 1857.
Чернышевский Н.Г. Дневник второй половины 1848 г. и первой половины 1849 г. Полное собрание сочинений. Т. 1. М., 1939.
Чернявский В.И. П.П. Семёнов-Тянь-Шанский и его труды географии. М., 1955.
Черняев. К Туркестанским боевым юбилеям. 1865-1915 // Военный сборник, 1915, №11-12; 1916, №1.
Черняев М.Г. Султаны Кенисара и Садык // Русский вестник, 1889, №8.
Черняева М.Г. Черняев в Средней Азии. На Сырдарьинской линии 1857-59 // Исторический вестник, 1915, июнь.

Чихаев П. Об исследовании вершин Сыр и Аму-Дарьи и нагорной площади Памир // Записки Русского географического общества. Кн. 3. 1849.

(Чихаев Платон). Записки о возможности осуществления Россией экспедиции в Индию // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. // Вып. 23. Спб., 1886.

Черванцев Р.Н. Водное право Туркестана в его настоящем и проектах ближайшего будущего. Т., 1911.

Чўқай ўғли Мустафо. Истиклол жаллодари. Т., «Фан», 1992.

Чўлпон Абдулхамид. Гўзал Туркистон. Т., 1977.

Шавров Н.А. О путях для торговли России с Азией. Спб., 1873.

Шахназаров А.Н. Сельскохозяйственное в Туркестанском крае. Спб., 1908.

Шейне Ж. Современная Индия. Пер. с фр. Ч. 1-2. Спб., 1913.

Шеманский А. Туркестанские боевые юбилеи 1865-1915 // Военно-исторический сборник, 1915, №2-4; 1916, №1-2.

Шепелев А. Очерк военных и дипломатических сношений России со Средней Азией. Материалы для истории Хивинского похода 1873 г., ч. I. Т., 1879.

Шипилов А. Русский отряд на китайской границе в 1863г. Из воспоминаний артиллериста // Военный сборник, 1865, №2.

Шипов А.П. О значении внутренней торговли. М., 1861.

Шипов А.П. О средствах к устранению наших экономических и финансовых затруднений. Спб., 1866.

Шипов А.П. Хлопчатобумажная промышленность и важность ее значения для России. Вып. 1-2. М., 1857-1858.

Штейнберг Е.Л. Английская версия о «русской угрозе» Индии в XIX-XX вв. // Историографические записки. Т. 33. 1950.

Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке. М., 1951.

Шубинский П.П. Очерки Бухары. Спб., 1892.

Эвальд А.В. Воспоминания о К.П. фон Кауфмане // Исторический вестник, 1897, октябрь.

Эмери Л. Моя политическая жизнь. Пер. с англ. М., 1960.

Эсадзе Б.С. Скобелев в Закаспии. Очерк Ахал-Текинской экспедиции 1880-1881 гг. М., 1914.

- Эрназаров Т. История печати Туркестана. Т., 1976.
- Юдин М.Л. Памяти Черняева //Исторический вестник, 1914, сентябрь.
- Юлдашбаева Ф. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии (70-80 годы XIX в.). Т., 1963.
- Юлдашев М. Ключи Ташкента //Звезда Востока, 1959, №5.
- Юферов И. Хлопководство в Туркестане. Спб. 1925.
- Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. М., 1955.
- Яковлев Н. О так называемом «завещании» Петра Великого //Исторический журнал, 1941, №12.
- Якубовский А.Ю. Павел Петрович Иванов как историк Средней Азии //Советское востоковедение. М.; Л., 1948. Т.5.
- Янжул И. Исторический очерк русской торговли со Средней Азией //Московские университетские известия, 1869, №5.

Фойдаланилган архивлар рўйхати

Центральный Государственный Военно-исторический архив СССР (ЦГВИА СССР). Фонд 67 «А.Л. Данзас», фонд 400 «Главный штаб», фонд 431 «Великобритания», фонд 483 «Военные действия в Средней Азии», фонд «Военно-ученого архива». «Большие номера», фонд 38 «Департамент Генерального штаба», фонд 401 «Военно-ученый комитет».

Архив Внешней политики России (АВПР). Фонд 6 «Политический архив», фонд 40 «Миссия в Персии», фонд 347 «Санкт-Петербургский Главный архив министерства иностранных дел», 1-1 и 1-9, фонд «Посольство в Лондоне».

Центральный Государственный Исторический архив Узбекской ССР (ЦГИА Уз ССР). Фонд 1 «Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора» (КТГГ), фонд 2 «Дипломатический чиновник при Туркестанском генерал-губернаторе», фонд 3 «Российское императорское политическое агентство в Бухаре», фонд 715 «Подготовительные материалы к составленной полковником Серебrenниковым публикации документов «Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания», фонд XIX «Ферганское областное правление».

Центральный Государственный архив Октябрьской революции (ЦГАОР), фонд 730 «Н.П.Игнатъев»; «А.М. Горчаков».

МУНДАРИЖА

Масъул муҳаррирдан	3
КИРИШ. Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришуви ва Россия истибдодини тарихий жиҳатдан илмий тадқиқ этишнинг янги даври	8
I БОБ. Туркистонни Россия томонидан истило этилишининг умумжаҳон тарихий жараёнидаги ўрни (ёхуд акс садоси)	14
II БОБ. Мустабидлик даври тарихнавислигининг вужудга келиши ва ривожланиши. Туркистонда Россия ҳукмронлигининг ўрнатилиши муаммолари	51
III БОБ. Тарихнависликнинг асосий қирралари: иқтисодий, ижтимоий аҳвол, ички ва ташқи сиёсат, озодлик учун кураш	84
IV БОБ. Туркистоннинг чоризм томонидан босиб олиниши муаммосига доир Марказий Осиё тарихнавислиги.....	117
V БОБ. Ўрта Осиё ерларининг Россия томонидан босиб олиниши муаммоларига доир ёзма манбалар.....	173
VI БОБ. Россиянинг Туркистонни босиб олиши даврида инглиз ва рус мухолифатининг юзага келиш сабаблари ва тарихий ҳақиқатни бузиб кўрсатишдан кўзда тутилган мақсад.....	197
VII БОБ. Тарихнависликнинг энг янги саҳифалари.....	216

ХУЛОСА. Туркистонга нисбатан империалистик мустамлақачилик сиёсатини тарихий жиҳатдан ҳаққоний акс эттириш — тарихнавислик фанининг бугунги кундаги энг долзарб вазифаси.....228

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар 234
Фойдаланилган архивлар рўйхати 267

Фуломжон Аҳмаджонов

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ МАРКАЗИЙ ОСИЁДА

Тошкент – 2003

Нашр учун масъул Н.Ҳалилов
Таҳририят мудири М.Миркомиллов
Муҳаррир С.Нарзиев
Бадий муҳаррир Ҳ.Қутлуқов
Мусаҳҳиҳа О.Меденова

Босишга рўхсат этилди 10.02.2003 й. Бичими 84x108^{1/32}. Офсет
қоғози. Шартли босма табоғи 16,7. Нашр табоғи 16,0. Адади 2000.
Буюртма 2.

«IKAR-MAIK» масъулияти чекланган жамият,
Тошкент, 700011, Навоий кўч., 9.

М.Ч. «Talim manbai» жамияти,
Тошкент, Мустақиллик майдони, 5.

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта
махсус таълим вазирлигининг М.Ч.«Talim manbai» жамиятида
тайёрланди.